

विज्ञापनम् ।

यं खलु शान्दिकमिरोमणिविर्वोपदेव कश्चिन् समये जन्मना कतम देयमत्र
भक्तावीर्येति यथावदवधारयितुं न शक्यते । परन्तु घुरातत्त्वान्वेषिणः कतिपये
हतिन एवमवाहः । यथा— यच्चवृत्तभरेन्दुने, शकसम्बन्धरे अर्थात् (११८२
यकाब्दे) द्वितादिवत्सरान्दूनाभित्येन यं वोपदेव कुलचित् प्रदेगे भिषग्व्यव
सायिन केयवनाम्नो विमालम्बजन्मा विदुषो धनेन्द्रमिश्रादधिगतविद्याय बभूव ।
यद्य दक्षिणापथवर्तिन्याः साम्प्रत (दौलतावाद) इति मसिङ्गाया देवगिरिराज-
धान्या अधिपतेर्महादेवस्य सभापट्टितपदमास्थाय तत्र निवसति यः । यदुर्वर्गं
चिन्तामणिनिबन्धकारो हेमाद्रिरपि तस्यैव राज्ञः समस्तकरपाधीश्वर प्रधानामात्य
प्रासीत् । तेन सह वोपदेवस्य पर सौहार्दं समजनि । तत एव तेन हेमाद्रिणा
प्रणोदितं यं हरिलीलाख्यं सुक्ताफलनामधेयञ्च भागवतव्याख्यानं निबन्ध-
तत्र हरिलीलाटीकायां भन्विरेमाद्रिसुखे इति, सुक्ताफलपत्रे च ' विहङ्गनेय-
मिष्येण भिषक्केयवसूनुना । हेमाद्रिवोपदेवन सुक्ताफलमचीकुरदिति ' च
निर्हणस्तयोरन्योन्यसौहार्दं सूचयति ।

अस्य कविकल्पद्रुमस्योपसंहारे केनचित् वोपदेवमिष्ये—

‘ यस्मिन् यन्मपाधोनिधिमखिलमिम गोप्यद वा घुराद्रौ

मिष्योऽकावीर्येनेय कवितुल्यतिलक केयविवोपदेव । ’ इति यदुक्तं

तत्र बन्दोऽनुरोधतः घुराद्रिमन्दो देवगिरिपरिव्याप्तत्वेन प्रयुक्त इति मन्यामहे ।
यच्च टीकाकारेण ‘ घुराद्रौ सुमेरु पर्वते, सिङ्गत्वात् सुमेरुगतिं सुप्रवर्तीति
व्याख्यातं तत्र चधिकरमिति ।

सोऽयं वोपदेवः स्वयमिन्द्रभन्द्राद्यजिन्मण्यन्दिक्कमतमद्विमानोऽयं तत्प्राप्तं
महार्धमणिनिषयबहुपादेयवचनजातञ्चाह्वयं तदायासमङ्गीकर्तुमशक्तानां सचे-
यतो व्याकरणवोधसिधूनामन्वेवासिनां तदुपसंहारेण महोपचारमकरोत् ।
तस्यैवापार्थक्यज्ञानमन्वेयोपदेवस्यायत्नं कविकल्पद्रुमोनाम घातपाठः । अथञ्च
कवीनामभीष्टफलदाहृतया कविकल्पद्रुम इत्यन्वर्थनामधेयो घातपाठः स्वस्य

यादृशपद्योगित्वेन सकलवैयाकरणसम्प्रदायेषु परमसमादरमर्हति, तत् सर्वं
पम्पादौ पद्यकारेष्वैव यथावत् परिचायितम् । तत्र च कव्यचिन्तातोराख्याते
लक्षणस्ये वा धातुनिरूपेण वा वे केचन कार्यभेदा भवन्ति, तान् सर्वान्
निरवशेषमावेदयितुं तेन धातुना सह यदनुबन्धवर्णयोजनं कृतं, तेनैकेन पद्यकृत-
कौयलेनायं धातुपाठ राजासीवान् सर्वान् जिगाव । अथवापि धातु पद्ये यानि
पद्यकारपाठयानि सन्ति, तानि सर्वान्गण्यस्य प्रारम्भे परिभाषायां बोधितव्यानि ।
इह खलु धातुपाठे वे च धातवो बहुधादिभिर्नस्त्रीक्रियन्ते तानपङ्क्तयः चतुःपङ्क्ता-
यदधिक-सप्तदशयतसंख्यका (१७१४) धातवः पठिता । इत्यञ्च संख्या गणनया
नोपलभ्यते । यत व्याख्येयं प्रतिवर्गं वा संख्यानिर्दिष्टा मदनुसारेण
षट्पञ्चायदधिकसप्तदशयतसंख्यका (१७१६) धातवो भवन्ति । तत्रापि ज्ञान-
ठान-ज्ञानत्रयेषु निरूपितसंख्यानामेकैकेन न्यूनत्ववक्ति । यतोऽस्य यत्तत् तत्
सुधीभिरन्यम् ।

इत्थं मङ्गदयकविकुलसादरसेज्योर्गं कविकल्पद्रुमं व्याख्येयत्वेन महामहो-
पाध्यायदुर्गादासविद्याभोगीपरिचितधातुदीपिका समाख्यया टीकया सनामी-
कृत्य भयां सुहितः । टीकाकारोऽयं दुर्गादासः शकवरपते मङ्गदयकवादी प्रारम्भे
नवद्वीपनगरे जातः । अथनामा मङ्गदेवसाम्बभौषोऽस्य पिता । तत्पुत्रेण
टीकां सौपलोब्धं कविकल्पद्रुमं यथाविधि परिचेरनेन प्रसन्नोक्त्यन्तं धातुपाठेषु
विभिन्नवर्जना बहुवैयाकरणिकानां भाषाभेदपरिज्ञानवशीजन्तु । यद्यप्येवा
टीका सुविदितशब्दकल्पद्रुमाभिधाने तत्तद्भातप्रसङ्गे प्रायशः सप्तद्वीपा, तदपि
तन्नासावनम्वनेन मूलस्य निरवशेषव्याख्यानं न सम्भवतीत्यपराण्यपि यथावि-
श्लिष्टताश्लिष्टतानि टीकादर्शयुक्तकानि सन्दृष्ट्वा भयां यथावति परिचोदितेयं
टीका । अत्र च टीकायां बहुषु भागेषु यानि व्याख्यानवाक्यान्तरतान्तरौ-
हाकरवादीनि भयां योजितानि, तानि मूलतः पार्थक्यसाधनायं कुलचित्पु सुहा-
सरेच, पक्षांश, कुल वा इत्येव ।) दम्बनीमध्ये सन्निवेशितानि । इत्यञ्चधोहाकर-
येषु य संख्यापाठः कृतः, च च राजनीयौरीन्दुभोजनठाकुरसहितकविरहस-
न्नोक्तसंख्यातुकारेष्वैव । अन्येषु टीकाकारदर्शितेषु महर्षितेषु च इष्टान्तेषु तत्र-
पम्पादिकमतसम्याय यथासाधं सर्वलोकादिष्वेवा दर्शिता ।

इह मूल पद्ये व्याख्येयं व्याख्यानानिद्यु सर्वेषु वर्णेषु राजादीयधातु-
मनसंस्वीकृत्य प्रतिवर्गं धातुसंख्या निरूपिता । तत्संख्यासङ्गमनाय यथापि

द्वित्राद्याः सजातोया धातव एकयैव संख्या निर्दिष्टा । एतेनापि कचित्
कचित् संख्यासङ्गतिर्न जाता, तत् सर्व्वं तत्रैव टीकायां विवृतमस्ति ।

यद्यप्येवं बहुलमायासमङ्गोक्त्य सर्व्वेषां सौख्यसम्भादनाय ययामति हन-
यत्रोऽहं, तथापि प्रमादस्वचलनशङ्कितः प्रतिक्षणमाकुलोभवामि । अतः साम्प्रतं
सदयपाठकवृन्दं सविनयमिदमभ्यर्चये, यज्ज्ञातुं स्वचितं दृश्येत तत् त्वया
विज्ञापयितव्योऽहं भवद्विरिति ।

शतान्दाः १८१८ ।
मालानस्य शब्दद्वये }

श्रीशिवनारायण शर्मा
संस्कृत कवेज, कलिकाता ।

सटीककविकल्पद्रुमः।

नमो गणेशाय ।

शब्दाकरकरग्राममर्थमण्डलमण्डलं ।
ज्ञानात्मानमनाद्यन्तर्मादित्यं तमुपास्महे ॥

टीका । नत्वा श्रीशगिरीशौ श्रीदुर्गादासशर्मणा कियते ।

कविकल्पद्रुमटीका विशदतरा धातुदीपिका नाम ॥

कति कति सन्त्यपि सन्तः सन्तोषं नोभजन्त इतरगुणे ।

ये परगुणवलुब्धा दुर्गादासश्चमो भवेत्तेभ्यः ॥

मुखाय छात्रवर्गाणामत्रेति परिभाष्यते ।

चन्त'स्याः सूर्यवरला अस्मा इत्यादयः स्वराः ।

उष्माण' स्यु' शास्त्रहा चन्त्यात् प्रागुपधा भवेत् ॥

श्रीवोपदेवो धातुपाठं विकीर्णं प्रारिञ्चितपरिसमाप्तये
शिष्टाचारप्राप्तमङ्गलमाचरति शब्दाकरेत्यादि । तं प्रसिद्धं चादित्य-
मुपास्महे वयमिति शेषः । तच्छब्दोऽत्र प्रसिद्धार्यत्वात् यच्छब्दं
नापेक्षते । तथाच—“तत्केयपाय प्रसमीक्ष्य कुर्युर्बालप्रियत्कश्चिथिल
चमस्य” इति क.लिदासः । (१) शब्दोत्कर्षस्यापनार्यमादित्यस्य
ग्रन्थस्वरूपता प्रतिपादयन् विशेषणान्याह शब्दाकरेत्यादि । शब्दा-
नामाकर उत्पत्तिस्थानमाकाशस्तत्र करग्रामः । किरणसमूहो यस्य

(१) न जाने स प्रधानो मे शूरहस्ती सदामह इत्यत्र स प्रसिद्ध इति
चतुर्भुजः । इत्यधिकं पाठः ।

तं । अर्थानां प्रयोजनानां मण्डलाय समूहाय (निखिलप्रयो-
जनानि साधयितुमित्यर्थः) मण्डलं चक्रवाहं “स्यान्मण्डलं द्वादश-
राजके च देशे समूहेऽपि च चक्रवाहे” इति विश्वः । (उदय
इति यावत्) यस्य तं । तथाच—“आदित्याज्जायते दृष्टिर्दृष्टेरन्त्रं
ततः प्रजा इति, सूर्योदयं विना नैव स्नानदानादिकाः क्रियाः”
इति च ख्यते । ज्ञानं आत्मा यस्य तं । न विद्येते आद्यन्तौ यस्य
तं नित्यमित्यर्थः । पक्षे तं प्रसिद्धं पूर्वतरधातुग्रन्थं उपाकृते ।
आदित्यं सूर्यमिवेति लुप्तोपमा । “अयमुदयति सुद्राभञ्जनः पद्मि-
नीना” (१) मिति वदसाधारणविशेषणेनैव विशेष्योपस्थितिर्भव-
तीति तादृशविशेषणान्याह शब्दाकरेत्यादि । शब्दानामाकरा-
ज्यमस्ति स्थानानि धातव इति यावत्, त एव करग्रामः किरणसमूह
इव यस्य तं । अर्थानां (अभिधेयानां) मण्डलं मण्डलमिव
यस्य तं । जायतेऽनेनेति ज्ञानं ज्ञानसाधनं (धातुरूपं) तदेवात्मा
यस्य तं । अनाद्यन्तमिति वेदाङ्गत्वान्नित्यमित्यर्थः ।

इन्द्रञ्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः ।

पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः ॥ (२)

टीका । सर्वेषां (स्वरशिष्याणां) प्रवृत्त्यर्थमादिशाब्दिकानां
मतमालोक्य क्रियते इति वक्तव्ये आदौ जयशब्दपूर्वकं तन्नामानि

- (१) अयमुदयति सुद्राभञ्जनः पद्मिनीना-
उदयगिरिवनाली बाळमन्दारपुष्पम् ।
विरहविपुलकोकहृदयस्युर्बिमिन्दु
कृपितकपिकपोवक्रोदताम्बुजमाम्बु ॥

- (२) काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः । पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्येते ।

सगृह्णाति इन्द्र इत्यादि । एते अट आदिगादिका जयन्ति ।
अथ जेसुवन्तोऽस्तिवन्ती इत्यनुशासनादनुस्यानेऽन्तिः । जययुक्ता
भवन्तित्यर्थः ।

मतानि तेषामालोच्य सर्वसाधारणः स्फुटः ।

धातुपाठः स्वदाद्याद्यक्रमादन्तादिमक्रमः ।

कविकल्पद्रुमो नाम पद्यैर्निष्पाद्यतेऽव च ।

धातवः पठिताः पाठसूत्रलोकागमस्थिताः ॥

टीका । अथ ग्रन्थस्वरूपं निरूपयति मतानीति । तेषामष्टाना-
मादिगादिकानां मतानि ग्रन्थानालोच्य पद्यैः श्लोकैः करणैः कवि-
कल्पद्रुमो नाम धातुपाठो निष्पाद्यते कियते मयेति शेषः । सर्वेषां
प्रवृत्त्यर्थं विशेषणान्याह सर्वसाधारण इत्यादि । सर्वेषां साधा-
रणः समानः सर्वसम्मतत्वात् । सर्वग्रन्थस्विह बह्मवादिपरः तेन
लज्जतावित्यादीनां केनचिदमन्यमानानामपि बह्मवादिसम्मत-
त्वादित्येवमन्यासः, कुङ्गत्यामित्यादीनाञ्च केनचिदमन्यमानानामपि
बह्मवादिसम्मतत्वान्तर्जनमिति । स्फुटो व्यक्तः । धातवः पद्यन्ते
अस्मिन्निति धातुपाठो ग्रन्थः । अत् अकार आद्यो येषां (धातूनां)
ते अदाद्याः, ते (अकारादयो धातवः) आद्याः (आदिपठिताः)
यस्मिन् (कमे) सः अदाद्याद्य, स चासौ कमश्चेति अदाद्याद्यकमः,
सुष्ठु अदाद्याद्यक्रमो यस्मिन् (अदन्तादिमक्रमे) स स्वदाद्याद्यकमः,
अत् अन्तो येषां (धातूनां) ते अदन्ताः, ते (अकारान्ता धातवः)
आदिमा आद्या यस्मिन् (कमे) सः अदन्तादिमः, स चासौ
कमश्चेति अदन्तादिमकमः, स्वदाद्याद्यकमः अदन्तादिमकमो
यस्मिन् (धातुपाठे) स तथा । अकाराद्यादिधातुकमेव अका-

शौगमूल गत्यामित्यत्र इमोऽभावः स्यात् उप्रत्ययस्यानुबन्धोदितः ।
भादित्वं परस्मैपदस्य विशेषविधानाभावात् गणोदितमिति ।

परोऽनुबन्धः पूर्वेषामेकवाक्यस्यधातुषु ।

नास्मैङ्गितानुबन्धेषु न परेषाञ्च मध्यमः ॥

टीका । अथ परिभाषा भाष्यते पर इति । वाक्यमर्थकथन-
पर्यन्तम् । एकवाक्यस्थितधातुषु परः परधातुस्योऽनुबन्धः पूर्वतरेण
सम्बन्धाभावेऽपि पूर्वेषां सर्वेषामित्यर्थः । यथा टीक् टिक् टौक्
तौक् तिक्त्तुङ् गत्यामित्यत्र ककारङकारौ सर्वेषाम् । एवमङ्गाङ्गल्
पदे लक्ष्मणीत्यत्र अङ्गयतेः परस्थितौ तकारककारावङ्गयतेरप्यनु-
बन्धाविति । अस्यापवादमाह नास्मैङ्गितेति । नास्मैङ्गित द्विस्त्रि-
रुक्तमित्यमरः । पुनरुक्तैकानुबन्धेषु धातुषु नेयं व्यवस्था । तथाच
ह्यत्क ह्यपतञ् चान्तावित्यत्र तकारस्य पुनरुक्तत्वात् अकारो न
पूर्वस्य । परिभाषान्तरमाह नेति । मध्यमो धातुद्वयमध्यवर्ती
अनुबन्धो द्वाभ्यां सम्बन्धोऽपि न परस्य । यथा ह्यत्क ह्यपतञ्-
चान्तावित्यत्र ककारो न परस्य (परवर्त्तिन उभयपदिनो ह्यप-
धातोः ककारानुबन्धो नास्तीत्यर्थः) ।

तवाकारः सुखार्थोऽथानिष्ठाभावादिकर्मवेट् ।

इर्नुस्वानीरनिङ्निष्ठ उः क्तावेडूस्तु वेट्क ऋः ॥ .

चङग्रहस्वोऽथ ऋर्वा लृरङ्त्वानिर्वाथ एः सिचि ।

अट्द्विरैर्यजादिः स्यादोर्निष्ठातन औरनिट् ॥

कश्चुरादिः किस्तुवा गः क्रादि गिः प्रादिरथपूः ।

स त्वादिर्घोरुदादिर्ङस्तङ्त्वान् कर्त्तरि आत्मने ॥

जोज्वलाद्यो जिरद्यक्तष्टुः साशुर्दुस्त्रिमग्युतः ।
 राः फणादिस्तस्त्वदन्तो दस्तनादिर्धुधादिकः ॥
 नः स्वादिः प्रोमुचादिर्भः शमादिर्मोणिचिण्मोः ।
 दीर्घोवा णिचि ह्रस्वो निर्वो दिवाद्योयुदादिकः ॥
 लुः स्वपादिश्च लिह्वादिर्वोदृतादिः श् तुदादिकः ।
 शिः कुटादिश्च प् कटदङ्वान् क्षोजक्षादी र वैदिकः ॥

[तत्वाकारः सुखार्थः]

टीका । अतुबन्धप्रलान्याड । तत्र चकारः सुखाय^१ । तत्र
 अतुबन्धेषु मध्ये चकारः (१) सुखार्थः सुखोच्चारणार्थः । यथा—
 धङ्ग नङ्ग क नाशन इत्यादौ ।

[अथानिष्ठाभावादिकर्मवेत्]

टीका । अथ या निष्ठाभावादिकर्मवेत् । अथ या आकारानु-
 बन्धो धातुरित्यर्थः उपचारात् (२) एयमिकारादौ च बोध्यम् ।
 निष्ठा क्तवत् । निष्ठाया वाच्यत्वेन सम्बन्धिनी ये भावादिकर्मणी
 तयोर्वा दृष्ट् यस्मात् स तथा । आकारेतो धातोर्भावे आदि-
 कर्मणि च विहितयोः क्तवत्वोरिन् वा इत्यर्थः । यथा इर्मिद्या
 स्नेहे (३) 'भावादित्ते वा' इति मित्रं मेदितं तेन (४) प्रमिद्यः

(१) धातुनामने प्रयुज्यमान चकारानुबन्ध इत्यर्थः ।

(२) उपचारोक्तव्या ।

(३) मिदु भात । इद् य या एते अतुबन्धा । तेषु आकारानुबन्धस्य
 फलमत्रदर्शितम् ।

(४) अत्र मिदधातोर्भावे क्त तेन नेम् ।

प्रमेदितः सः (१) । भावादिकर्मभ्यामन्यत्र क्तकारत्वोरिम् नेति शेषः । यथा 'आदित' इति मित्रः मित्रवान् ।

[इर्नुस्वान्]

टीका । (इर्नुस्वान् इति पदच्छेदः, इकारानुबन्धधातुना-
मन्त्याचः परो नकारागमो भवति) । यथावदिङ्नुत्यभिवादयो ।
'अतएवेदितोनुष्' इति यन्त्यते विष्णुः । • (अत्र प्रथमं बहु इति
पठित्वा पश्चादिकारानुबन्धत्वान्नकारागमेन वन्द इत्येवं धातुः
कृतः) नकारमध्यपाठेनैवेष्टसिद्धौ इदनुबन्धकरणं अगुणे नलोप-
निषेधार्थम् (२) ।

[ईरनिङ्निष्ठः]

टीका । (ईरनिङ्निष्ठ इति सन्धिविच्छेदः) अनिट् निष्ठा
यस्मात् स तथा । दीपीडयद् दीपने (३) 'नेम्डीष्ठी'ति (इम-
निषेधे) दीप्तः दीप्तवान् ।

[उः क्त्वावेट्]

टीका । क्त्वा प्रत्ययस्य वा इट् यस्मात् स तथा । (उकारानु-
बन्धधातुभ्यः क्त्वाचो विकल्पेनेम् भवतीत्यर्थः) यथा चक्षु भक्षे,
'पूक्षिद्युदित' इति (इमो विकल्पितत्वेन) क्षमित्वा चान्त्वा ।

(१) अथ मिदपातोरादिकर्मणि चारम्भे अर्थे क्त्वा तेन नेम् । स जनः
प्रमेदितः स्नेहं कर्तुमारब्धवानित्यर्थः ।

(२) नेदित्पूजार्थाञ्चोरिति ।

(३) दीप्मात । ईड य ञ् एते अनुबन्धा तेषु ईकारानुबन्धस्य फलमत्र
दर्शितम् ।

[ऊस्तु वेट्कः]

टीका । (ऊः तु वेट्कः, ऊकारानुबन्धो धातुः वा इट् यस्मात् स तथा) सामान्यविधिना यस्य स्थाने नित्यं इम् विहितः ऊहितः परस्य तस्य वा इम् इत्यर्थः । पिधू शिवे शास्त्रे, 'वेम्दिदि'ति असेधीत् असेत्सीत् (१) ।

[ऋः चङ्गह्रस्वः]

टीका । ऋ.चङि अङ्गह्रस्वः । चङि जेः परे अङि परे नास्ति ऋसो यस्य सोऽङ्गह्रस्वः ऋसाभाववानित्यर्थः । ढौलङ् गत्या (इत्यस्मात् जौ टौदिविभक्तौ) 'अङ्गुङः स्' इत्यत ऋदिहर्जनात् (औकारस्य ऋसाभावे) अङ्गदौकत् ।

[अथ ऋर्वा]

टीका । चङि अङ्गह्रस्व इत्यनुवर्त्तते । (ऋकारानुबन्धधातुना जेः परेऽङि परे वा ऋसो न भवतीत्यर्थः) कणू आर्त्तस्वरे, 'भ्रान-भ्रायेति' अचीकणत् अचकाणत् । येषां सप्तमस्वरानुबन्धः कैश्चित् पठ्यते कैश्चिन् पठ्यते च तेषां ऋस्वविकल्पप्रापनार्थोऽयमनुबन्धः ।

[लृरङ्वान्]

टीका । (लृकारानुबन्धधातुभ्यटोपे नित्यं ङोभवतीत्यर्थः) औगम्लगत्या 'शास्त्रलिङ्गुदि'ति अगमत् ।

(१) वसोऽरस्येभनौदित इति सामान्यविधिना अरस्य वसस्य नित्यमिम् विहितः । ऊहित परस्य व वस्य वेम्दिदिति वेम् ।

[इर्वा]

टीका । (इर् वा) अङ्शानित्यनुवर्त्तते । (येषां धावनां इर् इत्यनुबन्धोऽस्ति तेभ्यटीप्ते विकल्पेन ङो भवतीत्यर्थः) प्युतिर्-
क्षरणे (यामुलिङ्घादिति सूत्रे) इरितस्तु वेति अप्युतत् अथोतीत् ।

[अथ एः सिचि अट्टिः]

टीका । (एः एकारानुबन्धोधातुः) सिचि—व्यां विहिते सौ ।
कटे वृत्तौ वृषि, (इति कटधातोः) 'इसादेः सेम' इत्यत्र एदि-
वर्जनात् अकटीत् । (व्यासिरित्यनेन विहिते सौ परे एकारानु-
बन्धधावनां 'इसादेः सेमोऽहोदि' इत्यत्र एदितो निषेधाग्र-
वृद्धिरित्यर्थः) ।

[ऐर्यजादिः स्यात्]

टीका । (ऐकारानुबन्धा धातवो यजादिगणे पठिता, तेन
व्यथग्रहेति ग्रहस्यपाद्योरिति च सूत्राभ्यां ययासम्भवं खेर्मूलस्य च
निः स्यादित्यर्थः) यजैजौ, 'व्यथग्रहे'ति इयाञ्, (गीवजयजेति
यप्प्रत्यये) ग्रहस्यपाद्योरिति (सूत्रधातोर्जौ कृते) इज्या ।

[ओर्निष्ठातनः]

टीका । निष्ठायास्तोनो यज्यात् स निष्ठातनः । (ओकारानु-
बन्धधातुभ्यः कृत्तव्यत्वोक्तकारस्य सूत्राद्योदिदितिसूत्रेण नकारो
भवतीत्यर्थः) रुजो गौभङ्गे (१) सूत्राद्योदिदिति रुग्णः रुग्णवान् ।

(१) यो य जौ एते अनुबन्धाः । तेषु ओकारानुबन्धस्य फलमतदर्शितम् ।

[औरनिट्]

टीका । (औकारानुबन्धधातुभ्यः सामान्यसूत्रेण विहित इमं न भवेदित्यर्थः) । औगमूढगत्यां, वसोरस्येत्यत्र औदिहर्जनात् गन्ता । (१)

[कश्चुरादिः]

टीका । (कः ककारानुबन्धो धातुः) (२) गणत्वा संख्याने, चुभ्यो जिर्वेति गणयति ।

[किस्तुवा]

टीका । (किकारानुबन्धो धातुः) चुरादिर्वा । पक्षे गणान्तरनियमाभावात् सामान्यगणो भ्रादिरित्यर्थः । युजकि संयमे, योजयति योजति । 'चुभ्यो जिर्वा' इत्यत्र वाच्यस्य व्यवस्थावाचित्वात् चुरादेर्जिर्नित्यः चुराद्यन्तर्गणात् युजादेस्तु वा इति । यत्तु चुरधातोरपि किकारानुबन्धत्वं सुप्रबोधे चोरयति चोरतीत्युदाहरणञ्च तत् कदाचित् चुरादेर्जेरनित्यत्वज्ञापनार्थम् । अतएव काव्यकामधेनौ (३) अकिक्लृप्तापीत्यत्र स्फुटीकृतमिदं बोधदेयेन (४) ।

(१) कश्चोयटौ, वसोरस्येत्यत्र औदिहर्जनात् अभाङ्गोदिभ्यपि कश्चि पाठः ।

(२) इति आदयोऽनुबन्धा गणपाठे कदाचिदकारानाः कश्चि हृचनाः पठिताः ।

(३) काव्यकामधेनौष्य बोधदेशकतत्कविकल्पद्रुमटीका ।

(४) तराया "अकिक्लृप्तापि, कल्प्य चिह्नयुक्तकरणं, इ, क—अइयति इहं रजसः । बोधपाठेऽपि और्निन्दत्वात् कश्चोयटौप इत्यसामाप्ती वगादी अइते रज्ज्वादी बिभे इदित्याहचुरादेरनित्यत्वज्ञापनार्थः । तेन अइतीत्यपि श्वात् ।

[गः क्रादिः]

टीका । (गः गकारानुबन्धो धातुः) डुकीञ्गद्रव्यपर्यये
'दिवस्तुदे'ति (क्रादित्वात् आ प्रत्यये) कीर्णाति ।

[गिः पूादिरपि]

टीका । (गिः गिकारानुबन्धो धातुः) अपिग्रह्णात् क्रादिश्च ।
पूजगिशोषे 'पूादेः स्' इति पुनाति ।

[अपूः सत्त्वादिः]

टीका । पूर्वर्जितः स पूादिर्लौदिश्च स्मात् । लूजगिच्छिदि,
लुनाति । 'सत्त्वाद्योदि'दिति लूनः लूनवान् । 'कृगृज्ये'ति लूनिः ।

[घो रुदादिः]

टीका । (घः घकारानुबन्धो धातुः) लघिरुदरोदे 'बद्गो-
ज्योहृस्त्वस्येमि'ति रोदिति । 'रुदाद्यसौ'ति यरोदीत् ।

[ङस्तङ्भान् कर्त्तरि]

टीका । (ङः ङकारानुबन्धो धातुः) कर्त्तरिवाच्ये तङ्भान्
आत्मनेपदी । एषङ्ङट्टौ 'नवयः पमे' इति एषते ।

[आत्मने]

टीका । (अकारानुबन्धो धातुः) तङ्भान् इत्यनुवर्त्तते ।

तथाच—सिद्धे नित्यपिजनत्वाच्चित्तुमुत्वे क्तिताभिहितम् । विधनिष्ठतमोपार्थं न
इतोऽनुस्मिधिः कश्चित् । अस्यार्थः—क्तितां धातुबन्धधातूनां नित्यपिजनत्वा-
च्चित्तुमुत्वे नित्यनकारवचने सिद्धे इदित् इदत्तुबन्धकारणं पिबोजे-
रनित्यत्वबोधार्थम् । किन्तु असुस्मिधिर्नकाराभावात् कश्चिदपि न इष्टः" इति ।
उपादासोऽप्येवमप्ये वक्ष्यति ।

आत्मने आत्मायै, फलवति कर्त्तव्यात्मनेपदीत्यर्थः । अफलवति परस्मैपदीति शेषः । यजैजौ, यजते यजमानः, यजति याजकः । जित्वा न्ववशःपमे जित' इत्युभयपदप्राप्तौ 'जिञ्जान्तपिवे'त्यनेन नियम्यते । नियमश्च फलवत्कर्त्तव्यात्मनेपदमिति चेत्तर्हि अफलवत्कर्त्तव्यात्मनेपदनिषेधे फलवत्कर्त्तरि परस्मैपदापत्तिः कथं न स्यात् । फलवत्कर्त्तव्यात्मनेपदमेवेति चेत् तर्हि फलवत्कर्त्तरि परस्मैपदनिषेधे अफलवत्कर्त्तव्यात्मनेपदापत्तिः कथं न स्यादित्युभययैव व्याधातः । वस्तुतस्तु उभयपदप्राप्तौ व्यवस्थेयं, फलवत्यात्मनेपदं अफलवति परस्मैपदमिति । एतच्च पाणिनेरनुरोधात् । तथाच बर्द्धमानः (१) "इति लौकिकवाक्येषु व्यभिचारोऽतिपुष्कलः । वेदवाक्येषु यद्यस्ति नियमः केन धार्यते । विशेषः पाणिनेरिष्टः सामान्यं सर्ववर्ण्यः । सामान्यमनुगृह्णाति तत्राचार्यपरम्परेति" । तेन "अकरोदचिरेखरः क्षितौ द्विपदारम्भफलानि भस्मसा"दिति । "तनोति शुभ्रं गुणसम्पदा यश्च" इत्यादौ फलवत्कर्त्तरि परस्मैपदम् । "फलं विश्वोपकाराय घत्ते पर्वणि पर्वणी"ति । "कमलवनोद्घाटनं कुर्वते ये" ये सूर्यरश्मय इत्यर्थः, इत्यादावफलवत्कर्त्तव्यात्मनेपदमिति । चुरादेस्तु स्वार्थविहितजैर्जकारेण जित्वेऽपि उभयपदं न स्यात् । अन्यथा स्थमज्ज्वितर्के इत्यादेर्जानुबन्धो दृष्या स्यात् । यत्तु धातुपारायणमुग्धबोधयो चोरयति चोरयते इत्युभयपदोदाहरणं तत् कदाचिन्महाकविप्रयुक्तस्यात्मनेपदस्य समाधानार्थम् । यथा नैपधे "मालोकते ययेदानीं मामियं तेन तर्कये" इत्यत्र तर्कये इत्या-

अनेपदम् । अत्र केचित्तु “आत्मनेपदमिच्छन्ति परस्मैपदिनां कचिदि”ति न्यायमवलम्बन्ते ।

[जो ज्वलाद्यः]

टीका । (जः जकारानुबन्धो धातुः) ज्वलजमचलत्वपोः ‘दूनीभूज्वलाद्येति’ णप्रत्यये ज्वालः, पक्षे पचादित्वादनि ज्वलः । एवं कुचज्जोधपर्ककौटिल्यलेखने, ‘दूनीभूज्वलाद्येति’ णः कोचः, पक्षे ‘कृगृञ्जेति’ कः कुचः ।

[जिरद्यक्तः]

टीका । (जिरित्यनुबन्धो धातुः) अद्यक्तः—अद्य वर्त्तमाने क्तो यस्मात् सः । जिठास्थाने ‘ज्ञार्चैच्छार्येति’ स्थितो विष्णु-क्षिष्ठतीत्यर्थः ।

[दुः सायुः]

टीका । (दुरित्यनुबन्धो धातुः) अयुना सह वर्त्ततेऽसौ सायुः । ऋटुड वेप चले ‘द्वितोऽयुरि’ति वेपयुः ।

[डुस्त्रिमग्युतः]

टीका । (डुरित्यनुबन्धो धातुः) रुजदडुकृतौ ‘द्वितसृज्जे’ इति त्रिमक्, रुत्रिमम् ।

[णः फणादिः]

टीका । फण्ण निस्सेहे ‘तृफलभजेति’ फेणतुः पफणतुः फेण्णिथ पफण्णिथ ।

[तस्त्वदन्तः]

टीका । (तः तु अदन्तः, तः तकारानुबन्धो धातुः अदन्तः अकारान्तः) अदन्तानां ध्यग्वर्गविधानेनैव ज्ञाने सिद्धे तानुबन्धकरणं अनभ्यासाना अङ्गादिषु कान्तत्वादिभ्रमनिरासार्थम् ।

[दस्तनादिः]

टीका । (द इत्यनुबन्धो धातुः तनादिगण्यः) तनुदज-विस्तृतौ 'तन्म्यःशुबि'ति तनोति । 'सेर्लुक्' तथासोरि'ति अतत अतनिष्ट अतथाः अतनिष्ठाः । 'वनतनाद्यनिमामि'ति प्रतत्य ।

[ध्रुधादिकः]

टीका । (ध रूधादिकः, ध इत्यनुबन्धो धातुः रूधादिगण्यः) रुधिरौजिजाहृतौ 'दिवस्तुदे'ति रुध्ति ।

[नः स्वादिः]

टीका । पुञ् सन्धातोदपीडामन्वे 'दिवस्तुदे'ति नुनोति ।

[षो मुच्चादिः]

टीका । मुच्छलशपञ्जी मोक्षे 'नुण्प्रधोमुच्चामि'ति मुक्षति ।

[भः शमादिः]

टीका । शमुभिर्यशमे 'यन्योशमादौ'ति शाम्यति ।

[मोणिचिणमोः दीर्घो वा]

टीका । (मः मकारानुबन्धो धातुः । णिचिणमोः—चिण्चणम्च तौ चिण्मौ, णोः परौ चिण्मौ तयोरिति विग्रहः । मकारानुबन्धधातूनां ओः परवर्त्तिनो रिण्चणमोः परयोर्वा दीर्घ

इत्यर्थः) दीर्घो दीर्घवान् । घटपमड चेष्टे (घटादिजनीति सूत्रे)
'जीष्मोस्तुर्घञेति' अघटि अघाटि, घटं घटं घाटं घाटं ।

[णिचि ह्रस्वः]

टीका । सोऽनुवर्त्तते । (मकारानुबन्धो धातुः) णिचि औ
परे ऋसो ऋसयान् । 'घटादिजनीति' घटयति ।

[मिर्वा]

टीका । णिचि ऋस्य इत्यनुवर्त्तते । (मिकारानुबन्धधात्वनां
औ परे विकल्पेन ऋसो भवतीत्यर्थः) कणमिणगतौ 'वा यमयमेति'
फणयति फाणयति ।

[दिवाद्यो य]

टीका । (यकारानुबन्धो धातुर्दिवादिगणीयः) दिव्यु जिगी-
पादौ 'दिवस्तुदेति' दीव्यति ।

[ल अदादिकः]

टीका । अदलौ भवे 'लुगदृभ्योऽप' इति अस्ति ।

[लुः स्वपादिभ्यः]

टीका । चकाराददादिभ्यः स्वमते स्वपादेः प्रयोजनं नास्ति ।
हरिद्रुतीत्यादौ स्वपादित्वादजादौ चार्थधातुके आद्यांचस्य
उदात्तस्वरत्वमभवति । तथाच आद्युदात्तत्वमिति बोधदेवः (१) ।

(१) विश्वान्नौतयां वैदिकप्रकरणे धातुस्वरप्रक्रियायापयमर्थः स्तुटी-
कृतो यथा—"स्वपादिर्हिंसापद्विनिदि ६ । १ । १८८ । अपादीनां हिंसेष्वनि
अजादौ चार्थधातुके परे आदिर्ददात्तो वा स्यात् । स्वपादिर्ददाद्यन्तर्गणः ।
स्वपनि दमनि हिंषनि ।

[लिङ्गादिः]

टीका । छादेरदाद्यन्तर्गणत्वेन ख्यातत्वात् अदादिबद्ध-
कानुबन्धो न कृतः । अथवा 'लुः स्वपादिश्च लिङ्गादि'रित्येकं
वाक्यम् । लुलि इत्युभयानुबन्धौ धात्व कमात् स्वपादिह्यादौ श्,
काकाक्षिगोलकन्यायेन चकारस्योभयसम्बन्धाददादी च इत्यर्थः ।
छादिः पृथग्गण इत्येकं । अतएव पठन्ति च "भ्राद्यदादी जुञो-
त्यादिर्द्वादिः स्यादिरेव च । तदादिश्च रुधादिश्च तनकादि-
चुरादय इति । क्कलि होमेऽदने 'छादीरे द्विरिति जुञोति ।

[वोढतादिः]

टीका । वृत्तकुवल् वर्त्तने, 'वृद्धो नेम्पे' इति तेनैव
परस्मैपदे वर्त्तन्ति विवृण्वति । आत्मनेपदे तु वर्त्तिष्यते । अन्यत्र
विवृत्त्या विवर्त्तिष्या ।

[श तदादिकः]

टीका । तद् औ श व्यथे 'दिवस्तदेति' तदति ।

[शिः कुटादिश्च]

टीका । चकारात् तदादिश्च । 'कुटा गुवी जिणति' इति
निरुमात् कट शि कौटिल्ये इत्यादीनां अकुटीदित्यादौ न गुणः ।
नूशिस्तवने इत्यादीनां अनुवीदित्यादौ न वृद्धिः अगुणत्वादुच ।

[प छदङ्वान्]

टीका । आख्यातिकस्य ङोऽप्राप्त्यर्थं छदिति विशेषणम् ।
स्वमते द्रव्यत्र ७ एव । ङुञीप पच पाके 'भीषिचिन्तीति' पचा ।

[जो जच्चादिः]

टीका । जञ् जलृष भञ्जञासयोः, 'हिक्कञञादौ' इति द्विसंज्ञाया गवन्तस्य 'विदधोऽहे'रिति न नृष् तेन जघत् । स्त्रीषे जम्गमोस्तु 'हेः शतृ'रिति जघन्ति जघति । आप्यातिकेनौ अन्तोऽहेरिति जघति, 'अतुस्मिहे'रिति अजघः ।

[२ वैदिकः]

टीका । (२ इत्यनुबन्धो धातुः) वैदिको वेदेष्वेव प्रयुक्तो न तु भाषायामित्यर्थः । गालिं स्तुतौ जगाति ।

[धातवो हन्तिभासार्या अकितो वा चुरादयः]

टीका । इत्यनुबन्धेन फलं निरूप्य अर्थेनैव प्रयोजनं प्रथयति धातव इति । हन्त्यर्था हिंसार्याः, हन्तेर्हिंसार्य एव प्रसिद्धत्वात् । भासार्या दीप्तार्याः । षट्किमपि द्युतावित्यत्र द्युत्यर्थेऽपि किकरणमर्थान्तरार्थमिति योपदेवस्वरसात् । हन्त्यर्था भासार्याश्च ये धातवस्तोऽकितोऽपि गणान्तरपठिता अपि वा चुरादयः स्युः । या-शब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् कदाचिदन्येऽपि चुरादयः स्युरित्यर्थः । एवमेव धातुपारायणकमटीखरौ (१) । यथा हन्तौ गतौ वधे घातयति हन्तीत्यर्थः । शुभलङ्घटीतौ शोभयति शोभते इत्यर्थः । दीप्त्यस्य पाक्षिकचुरादित्वं सर्व्वेर्न मन्यते । अन्येषाम् चुरादित्वं यथा "इन्द्रियादेरसामर्थ्यं बध्यमाणमदीदिशत्" इति भट्टवार्त्तिकम् । "दृष्टे सूर्य्ये पुनरपि भवान् वाहयेदध्वशेषमि"ति कालिदासः । "कोकिलो विष्णुरूपेण राजकन्यामधीहरत्" इति

(१) यच्च धातवो विदधाधीकताचुरादौ वा पद्यने इति धातुगारायणम् ।

[लिह्नादिः]

टीका । हादेरदाद्यन्तर्गणत्वेन ख्यातत्वात् अदादित्सूच-
कानुबन्धो न कृतः । अथवा 'लुः स्वपादिश्च लिह्नादि' रित्येकं
वाक्यम् । लुलि इत्युभयानुबन्धौ धात्व कमात् स्वपादिहादौ स्तः,
काकाक्षिगोलकन्यायेन चकारस्योभयसम्बन्धादहादौ च इत्यर्थः ।
हादिः पृथग्गण इत्येकं । अतएव पठन्ति च "भ्रातृदादौ जुहो-
त्यादिर्दिवादिः स्वादिरेव च । तदादिश्च रुधादिश्च तनकपादि-
चुराद्य इति । छलि होमेऽदने 'हादीरे हिरि'ति जुहोति ।

[वोष्टतादिः]

टीका । वृत्तदुपल वृत्तने, 'वृङ्गो नेमपे' इति तेनैव
परस्मैपदे वर्त्यति विवृत्यति । आत्मनेपदे तु वर्त्तियते । अन्यत्र
विवृत्या विवर्त्तिपा ।

[श तदादिकः]

टीका । तद औ श व्यये 'दिवस्तदति' तदति ।

[शिः कुटादिश्च]

टीका । चकारात् तदादिश्च । 'कुटा शुवी जिणति' इति
निरमात् कुट शि कौटिल्ये इत्यादीनां अकुटीदित्यादौ न गुणः ।
नूयिस्तवने इत्यादीनां अनुवीदित्यादौ न वृद्धिः अगुणत्वाद्बुच ।

[प छदङ्वान्]

टीका । आख्यातिकस्य ङोऽप्राप्त्यर्थं छदिति विशेषणम् ।
स्वमते द्रमयत्र ङ एव । ङुजौप पच पाके 'भीषिचिन्तीति' पचा ।

[लो जच्चादि.]

टीका । जच् चल्ष भच्चासयो, 'द्विक्तजच्चादी' इति द्विसंज्ञाया गवन्तस्य 'विदचोऽहे'रिति न नृण् तेन जच्चत् । स्त्रीवे जस्गसोस्तु 'हेः शतृ'रिति जच्चन्ति जच्चति । आप्यातिकेऽन्तौ चन्तोऽहेरिति जच्चति, 'अमुस्सिहे'रिति अजच्चः ।

[२ वैदिकः]

टीका । (२ इत्यनुपमो घातः) वैदिको वेदेष्वेव प्रयुक्तो न तु भाषायामित्यर्थः । गार्लिं स्तुतौ जगाति ।

[घातवो हन्तिभासार्या अकितो वा चुरादयः]

टीका । इत्यनुपमो फलं निरूप्य अर्थेनैव प्रयोजनं प्रययति घातय इति । हन्त्यर्था हिंसार्थाः, हन्तेहिंसार्थ एव प्रसिद्धत्वात् । भासार्या दीप्तार्थाः । घटिकापिद्यतावित्थत्र शुत्यर्थत्वेऽपि किकरणमर्थान्तरार्थमिति योपदेवस्वरसात् । हन्त्यर्था भासार्याश्च ये घातवस्तोऽकितोऽपि गणान्तरपठिता अपि वा चुरादयः स्तु । घा-
शब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् कदाचिदन्तेऽपि चुरादयः स्मृतित्यर्थः ।
एवमेव घातपारायणकमदीश्वरौ (१) । यथा हन्तौ गतौ वधे घातयति हन्तीत्यर्थः । शुभलुङ्दीप्तौ शोभयति शोभते इत्यर्थः ।
दीप्त्यर्थस्य पाक्षिकचुरादित्वं सर्व्वेर्न मन्यते । अन्येषाम्नु चुरादित्वं यथा "इन्द्रियादेरसामर्थ्यं वक्ष्यमाणमदीदिशत्" इति भट्टवार्त्तिकम् । "दृष्टे सूर्य्ये पुनरपि भवान् वाचयेदध्वशेषमि"ति कालिदासः । "कोकिलो विष्णुरूपेण राजकन्यामजीहरत्" इति

(१) सर्व्वे घातवो विवक्षाधीनत्वाच्चुरादौ वा पठन्ते इति घातपारायणम् ।

पञ्चतन्त्रम् । “दशवर्षसहस्राणि रामो राज्यमकारयद्”ति व्यास
इत्यादि ।

क्रादिः कृगृहृष्टप्रच्छो मुहृहृहृणुहृनश्ष्णिहः ।

मुहादि डिङ्लन्तोऽनुदात्तेऽल्लङिद्गुतादिकः ॥

टीका । अयं स्वरूपेण फलं निरूपयति क्रादिरिति ।
क्रादिः कृश विक्षेपे, गृश निगरणे, हृश्यादरे, धृशङ्क्षितौ,
प्रच्छौशभीष्टे इति पञ्च । फलन्तु अन्येषां मते क्रादिभ्यः
सन इम् चिकरिषति इत्यादि । स्वमते तु शिङ्गपूजरञ्जशित्यादि-
सूत्रे एषा शक्यात् क्रादेः फलाभावः । मुहृहृहृणुहृनश्ष्णिहो
मुहादिः । मुहृल्लङि वैचित्र्ये, लृहृल्लङि निषाधे, णुहृल्लङि उन्नादे,
नश् लृयू नाशे, णिहृल्लङि प्रीतौ । फलन्तु ‘मुहा षड्’वेति मुक्
मोग्धा, ‘होढोभा’विति मुट् मोढा इत्यादि । दृहृस्तु षडोऽप्राप्ति-
पक्षे ‘होढोभा’वित्यनेन ढ एव नतु ‘दादेर्ष’ इत्यनेन घः, अन्यथा
दादेर्ष इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ मुहादावस्य पाठोऽर्थः स्यात् ।

[डिङ्लन्तोऽनुदात्तेत्]

टीका । ङानुबन्धो ङलन्तो ङसन्तो यो घातुः सोऽनुदात्तेत्
अनुदात्तस्वरानुबन्धः परिभाषित इत्यर्थः । तेषां वेदेष्वेवोच्चारण-
भेदोऽस्तीति फलम् । आत्मनेपदश्चेति केचित् ।

[ल्लङिद्गुतादिकः]

टीका । लृङ् इत्युभयानुबन्धो घातुर्द्युतादिः स्यात् । द्युतलृङ्
द्युत्या ‘शामुलिद्युद्’ति परस्मैपदे अद्युतत् । लिदित्यनेनैवेष्टसिद्धौ
द्युतादिपाठः प्राचामनुरोधात् ।

श्विथिडीशीयुरुनुस्रुक्षुष्टुष्टुज्जिविवर्जिताः ।

एकस्वरा आदिवर्णोद्दन्ता धातवोऽनिटः ॥

टीका । द्वौषोष्ठीर्गतिरुद्घोः, श्विज सेवने, ओडीज्य गतो, डीङ् च नभोगतौ, शीङ् लज्जि स्वप्ने, सुल मिश्रणे, सुल धनौ, रुङ्-
बधे गत्या, हुल स्तुतौ, षुल प्रसृत्या, टुल न क्षते, क्षुल निक्षने,
वृङ् सम्प्रतौ, वृमगज एतौ । इ इत्यनेनैयेदसिद्धौ उभयप्रकरणं स्व-
रूपस्य कस्यचिदप्राप्त्यर्थम् । तेन युजगपत्ये इत्यस्यादिम् न स्यात् ।
श्वरादिवर्जिता एकस्वरा ये आकारान्ता इवर्णान्ता उकारान्ता
षट्कारान्ताश्च धातवस्तेभ्यः सामान्यविधानादिम् न स्यात् । यथा
'नेमेकाजाद्युद्घत' इति पाता जेता क्रेता चोता कर्त्तेति । विशेष-
विधानात्तु स्यादेव । यथा 'यमरमनमे'ति अपासिष्टम् । 'सुस्तुषोः
सेरिम्पे' इति असावीत् असावीत् असावीत् । 'स्यस्यर्धन' इति
करिष्यति । श्वरादेस्तु श्रयितेत्यादि ।

[इति परिभाषा]

टीका । वक्ष्यमाणग्रन्थस्य संक्षेपनिर्वाचार्थं सङ्क्षेपविशेषः
परिभाषा इत्यर्थः ।

अथ धातवो निर्द्धार्यन्ते । तत्त्वादावदन्ताः तेषु च द्यपतज्बर्जेषु
सर्वेषु धातुषु ककारोऽनुबन्धः, तकारस्तु सर्वेष्वेव । ननु एसाहोप
इत्यनेनाहोपस्य नित्यत्वाददन्तत्वं ध्यर्थादिति चेन्न यतः "अहो-
पित्त्यं स्थानिवत्त्वशादन्तत्वप्रयोजनम् । यत्न त्वेते न विद्येते तत्त्वा-
होपविकल्पनं । तद्वत्त्वादन्त्यदीर्घश्च पुक्छेत्यहोपयत्यत" इति (१) ।

(१) अहोपित्त्यं एसाहोप इत्यर्थः । अहोपित्त्यं अहोपित्त्यं अहोपित्त्यं अहोपित्त्यं
धातोराहोपित्त्यं, स्थानिवत्त्वं तस्य अनुबन्धकारस्य स्थानिवत्त्वस्योकारस्य इत्यन्वयं
अदन्तत्वप्रयोजनं धातोरादन्तत्वकरणकत्वम् । यत्न यत्किञ्चु धातौ एते अहोपित्त्य-

यथा—अग्लोपित्वेन अजगवेयदित्यादौ न ऋस्वसन्वद्भावौ । लोपो
 ऽप्यादेश उच्यते इति न्यायात् स्थानिवत्त्वेन-कुर्यायतीत्यादौ न
 गुणः गणयतीत्यादौ च न वृद्धिः । यत्र तु एते न विद्येते अग्लोपित्व-
 स्थानिवत्त्वयोः प्रयोजनं न सम्भवति तत्र धातौ तद्वलात् अदन्तत्व-
 स्वीकारवलात् अग्लोपविकल्पनम् । अकारस्थितिपक्षे दीर्घः पुक्च
 आदन्तत्वात् पण्च स्यादतोऽङ्गापयतीति सिद्धमिति केचित् ।
 स्वमते तु अग्लोपित्वस्थानिवत्त्वयोः कार्यं येषु न स्यात् ते धातवो
 असन्ता एव मन्तव्याः तेन अङ्गापयतीत्यादिप्रयोगाः स्वमतविरुद्धा
 इति बोध्यम् । नच स्वमतविरुद्धानामिहोपन्यासोऽपि विरुद्ध इति
 वाच्यं, अष्टानां मतान्यालोक्य कर्त्तव्ये परमतन्यासेऽपि दोषाभावात् ।
 अन्यथा कैश्चिदमन्यमानस्य वृजकृताविति भौवादिकस्य पाठो
 विरुद्धः स्यात् । किञ्च यदि तन्मतैकवाक्यता कियते तदाग्लोप-
 विकल्पोऽन्यदीर्घश्च मनीषादित्वात् साध्यः । यथा अङ्गधोर्भिः
 चसाग्लोप इति अग्लोपः टोविभक्तेर्दिः ज्ञिच्यौत्यङ् “नकारजावतु-
 स्यारपञ्चमौ भक्ति धातुषु । सकारजः शकारश्च पाट्वर्गसावर्गज”
 इति वचनात् ङस्य नमस्कृतिकत्वे ‘स्यादौ नवद् इति’ ङकारं
 चित्वा कि इत्यस्य द्वित्वे कस्य चत्वे निमित्ताभाये नैमित्तिक-
 स्याप्यभाव इति ङस्य नत्वे नस्यानुस्यारे तस्य च जत्वे आश्रित-
 दिति । केचित्तु अङ्ग इति ङप्रकृतिं मन्व्यानाः अङ्गि इत्यस्य

स्थानिवत्त्वप्रयोजने न विद्येते तत्र तस्मिन् धातौ अग्लोपविकल्पनं विरुद्धेन
 अकारलोपो भवति । विकल्पपक्षे तद्वलात् अदन्तत्वोच्चारवलात् अन्यदीर्घ
 अन्यभावारण्य दीर्घो भवेत्, इवञ्च अकारस्य दीर्घत्वे आदन्तत्वात् एोप्रीत्यनेन
 पण्च भ्याम् । अतः अकारात् आरण्यात् अङ्गापयति । अङ्गधातोर्गणा अकारलोपो
 अङ्गयति तथा अकारस्थितिपक्षे अङ्गापयतीत्यपि इति विवक्षार्थः ।

खेदित्वे आङिङ्दित्याहुः । अत्र ऋस्वसन्वद्धावयोरसम्भवान्ता-
ग्लोपित्वं शुण्टद्वेरेरसम्भवान्न स्थानिवत्त्वमिति । केचित्तु द्वित्वेऽपि
अकारलोपस्य स्थानिवत्त्वं मन्वानाः क इत्यस्य द्वित्वे अग्लोपित्वान्न
सन्वत्कार्यं इत्याहुकदित्युदाहरन्ति ।

अकारान्तवर्गः ।

अङ्गाङ्ग त्क पदे लक्ष्मण्यंशांस त्क विभाजने ।

अर्थ त्कङ् याचनेऽन्ध त्क दृक्क्षयेऽंध त्क तत्कृतौ ॥

१ । अङ्गत्क पदे लक्ष्मणि । (अङ्ग, अदन्त चु, प) कण्ठ-
वर्गीद्योपधः । पदं संख्यासंस्थानम्, लक्ष्म चिह्नयुक्तकरणम् ।
तथाच—अर्थः क्रियैव धातूना कर्तृव्यापारलक्षणा । आत्मनिष्ठं
क्रियार्थत्वं धात्वर्थेष्वक्रियात्मसु इति वोपदेवः (१) । त, क—
अङ्गयति अङ्गापयति । अङ्गयत्यरिसैन्यानि शुधि पृष्ठेषु सायकै-
रिति इलासुधः ।

२ । अङ्गत्क पदे लक्ष्मणि । (अङ्ग, अदन्त चु, प) कण्ठवर्ग

(१) कर्तृव्यापारलक्षणा कर्तुं क्रियातत्वेष्टाविशेषरूपा क्रियैव धातूनामर्थः ।
किन्तु धात्वर्थेषु अक्रियात्मसु गडिगण्डे इत्यादिवत् क्रियाभिन्नद्रव्यादिस्वरूपेषु
इत्सु आत्मनिष्ठक्रियार्थत्वं आत्मनिष्ठा धात्वर्थनिष्ठा या क्रिया सैव अर्थो वेदा तेषां
भावस्त्वर्थं धातूनामिति शेषः । यदा धात्वर्थो द्रव्यादिस्वरूपस्तदा तन्निष्ठक्रिया-
विशेषमादायैव धातूनां क्रियार्थत्वमिति तात्वर्थ्यम् । अतएव गडिगण्डे इत्यर्थं
“गण्डे कपोलविषयक्रियाम् । तथाच यत् द्रव्यनिर्देशकत्वं तद्विषयक्रियाविशेष
उपनय्यते इति भैलेयवोपदेवौ । रभानायस्तु कट्टुकार्कश्ये इत्यस्मात् कार्कश्य
इत्यस्यानुवृत्त्या कपोलकर्तृकार्कश्येऽयमिति व्याख्याय गण्डति कपोल पांशुना
इत्युदाहृतवानि’ति स्वयं वक्ष्यति । केचित्तु गण्डयन्त्यस्य गण्डकर्तृककर्मणं
बुम्बनश्चेति व्याख्याय गण्डति कपोल’ कपोम’ वेत्युदाहरन्ति ।

तृतीयोपधः । पदलक्ष्यव्याख्यानं पूर्ववत् । त, क—अङ्गयति
अङ्गापयति ।

३ । अंश त्क विभाजने । (अंश, अदन्त चु, प) तालव्यो-
पधः । विभाजन इति भाजल्लु पृथक्कृत्यामित्यस्य रूपम् ।
त, क—अंशयति अंशापयति धनं वणिक् ।

४ । अंस त्क विभाजने । (अंस, अदन्त चु, प) दन्त्योपधः ।
अन्यत् सर्वं अंशधातुवत् ।

५ । अर्थ त्क उ याचने । (अर्थ, अदन्त चु, ञा) । उ—
अर्थयते अर्थापयते । “गावसृणुमिवारण्ये प्रार्थयन्ति नवं नव”
मिति, “प्रार्थयत्यल्पमूल्यानी” त्यादौ प्रार्थन प्रार्थः पश्चात् प्रार्थं
करोतीति औ परस्मैपदम् ।

६ । अन्ध त्क दृक्क्षये । (अन्ध, अदन्त चु, प) दृक्क्षयो
दृष्टिरहितभायः, तेनाकर्म्मकोऽयं धातुः । तथाच—सत्ताजीवन-
दर्पभीतिशयनकीडानिवासक्षयाव्यक्तध्वाननभोगतिस्थिति-जरास-
क्षाप्रमादोदये । मोहे खोटनवेगयुद्धदृग्मल्यातिघरोन्मादके
शुद्धिखेटपलायनभ्रमणके शान्तौ सुप्तौ मज्जने । दम्भौ जागर-
शोपवकगमनोन्माहे ष्टौ संशये ज्ञानौ मन्दगतौ च इत्यपतने
चेष्टाक्रुधो रोदने । दृष्टौ जावृत्तौ च सिद्धिबिरतौ हर्षोपवेशे धले
कम्पोद्वेगनिमेषभङ्गयतनाद्ये भातत्रोऽऽकर्म्मकाः । दौर्बल्यादिषु चार्थेषु
वर्तमानास्तु धातवः । वाचशा भावमात्रस्य यतस्तत्प्रादकर्म्मकाः ।
कौटिल्यादिषु चार्थेषु प्रोक्ता ये ते तु धातवः । तदह्वायेऽकर्म्मकाः
सुखादहत् कृत्या सकर्म्मका इति ॥ त, क—अन्धयति, अन्धापयति ।

७ । अघ त्क तत्कृतौ । (अघ, अदन्त चु, प) तत्कृतिः पाप-
कृतिः । त, क—अघयति व्याधः । कर्माण्योऽयं सध्यपाठादकर्म्मको-

इयम् । तथाच “धातोर्थान्तरे वृत्ते धात्वर्थेनोपसंग्रहात् । प्रसिद्धे-
रविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया” इति गोयीचन्द्रः । धात्व-
र्थेन सच कर्मण उपसंग्रहादित्यर्थः । क्रमेणोदाहरणानि—नदी
वहति क्षरतीत्यर्थः । अवयति व्याधः । भवति घटः । आहते जनः ।

अवधीर त्कवञ्चायामान्दोल त्क तु दोलने ।

जन त्क परिहाणे स्यादोज त्क चलतेजसोः ॥

८ । अवधीरत्क अवञ्चायाम् । (अवधीर, अदन्त चु, प) त,
क—अवधीरयति साधुमसाधुः । (अवधीरितमुद्धवाप्यस्य फल-
मेतदिति हितोपदेशः) ।

९ । आन्दोल त्क तु दोलने । (आन्दोल, अदन्त चु, प)
त, क—नान्दोलयन्ति परच्छिद्र साधवः । टीदिविभक्तौ आन्दु-
दोलत् । (तु शब्दः परत्र सम्बन्धनापकः, एवं सूर्यत्) ।

१० । जन त्क परिहाणे स्यात् । (जन, अदन्त चु, प)
दीर्घादिर्दन्त्योपधः । तथाच “लोभमाशु हृदयं नयदूनां राग-
वृद्धिमनुरोन्ध यदूना”मिति माधयमकम् । परिहाणं न्यूनक्रिया ।
त, क—जनयति स्वर्णं वणिक् प्रथमपरिमाणात् । परिमाण-
मात्रेऽयमिति केचित् । जनधो र्जिः अङ् द्वित्वे सस्यानमेव
नास्ति अतो नाग्लोपित्वमिति सन्देहनिरासार्थमाह । “मा भवान्
जनिनत् । ओनेर्ऋदनुबन्धनापकवलात् द्वित्वात् प्राक् प्राप्तो-
ऽग्लोपित्वान्न स्यादिति” कामधेनौ उपदेशः ।

११ । ओज त्क चलतेजसोः । (ओज, अदन्त चु, प)
बलमिन्द्रियशक्तिः, तेजःप्राणशक्तिः । मा भवान् ओजिजत् ।

कथ त्क वाक्यप्रबन्धे कल त्क गतिसंख्ययो ।

स्यात् कर्त्तृ क्त्वा कर्त्तृ त्वा शैथिल्ये कर्णं तक् भिदि ॥

१२ । कथं त्वं वाक्यप्रबन्धे । (कथं धा, अदन्त चु, प) वाक्य-
प्रबन्धो वाक्यरचना । त, क—कथयति । (टीदिविभक्तौ अची-
कथत् अचकथत्) ।

१३ । कलं त्वं गतिसंख्ययोः । (कलं धा, अदन्त चु, प)
(गतिरिच्छ यापनं अलभ्यतुल्यार्थत्वात्) त, क—कलयति कालं
धीरः, यापयति गणयति चेत्यर्थः ।

१४ । कर्त्तृ त्वं शैथिल्ये । (कर्त्तृ धा, अदन्त चु, प) रेफ-
ह्रस्वयुक्तसकारः । त, क—कर्त्तव्यति कर्त्तापयति धूलिर्जलेन ।

१५ । क्त्वा त्वं शैथिल्ये । (क्त्वा धा, अदन्त चु, प) रेफोप-
शमध्यः । त, क—क्त्वयति क्त्वापयति धूलिर्जलेन ।

१६ । कर्त्तृ त्वं शैथिल्ये । (कर्त्तृ धा, अदन्त चु, प) रेफोप-
शकारः । त, क—कर्त्तव्यति कर्त्तापयति धूलिर्जलेन ।

१७ । कर्णं तक् भिदि । (कर्णं धा, अदन्त चु, प) त, क—
कर्णयति, कर्णापयति । आङ्पूर्वकोऽयं श्रवणे । तथाच “देवा-
कर्णय येन येन सुहसा यद्यत्प्रमासादित”मिति । उपसर्गाक्षतद-
र्थाणां द्योतका एव न तु वाचकाः । केवलधातोरेका^१त्वेऽवश्यवक्तव्ये
उपसर्गपूर्वस्याप्यन्यार्थो धातोरेव कल्प्यते लाघवात् । क्वचिदुपसर्गा-
धात्वर्थमेवानुवर्तन्ते । तथाच “धात्वर्थं बाधते कश्चित् कश्चित्तमनु-
वर्तते । तमेव विशिनष्टान्य उपसर्गगतिस्त्रिधा” । इति विशार-
द्वक्तिः । क्रमेणोदाहरणानि—आदत्ते गृह्णातीत्यर्थः । प्रसूयते
अत्र प्रसव एव धात्वर्थः, प्रशब्दसमेवार्थं द्योतयति । प्रणमति
प्रकर्षेण नमतीत्यर्थः । केचित्तु अनर्थकोऽन्यः प्रयुज्यते इति
चतुर्थचरणं पठन्ति तच्चिन्त्यम् ।

काल त्क कालोपदेशे कृण त्काभायमन्त्रयोः ।
 स्यात् कुमार कुमाल त्क केलौ केत त्क मन्त्रणे ॥
 निश्चायणेऽथ कृण त्क सङ्कोचेऽथ कुह त्क ड ।
 विस्मायनेऽथ कूट त्क दाहे मन्त्रे छप त्क तु ।
 दौर्बल्ये क्षप तक्म् स्यात् क्षेपे खच त्क बन्धने ॥

१८ । काल त्क कालोपदेशे । (काल, अदन्त चु, प)
 त, क—अवकालत् कालमियत्तया गणकः, एतावती घेलेति
 कथितवानित्यर्थः ।

१९ । कृण त्क आभायमन्त्रयोः । (कृण, अदन्त चु, प)
 कृषी भर्त्तन्योपधः । त, क—कृणयति । मन्त्रोऽभिमुखीकरणं,
 शुभोक्तिरित्येके ।

२० । कुमार त्क केलौ । (कुमार, अदन्त चु, प)
 कृषी । त, क—कुमारयति । अशुकुमारत् ।

२१ । कुमाल त्क केलौ । (कुमाल, अदन्त चु, प) कृषी ।
 त, क—कुमालयति । अशुकुमालत् ।

२२ । केत त्क मन्त्रणे निश्चायणे । (केत, अदन्त चु, प)
 त, क—केतयति । मन्त्रणं निमन्त्रणम् । अधिकेतत् । निश्चायणं
 समयोज्ञापणम् ।

२३ । अथ कृण त्क सङ्कोचे । (कृण, अदन्त चु, प)
 दीर्घी भर्त्तन्योपधः । त, क—कृणयति । अशुकृणसङ्गः सङ्कुचित-
 मभूदित्यर्थः ।

२४ । अथ कुह त्क ड विस्मायने । (कुह, अदन्त

चु, घा) कृषी, विस्त्रायनं अन्यतो विस्त्रायोत्पादनम् त, क, ङ—
कृष्यते कृष्येनेन्द्रजालिको लोकं विस्त्राययतीत्यर्थः । “स्याता
कृष्यते विस्त्राययते हेतुतो भय”मिति भट्टमल्लदर्शनाद्विस्त्रायने
इति पाठ इत्येके ।

२५ । अय कूट त्क दाहे मन्त्रे । (कूट, अदन्त चु, प)
दीर्घो । अचुकूटत् । (यः कूटयति शत्रूणां दृष्ट्वा गजघटा रणे
इति जलाशुधः । २३४)

२६ । कप त्क तु दीर्घल्ये । (कप, अदन्त चु, प) सप्तम-
स्वरी । कपयति । पष्ठस्वरीति त्रिषोचनः । (प्रचुरं प्रथितो
ऽर्थ्यं नासौ कपयति प्रभुरिति जलाशुधः । २३५ । अर्थं हात-
मिति शेषः)

२७ । क्षप त्क म स्थात् क्षेपे । (क्षप, अदन्त चु, प)
त, क—क्षपयति । म—अक्षपि अक्षापि, क्षपं क्षप क्षापं क्षापं ।
मातृवत्सामर्थ्यात् स्थानिवत्त्वाभावे दीर्घः । स्वमते तु अत्र
दीर्घविधिरुपधा नापेक्षते ।

२८ । खच त्क वत्सने । (खच, अदन्त चु, प) त,
क—खचयति ।

खोट खोड़ त्क क्षेपे खेट खेड़ त्क भक्षणे ।

२९ । खोट त्क क्षेपे । (खोट, अदन्त चु, प) त, क—
अचुखोटत् ।

३० । खोड़ त्क क्षेपे । (खोड़, अदन्त चु, प) त, क—
अचुखोड़त् ।

३१ । खेट त्क भक्षणे । (खेट, अदन्त चु, प) त, क—

अचिखेटत् । (खेटयत्यरिषीरांश्च संग्रामरसिकान् नृप इति
इलायुधः । १५५ । खेटयति हन्तीत्यर्थः)

३२ । खेड् त्क् भक्षणे । (खेड्, अदन्त चु, प) त, क—
अचिखेडत् ।

गद् त्काम्भ ध्वनौ गर्ब् त्कङ् दर्पेऽथ गृह् त्काङ् ।
ग्रहे गण त्क संख्याने गवेप त क मार्गणे ॥

३३ । गद् त्काम्भध्वनौ । (गद्, अदन्त चु, प) त, क—
गदयति मेघः । अम्भध्वनिर्मेघकर्तृकशब्दः ।

३४ । गर्ब् त्कङ् दर्पे । (गर्ब्, अदन्त चु, आ) त, क,
ङ—गर्ब्धयते गर्ब्धायते धनैर्नीयः । दर्पेऽङ्गहारः । (विद्याधन-
सङ्ग्रहोऽपि यो न गर्ब्धयते प्रभुरिति इलायुधः । ७१) ।

३५ । अथ गृह् त्काङ् ग्रहे (गृह्, अदन्त चु, आ)
सप्तमस्त्री । त, क, ङ—गृह्यते । ग्रहो ग्रहणम् । (द्विपां
गृह्यते शिर इति इलायुधः । ३३) ।

३६ । गण त्क संख्याने । (गण, अदन्त चु, प) ऋहन्त्यो-
पधः । त, क—गणयति । (ढीदिविभक्तौ अजीगणत् अजगणत्) ।

३७ । गवेप त्क मार्गणे । (गवेप, अदन्त चु, प)
ऋहन्त्योपधः । (मार्गणमन्वेपणम्) त, क—अजगवेपत् गुणं
गुणी । (गवेपयति सत्क्रियां (यः) इति इलायुधः । २४७) ।

गोमत्क लेपने गात्र त्कङ् शैघिल्ये गुण त्क तु ।

मन्त्रे गह् त्क गहने चित्र त्क क्षणिकेक्षणे ।

लेख्येऽद्भुते चह् त्क स्यात् शाग्रे छद् त्क संवृतौ ।

३८ । गोम त्क लेपने । (गोम, अदन्त चु, प) त, क—
गोमयति) अजुगोमत् गोमयेन स्थानं चेटी ।

३९ । गात्र त्क छ् शैथिल्ये । (गात्र, अदन्त चु, आ)
दन्त्यवर्गादुमध्यः । (शैथिल्यं शिथिलीभावः) त, क, छ—गात्रयते
गात्रापयते ।

४० । गुण त्क तु मन्त्रे । (गुण, अदन्त चु, प) ङ्गुली
मूर्धन्योपधः । त, क—गुणयति ।

४१ । गङ्ग त्क गङ्गने । (गङ्ग, अदन्त चु, प) गङ्गं
दुर्ध्वोपधः । त, क—गङ्गयति शास्त्रं जङ्गधी, दु.खेन जानातीत्यर्थः ।

४२ । चित्र त्क चित्रिकेक्षणो लेख्येऽङ्गुते । (चित्र, अदन्त
चु, प) चित्रिकेक्षणं कादाचित्कदर्शनम् । त, क—चित्रयति
चित्रापयति राज्ञं लोकः कदाचित् पश्यतीत्यर्थः । चित्रयति
प्रतिमा लोकः । (अङ्गुतं साक्षर्योभावः, चित्रयति लोकः
साक्षर्यान्वितो भवतीत्यर्थः) ।

४३ । चङ्ग त्क स्यात् शाये । (चङ्ग, अदन्त चु, प)
(शायं प्रतारणम्) त, क—चङ्गयति खलः (साधुं प्रतारय-
तीत्यर्थः) ।

४४ । छद् त्क संवृत्तौ । (छद्, अदन्त चु, प) (संवृत्ति-
राच्छादनम्) त, क—छदयति दिशं भेषः । (छदयति सुरलोकं
यों गुणैरिति ङलायुधः । ३) ।

छिद्र त्क भेदे छेद त्क छेदे तीर त्क कर्मणाम् ।

समाप्तावयत्तूण त्क सङ्गोचे तुल्य तक् स्तृतौ ॥

४५ । छिद्र त्क भेदे । (छिद्र, अदन्त चु, प) भेद इह रन्ध्रकरणम् । त, क—छिद्रयति छिद्रापयति भाण्ड बालक ।

४६ । छेद त्क छेदे । (छेद, अदन्त चु, प) त, क—अचि-
च्छेदत् । (छेदयत्यहितोदयमिति जलायुधः । २४६)

४७ । तीर त्क कर्मणां समाप्तौ । (तीर, अदन्त चु, प)
कर्मणामिति स्पष्टार्थम् । (!) त, क—अतितीरद् व्रतं लोकः
समापितवानित्यर्थः ।

४८ । दण्ड त्क सङ्कोचे । (दण्ड, अदन्त चु, प)
दीर्घी, सङ्ख्योपधः । त, क—अतुदणत् ।

४९ । तुल्य त्क स्तुतौ । (तुल्य, अदन्त च, प) आद्ये पञ्चम-
स्वरः घेपे दन्त्यवर्गाद्यसुक्तस्यकारः । त, क—तुल्ययति तुल्यापयति ।
स्तुतिराच्छादनम् ।

दुःख त्क तत्क्षतौ दण्ड त्क तत्पाते ध्वन त्क तु ।

शब्दे निवास तक् स्तुत्यां मेहोल तक् चापले ॥

५० । दुःख त्क तत्क्षतौ । (दुःख, अदन्त चु, प) विसर्ग-
मध्यः । तथाच “काले तडिष्ठताजाले घनपीनपयोधरे । कान्तः
सर्वगुणोपेतो बालेन्दुः खे न लभ्यते” ॥ इति बिन्दुच्युतकम् ।
अस्यार्थः—तडिष्ठतासम्बुध्वति घनस्थूलमेधे काले कमनीय-
सर्वगुणोपेतो बालेन्दुः खे आकाशे न लभ्यते । पक्षे हे बाले

(!) कर्मणामित्युपादानमस्य सकर्मकत्वज्ञापनार्थम् अन्यथा उच्छीयन्त्व
समापने इत्यत्र समापनशब्देन यथा समाप्तीभाव उच्यते तथावाधिसमाप्ति
शब्दस्य समाप्तीभाववाचित्वेऽस्याकर्मकत्वापत्तिरिति शब्दकृत्यङ्गमष्टातिरिक्तापाठः ।
कर्मसमाप्तिशेड्यात्वर्थोभवेत् तदा धातुर्थेनोपसर्गहादित्युक्तेरस्याकर्मकत्व स्याद-
तएव कर्मणामिति स्पष्टार्थमित्युक्तम् ।

३८ । गोम त्क लेपने । (गोम, अदन्त चु, प) त, क—
गोमयति) अजुगोमत् गोमयेन स्थानं चेटी ।

३९ । गात्र त्क ड् शैथिल्ये । (गात्र, अदन्त चु, या)
दन्त्यवर्गाद्यमध्यः । (शैथिल्यं शिथिलीभावः) त, क, ड—गात्रयते
गात्रापयते ।

४० । गुण त्क तु मन्त्रे । (गुण, अदन्त चु, प) कृत्वा
मूर्धन्योपधः । त, क—गुणयति ।

४१ । गह त्क गहने । (गह, अदन्त चु, प) गहनं
दुर्बोधः । त, क—गहयति शास्त्रं जडधीः, दुःखेन जानातीत्यर्थः ।

४२ । चित्र त्क क्षणिकेक्षणो लेखेऽङ्गुते । (चित्र, अदन्त
चु, प) क्षणिकेक्षणं कदाचित्कदर्शनम् । त, क—चित्रयति
चित्रापयति राङ्गं लोकः कदाचित् पश्यतीत्यर्थः । चित्रयति
प्रतिमां लोकः । (अङ्गुतं साक्षर्योभावः, चित्रयति लोकः
आक्षर्यान्वितो भवतीत्यर्थः) ।

४३ । चह त्क स्यात् शाद्ये । (चह, अदन्त चु, प)
(शाद्यं प्रतारणम्) त, क—चहयति खलः (साधुं प्रतारय-
तीत्यर्थः) ।

४४ । छद त्क संवृत्तौ । (छद, अदन्त चु, प) (संवृत्ति-
राच्छादनम्) त, क—छदयति दिशं मेघः । (छदयति मङ्गल-
यो गुणैरिति हलायुधः १३) ।

छिद्र त्क भेदे छेद त्क छेदे तीर त्क कर्मणाम् ।

समाप्तावधत्तृण त्क सङ्कोचे तुल्य तक् सृष्टौ ॥

४५ । छिद्र त्क छेदे । (छिद्र, अदन्त चु, प) छेद इह
रन्ध्रकरणम् । त, क—छिद्रयति छिद्रापयति भाखडं बाखकः ।

४६ । छेद त्क छेदे । (छेद, अदन्त चु, प) त, क—अचि-
च्छेदत् । (छेदयत्यहितोदयमिति इत्यायुधः । २४६)

४७ । तीर त्क कर्मणां समाप्तौ । (तीर, अदन्त चु, प)
कर्माणामिति स्यटार्थम् । (१) त, क—अतितीरद् वतं लोकः
समापितवानित्यर्थः ।

४८ । अय द्रण त्क सहोवे । (द्रण, अदन्त चु, प)
दीर्घी, कर्तृत्वोपधः । त, क—अतुवत् ।

४९ । तुल्य तक् सूतौ । (तुल्य, अदन्त च, प) आद्ये पञ्चम-
स्वरः शेषे दन्त्यवर्गाद्युक्तस्वकारेण त, क—तुल्ययति तुल्यामयति ।
इतिराज्ज्ञादनम् ।

दुःख त्क तत्कृतौ दुः

शब्दे निवास तक् त्क तत्पाते ध्वन त्क तु ।

५० । दुःख त्क तत्कृत्यां प्रेङ्खोल तक् चापले ॥

मध्यः । तथाच "तुल्यौ । (दुःख, अदन्त चु, प) विसर्ग-

सर्वगुणोपेतौ बाले तद्विह्वताजाले वनपीनप्रयोधरे । कान्तः

अस्यार्थः—तद्विह्वतासमूहं लभ्यते" इति विन्दुच्युतकम् ।

सर्वगुणं बालेन्दुः खे चाकाशं न लभ्यते । पक्षे हे बाले

समापने इत्यस्य समापनशब्देन कदा समाप्तीभाव उच्यते तदात्मापि समाप्ति-

शब्दस्य समाप्तीभाववशाजितेऽस्याकर्म्यकलापतिरिति शब्दस्य द्रष्टव्यतातिरिक्तराट् ।

कर्म्यसमाप्तिचेष्टावर्धमानवत् तदा बालवैनीयस्य हरिमुक्तेरसाकर्म्यकाल स्याद-
तएव कर्म्येणामिति स्यटार्थमिच्छुम् ।

चु, प) द्वौ यकारयुक्तैकलकारमध्यौ, कमादीर्घङ्गस्वमध्यौ च ।
लूनिच्छेदः, पूतिः पवित्रीकरणम् । त, क—अपपल्यूलत् तृणं
लोकः । पल्युलयति घनं गद्गा ।

६४ । पुट त्क तु संसर्गे । (पुट, अदन्त चु, प) त, क—
पुटयति पुष्पं सूतेण लोकः, संसृजतीत्यर्थः ।

६५ । पक्ष त्क परिग्रहे (पक्ष, अदन्त चु, प) त, क—
पक्षयति, पक्षापयति ।

६६ । भाम त्क कोपने । (भाम, अदन्त चु, प) त, क—
अवभामत् । (भामयति कुपयति वा सा भामिनी । तथाच कोप-
नासैव भामिनीत्यमरः) ।

भाज त्क तु पृथक्कृत्यां ऋग त्क ङ तु मार्गणे ।

मह त्क पूजे मुख त्क प्रस्तावे मन तक् धृतौ ॥

६७ । भाज त्क तु पृथक्कृत्याम् । (भाज, अदन्त चु, प)
त, क—अवभाजत् धनं भ्रातृवर्गः । (विभाजयति यो द्रव्यमिति
हलायुधः । २६४)

६८ । षग त्क ङ तु मार्गणे । (षग, अदन्त चु, षा)
त, क, ङ—षगयते । मार्गणमनुसन्धानम् । “रामो षगं
षगयते वनवीथिकासु” इति मृच्छानाटकम् । (सेवायै ऋगयामहे
नरमहो मृदा धराकावयमिति शान्तिशतके) कातन्वादौ ष्य
‘अन्वेषणे इति दिवादिपरस्मैपदो धातुश्च हृष्यते, दुर्गसिंहतिलो-
चनयोरसम्मतत्वाद्नेनोपेक्षितः । “ष्यन्तः षद्वीं तथाप्यकृष्या
व्याधा न मुञ्चन्ति मा”मिति तु अकारान्तस्यैव भावे किपि
जिलोपे षगं करोतीति कण्ठादिवात् को साध्यम् ।

६६ । मच्च त्क पूजे । (मच्च, अदन्त चु, प) त, क—मच्चयति ।

७० । मूत्र त्क प्रस्त्रावे । (मूत्र, अदन्त चु, प) दीर्घा ।

त, क—मूत्रयति स्त्रावयति ।

७१ । मन तज् दतौ । (मन, अदन्त चु, प) दन्त्योपधः ।

त, क—मनयति ।

मृष त्क मृष तज् चान्तौ मिथ त्क्यूत्यां रच त्क तु ।

त्यागे रस त्क त्वास्त्रादे स्नेहे रूपं त्क तत्कृतौ ॥

७२ । { मृष त्क चान्तौ } (मृष, अदन्त चु प । मृष,

७२ । { मृष तज् चान्तौ } अदन्त, उ) द्वौ मूर्धन्यो-

पधौ । त, क—मृषयति । (मृषयति न मृषाणामिति ज्ञेयः ।

अणुमात्रमनुचितं य इति शेषः । १५) त, अ—मृषति, मृषते ।

७३ । मित्र त्क यूत्याम् । (मित्र, अदन्त चु, प)

तालथ्यमध्योऽयं, दन्त्यमध्य इति वर्णदेशनायाम् । यूतिःसंयौ-

जनम् । त, क—मित्रयति मित्रापयति दृतेनान्नं लोकः ।

७४ । रच त्क तु त्यागे (रच, अदन्त चु, प) त, क—

रचयति शीकं धीरः । (न मूरि दानं विरचय्य सक्तियामिति

भारविः) ।

७५ । रस त्क त्वास्त्रादे स्नेहे । (रस, अदन्त चु, प)

दन्त्योपधः । त, क—रसयति मधु द्विरेकः । (रसयन्ति मृषा-

द्यानि तत्करप्रतिपालिता इति ज्ञेयः । यस्योद्याने पतत्रिण-

इति शेषः । २०२)

७६ । रूप त्क तत्कृतौ । (रूप, अदन्त चु, प) तत्कृतौरूप-

युक्तकरणम् । त, क—अरुरूपत् प्रतिमां शिल्पी । निपूर्वकः

स्वरूपकथने, अनुमानं निरूप्यते इत्यनुमानपण्डम् ।

रच त्क छत्यां रुच त्क पारुष्ये रंछ तक् गतौ ।
रूप त्क स्याद्विस्फुरणे लज लञ्ज त्क भासने ॥

७७ । रच त्क छत्याम् । (रच, अदन्त चु, प) त, क—
रचयति ।

७८ । रुच त्क पारुष्ये । (रुच, अदन्त चु, प) दीर्घी ।
तथाच—स पुनातु व्रजे यथ गोरज पातरुक्षितौ । शिशुरवच्छिद्य
यमजौ निष्पिपेय तरुक्षितौ ॥ इति कौचकयमकम् । पारुष्य
मस्तिग्धीभाव । त, क—रुचयति रुचापयति केश ।

७९ । रंछ तक् गतौ । (रंछ, अदन्त चु, प) त, क—रंछ
यति, रंछापयति ।

८० । रूप त्क स्यात् विस्फुरणे । (रूप, अदन्त चु, प)
दीर्घी । भूर्धन्योपध । त, क—अरुरूपत् । (पदातिरन्तर्गिरि
रेणुरयित इति किराते । १ । ३४)

८१ । लज त्क भासने । (लज, अदन्त चु, प) भासन
दीप्ति । त, क—लजयति ।

८२ । लञ्ज त्क भासने । (लञ्ज, अदन्त चु, प) भासन
दीप्ति । त, क—लञ्जयति, लञ्जापयति ।

लंछ लाछ तक् क्षेपे ललत्क्षेप्ते वरत्क च ।

वर्ण त्क स्तुतिविस्तारशुक्लाद्यद्युक्तिदीपने ॥

८३ । लंछ तक् क्षेपे । (लंछ, अदन्त चु, प) त, क—
लंछयति, अलंछयति ।

८४ । लाङ् तक क्षेपे (लाङ्, अदन्त चु, प) त, क—
लाङ्गयति, अललाङ्गत् ।

८५ । ललत्क्षेपे (लल, अदन्त चु, प) ईश इति आ-
धातोः सनन्तस्य भावे अलिरूपं । ननु संख्याद् इत्यनेन समान-
रूपोऽपि अल् कथं न बाध्यते इति चेन्न स्त्रीविहितप्रत्ययैः
कश्चित् सुरूपोऽपि न बाध्यते इति मतस्यावश्यकव्यत्वात् । अत-
एव कारणं भर्तृजनं निर्व्यातर्नं नियामनमित्यादौ जीपिअन्य-
ग्रन्थीत्यनेन अनट् न बाध्यते । एवं वक्ष्यमाणेषु व्रीड लज्जे, ईदृ
ईहे इत्यादिष्वपि बोध्यं । त, क—ललयति धनं लोकः ।

८६ । वर त्क च । (वर, अदन्त चु, प) रेफोपधः । त,
क—वरयति । चकारादीप्ते ।

८७ । वर्ण त्क स्तुतिविस्तारशुक्लाद्यद्युक्तिदीपने (वर्ण,
अदन्त चु, प) उद्युक्तिरद्योगः । त, क—वर्णयति वर्णयति कविः
स्तौतीत्यर्थः । वर्णयति तन्तुं तन्तुवायः विस्तारयतीत्यर्थः । वर्णयति
प्रतिमां फारुः शुक्लादिवर्णां करोतीत्यर्थः । वर्णयति रविः उद्युक्ते
दीप्यते चेत्यर्थः । शुक्लाद्यद्युक्तिदीपने इत्यपि पाठ इति केचित् ।

वसत्क् वासे वासत्कोपसेवायां व्यय त्क तु ।

गतौ वित्त त्क च त्यागे वात त्क गतिसेवयोः ॥

सुखे वेल त्क कालार्थे वेत्त त्क दृशि वण्ट तक् ।

भागे वट त्क वेष्टे च वल्यूल वल्युल त्क तु ॥

पल्यूलार्थेऽथ बीज त्क व्यजने वीर तङ्क तु ।

शौर्व्ये व्रण त्काङ्चूर्णे अघशारस्त्रय त्क तु ॥

दौर्वल्ये ग्राम तक् मन्त्रे शूर त्कङ् विक्रान्ते शठ ।

अथ त्व दुर्योचि शील तकाव्यासेऽतिशयने ॥

८८ । वस त्व वासे । (वस, अदन्त चु, प) त, क—वस-
यति समुच्चं लोकान् राजा निवासयतीत्यर्थः ।

८९ । वासत्कोपसेवायाम् । (वास, अदन्त चु, प) उपसेवा-
गुणान्तराधानम् । त, क—अववासत् वस्त्रं चन्दनेन जनः ।
(यस्या गन्धेन वासितमिति विष्णुपुराणम्) ।

९० । व्यय त्व तु गतौ । (व्यय, अदन्त चु, प) त, क—
व्यययति धनं दाता । (वृद्ध व्यययति द्रव्यमिति हलायुधः । ११७)

९१ । वित्त त्व च त्यागे । (वित्त, अदन्त चु, प) त, क—
वित्तयति, वित्तापयति । चकारात् व्यय त्व च (व्ययधातु-
रपि त्यागार्थक इत्यर्थः) ।

९२ । यात त्व गतिसेवयोः सुखे । (यात, अदन्त चु, प)
त, क—अवयातत् । त्रयोऽर्थः । रमानायस्तु गतिसुखसेवनयोरिति
मत्वा गतौ सुखं गतिसुखं, यातयति मान्यं यातः गच्छन्तं सुखय-
तीत्यर्थ इत्याह । सुखसेवनयोरिति औमराः ।

९३ । येत् त्व कामार्थे । (येत्, अदन्त चु, प) कालार्थः
कालोपदेशः । त, क—अधियेत् कालमियत्तया गणकः एता-
वती येनेति कथयतवानित्यर्थः ।

९४ । येत् त्व हवि । (येत्, अदन्त चु, प) अन्तस्याहतीव-
सुक्तः । त, क—येत्तयति येत्तापयति । हवि दग्धेन ।

९५ । वण्ट त्व भागे । (वण्ट, अदन्त चु, प) त, क—
वण्टयति, वण्टापयति । (वण्टयन्ति च रज्जानि भुक्तिं वण्टापयन्ति
चेति दशायुधः । विप्रा इति गोपः । ८८)

१६ । वट् ल्क वेटे च (वट्, अदन्त चु, प) त, क—वट्-
यति । चकारात् भागे च ।

१८ । वल्यूल ल्क { पल्यूलार्थे (वल्यूल, अदन्त चु, प ।
२६ । वल्युल ल्क { वल्युल, अदन्त चु, प) द्वौ यकारयुक्तौ-

कलकारमध्यौ, कमादीर्घङ्गस्वमध्यौ च । त, क—अववल्यूलत्, वल्यु-
लयति । पल्यूलार्थे ल्निपूत्योरित्यर्थः ।

२८ । वीज ल्क व्यजने । (वीज, अदन्त चु, प) त, क—
अविवीजत् चामरेण रुपं भृत्यः । (वीज्यते स हि समुप्त इति
कुमारसम्भवे) वीज इति जान्तो गत्यर्थो भ्रादिरात्मनेपदी
कातन्त्रे दृश्यते ।

१०० । वीर ल्क शौर्ये । (वीर, अदन्त चु, घा) त, ड,
क—अविवीरत् । शौर्यमुद्यमः ।

१०१ । व्रण ल्क अङ्गचूर्णे । (व्रण, अदन्त चु, प) अङ्गचूर्ण-
मङ्गभेदः । त, क—व्रणयति गात्रं वायेन भटः ।

१०२ । अथ ल्क { दौर्बल्ये । (अथ, अदन्त चु, प । शार,

१०३ । शार ल्क { अदन्त चु, प । श्रथ, अदन्त चु, प ।

१०४ । श्रथ ल्क { (आद्यो रेफयुक्तः, मध्यमो रेफोपधः,

शेषोऽन्तस्थात्तृतीययुक्तः । त, क—अथयति, अथशारत्, श्रथयति ।

१०५ । आम ल्क मन्त्रे । (आम, अदन्त चु, प) त, क—
अथआमत् । मन्त्रोऽभिमुखीकरणम् । गुप्तोक्तिरित्येके ।

१०६ । शूर ल्क ड् विक्रमे । (शूर, अदन्त चु, घा) दीर्घी ।
त, क—अशुशूरत् । विक्रम उद्यमः । (रणे शूरयते यथेति
हलायुधः । २४४)

१०८ । शठ त्क { दुर्वीचि । (शठ, अदन्त चु, प । शठ,

१०९ । शठ त्क { अदन्त चु, प) शेषो वकारयुक्तः । त,

क—शठयति शठयति नीचः कुत्सितं वदतीत्यर्थः । रमानायस्तु
सम्यग्भाषणे इति मत्वा शठयति सम्यग्वदतीत्यर्थ इत्याह ।
सम्यग्भाषण इति जौमराः । सम्यग्भाषे इत्येके ।

११० । शील त्क अभ्यासेऽतिशयने । (शील, अदन्त चु,
प) तालव्यादिः । अंतिशयनमतिशयकरणम् । त, क—अशि-
शीलत् । उपधारण इत्यन्ये । शीलय नीलनिचोलमिति जयदेवः ।
(शीलयत्यात्मनोहितमिति ज्ञानाद्युधः । २४५)

पमष्टम त्क वैक्लव्ये सान्त्वसाम त्क सान्त्यने ।

१११ । पम त्क { वैक्लव्ये । (पम, अदन्त चु, प । षम, अदन्त

११२ । षम त्क { चु, प) द्वौ मूर्धन्यादी । योमदेशपाठो

भ्राष्ट्रादीति दन्त्यत्वे कृतपकारत्वात् पत्वार्थः । त, क—
सिपमयिपति, तिष्टमयिपति । एवं सर्वत्र । वैक्लव्यं विघ्नलीभावः ।

११३ । सान्त्व त्क { सान्त्यने । (सान्त्व, अदन्त चु, प ।

११४ । साम त्क { साम, अदन्त चु, प) द्वौ दन्त्यादी ।

आद्यसामर्थ्यो यकारोपधः । एतयोरनन्तसादित्वेऽपि दन्त्यादित्वस्य
घोर्ल ष्टकक्षक म प्रतीषाते इत्यत्र दृश्यम् । सान्त्यनं प्रियकरणम् ।
त, क—सान्त्वयति सान्त्वापयति । अससामत् दीनं धनेन दाता ।
(यः सामयति सामन्नः स्निग्धैरालोकनैश्च ता इति ज्ञानाद्युधः ।
ताः सीमन्तिनीः । २२३)

संग्राम उ च तक् युद्धे स्पष्टत्वेष्टे साट त्क त ।

प्रकाशने सभाज त्क सेवने प्रीतिदर्शने ॥

११४ । संग्राम ङ ज त क् युद्धे । (संग्राम, अदन्त चु, आ, उ) त, क, ङ—संग्रामयते । ज—संग्रामयति, संग्रामयते । तस्यौ सिसंग्रामयिषुः शितेषुरिति भट्टिः । ३ । ४७ । जित्त्वेनैवोभय-पटसिद्धौ डित्करणमफलवत्कर्त्तर्यात्मनेपदार्थम् । एवं सर्वत्र । किन्त्वेप आत्मनेपदीति प्राप्त्यः । कदाचित् परस्मैपदार्थो जकारः ।

११५ । षट् लोके । (षट्, अदन्त चु, प) त, क—षट्-यति । ईषः प्राप्तुमिच्छा ।

११६ । साट् ल्क प्रकाशने । (साट्, अदन्त चु, प) द्वितीय-स्वरयुक्तदन्त्यसादिरयम् । त, क—अससाटत् ।

११७ । सभाज् ल्क सेवने प्रीतिदर्शने । (सभाज्, अदन्त चु, प) त, क—अससभाजत् । (सभाजयति सज्जनानिति हलायधः । सेवते इत्यर्थः । २६४ । स्नेहात् सभाजयितुमेत्य-दिनान्यसूनीत्युत्तरचरितम्)

स्थूल त्कङ् हृङ्गणे सूत्र त्क ग्रन्थे सत्र तङ्क तु ।

सम्बन्धे सन्ततौ सूचत्कपैशुन्ये स्वर त्क तु ॥

आक्षेपे स्तेन तक् चौर्ये स्तोम त्क श्लाघने स्तनत् ।

काम्बध्वे सार तक् दौर्बल्ये सुख त्क तत्कतौ ॥

११८ । स्थूल त्कङ् हृङ्गणे । (स्थूल, अदन्त चु, आ) दीर्घः । त, क, ङ अतुस्थूलत । हृङ्गणं वृद्धिः ।

११९ । सूत्र त्क ग्रन्थे । (सूत्र, अदन्त चु, प) दीर्घः, दन्त्यवर्गाद्यमध्यः । वेष्टने इत्यन्ये । त, क—सूत्रयति सूत्रापयति सूत्रेण हस्तं लोकः ।

१२० । सत्र तङ्क सम्बन्धे सन्ततौ । (सत्र, अदन्त चु,

या) दन्त्यवर्गाद्यमध्यः । सन्ततिर्निर्वाहक्रियेति भट्टमल्लः । त,
क, ड—सत्त्वयते चत्वापयते प्रतिज्ञा साधुः । सन्ततिर्विस्तार
इति गोविन्दभट्टः ।

१२१ । सूच त्क पैशुन्ये । (सूच, अदन्त चु, प) दीर्घी । त,
क—असुसूचत् कया लोकः कथितवानित्यर्थ इति रमानाथः ।
पैशुन्यमन्तर्द्रोह इत्येके । (१)

१२२ । स्वर त्क आक्षेपे । (स्वर, अदन्त चु, प) वकारयुक्ता-
दीरेफोपधश्च । (आक्षेपस्तिरस्कारः) स्वरयत्यतिरुद्धोऽपि न कश्चन
परिग्रहमिति ज्ञेयः । २२२ । (न स्वरयति नाधिक्षिपति
न भर्त्सयतीति यावत्, परिग्रहं परिजनं) त, क—सिस्वरयिपति ।
पञ्चमस्वरयुक्त इति चतुर्भुजः । सुरयति, सुसुरयिपति ।

१२३ । स्तेन तक् चौर्ये । (स्तेन, अदन्त चु, प) त, क—
अतिस्तेनत धनं चौरः ।

१२४ । स्तोम त्क क्षाघने (स्तोम, अदन्त चु, प) क्षाघन
प्रशंसा । त, क—अतुस्तोमत् कवि बुधः ।

१२५ । स्तन त्काभ्यशब्दे (स्तन, अदन्त चु, प) त, क—
स्तनयति मेघः । (स्तनितं गर्जितं मेघनिर्घोषे रसिताद्विचेत्यमरः)

(६) पिशुन इह सूचकः पिशुनी खलसूचकावित्यमरोक्तेः । पिशुनस्य भावः
पैशुन्यं सूचकत्वं विज्ञापनमिति यावत् । तथाच-सञ्ज्ञास्त्राश्वेतना नाम हस्तादीनां
सूचनेत्यमरः । कार्यविज्ञापनमित्यर्थः । एष सूचनाव्यघनेऽदृष्टे गन्धनेऽग्निनेयऽपि
येति चेदिनी । गन्धनं द्रोहणः । गन्धं कष्टं दुहि इत्यनेन निष्पादनात् । अभिनयं
सङ्केतेन विज्ञापनमित्यर्थः । अतएव अघोषरिट्दङ्गुभरैर्भवति प्राक्सूचितानां
मनिसप्रवेश इति रघौ । यव शोचरे वा विलम्बे वा मे अहारिष्टसूचका इति
दीपिका । इत्यधिकं पाठः ।

१२६ । सार तक् दीर्घल्ये (सार, अदन्त चु, प) रेफोपधः ।

त, क—अससारत् ।

१२७ । सुख त्क तरुतौ (सुख, अदन्त चु, प) तत्कृतिः

सुखकिया । त, क—अजीजयदेवकवेरिति गीतं सुखयतु केशवपद-
मुपनीतमित्यादि ।

स्फुट त्क स्याद्विसरणे स्कन्द त्क तु समाहृतौ ।

खन स्यम तक ध्वाने हिह्लोल तक दोलने ॥

१२८ । स्फुट त्क विसरणे (स्फुट, अदन्त चु, प) विसरणं

विकसनम् । त, क—स्फुटयति धम्मककलिका । अणुस्फुटत् ।

१२९ । स्कन्द त्क समाहृतौ (स्कन्द, अदन्त चु, प)

दन्त्यवर्गद्वितीयोपधोऽय, तच्चतुर्थोपधोऽयमिति केचित् । (१)

त, क—स्कन्दयति स्कन्दापयति । अचस्कन्दत् ।

१३० । खन तक } ध्वाने (खन, अदन्त चु, प । स्यम,

१३१ । स्यम तक } अदन्त चु, प) द्वौ वकारान्तःस्यादियुक्तौ

कमात् । त, क—खनयति, स्यमयति ।

१३२ । हिह्लोल तक दोलने (हिह्लोल, अदन्त चु, प)

अन्तःस्यतृतीयद्वयमध्यस्तदेकोपधश्चायम् । त, क—अजिहिह्लोलत्
यायुर्लताम् ।

इत्यकारान्तधातूनां सद्वाविंशच्छतं मतम् ।

तुल्यावयवानां धातूनां पृथक्पठितानामप्येकत्वे संख्यासङ्गतिः ॥

(अदन्तचुरादिषु अङ्गादिहिह्लोलान्ता धातवः परिगणनया
तयस्त्रिंशदधिकशतसंख्यका भवन्ति । किन्तु अथ त्क ध्वान्तौ अथतज

(१) समवधौव कैश्चिन्न भव्यते इत्यधिक पाठः ।

क्षान्ताविति गणद्वये घातद्वयस्य तुल्यावयवत्वादेकत्वे समुदायस्य
सहात्रिंशच्छतसंख्याया नासङ्गतिरित्याशयः) ।

आकारान्तवर्गः ।

ख्याल् ख्यातौ कथने गार्लि स्तुतौ जन्मनि गाड् गतौ ।
घ्रा गन्धग्रहणे ज्या गि जरायां ज्ञा ग बोधने ॥

१ । ख्याल् ख्यातौ कथने (ख्या, अदा, प) ख्यातिः
प्रसिद्धिः । ल—ख्याति शुभी प्रसिद्धः स्यादित्यर्थः । ख्याति सार्धं
कथा करेः । तथाच ख्या प्रकथने, प्रकथनं प्रसिद्धिरिति गाविन्द-
भट्टः । ख्या प्रकथने इति चतुर्भुजजुमरी ।

२ । गार्लि स्तुतौ जन्मनि (गा, छा, प) र—वैदिकः ।
(१) लि—जगाति ।

३ । गाड् गतौ (गा, भ्रा, आ) ड—गते ।

४ । घ्रा गन्धग्रहणे (घ्रा, भ्रा, प) जिघ्रति पुष्पं लोकः ।

५ । ज्यागि जराया (ज्या, क्रादि, प्रादि, प) (२)
जरा—गतवृद्धवयोभाव । गि—जिनाति दृढः । जीन, ज्यातिः ।
(न जिनाति तेज इति क्लृपायुधः । २)

(१) वेदेष्वेवास्मिन् प्रयोग इत्यर्थः ।

(२) परिभाषायां “गि” प्रादिरपि, अथ अपिगन्तान् क्रादिश्च” इत्युक्तं तेनैव
जिनातीत्यादौ क्रादित्वात् आप्रत्ययः । स प्रादित्वादिस्य इत्युक्त्या जीन इत्यादौ
इत्यादौदिति सूत्रेण क्लृपः न । ज्यानिरित्यत्र स्वादित्वेनैवेष्टविज्ञौ कृ नू ज्यालेति
निविधानसूत्रे पुनर्जायद्वर्थं जिह्वागन्तात्स ने कदाचित् ज्यानिवपानद्वी-
कारार्थं तेन ज्यानिरित्यत्र न यदस्मपादोरित्यनेन निर्दिष्टम् ।

प्रादोगं धंयदो यथा—‘पूजानि योधे कजानि जेदे कजानि हिंसे कजान्कारे ।

६ । ज्ञाग बोधने (ज्ञा, क्मा, प) ग—जानाति । “सन्दर्भ-
शुद्धिं गिरा जानीते जयदेव एव” इत्यत्वानुपसर्गात् फलवत्-
कर्त्तर्यात्मनेपदम् । “ततोऽनुजज्ञे गमन भुतस्य” इत्यत्वानुशब्द-
स्योपसर्गप्रतिरूपकत्वेनानुपसर्गत्वात् । (शेषोदाहरणे कर्मणि
प्रत्यय इत्यप्यन्ये) ।

ज्ञाक् म मारण आलोके निशाने तोपणे स्तुतौ ।
ज्ञाक् प्रेरणे दाल लूनौ दा तु दाने बुदाञ्जलि च ॥

६ । ज्ञाक्म मारण आलोके निशाने तोपणे स्तुतौ (ज्ञा,
चु, घटादि, प) क, म—ज्ञपयति, अज्ञपि अज्ञापि, ज्ञप ज्ञपं,
ज्ञापं ज्ञाप (ओष्मोस्तु वंथेत्युक्ते) आलोकोद्दर्शनप्रेरणाम् ।
निशान तोच्छीकरणम् । तोपण तुटीकरणम् । ज्ञपयति शत्रुं
शूरोमारयतीत्यर्थः । (यज्ञे सज्ञापयत्यज्ञानिति हलायुधः । ६२ ।

भूजगि कम्पे वृजगि वरणे मृगि मृगि ख्यातौ हनने । मृगित धातु कथितोद्धर्ता
मृगित रणे पूरणकत्वाम् । मृगित हिसे मृगित हत्या मृगि विदारे मृगित
नीत्वाम् । मृगित भर्त्से जुष्टत्वे मृगित शब्दे ज्ञा जीर्णत्वे । री रेपगतौ मृगित
गत्या लीगि ल्योगि शेषषष्ठ्याम् । ग्रीगगिवरणे लीगमि गत्या औगमिधातु
कथितो भव्याम् । पञ्चाभिकविशतिरिति गदिता प्रादिगणे धातव इह विदिता ।
(कविकल्पद्रुमे ऋदन्गणपाठे मृधातुर्भासि किन्तु भूखृगि हिसे इत्यनयोर्व्याख्याने
शेषोदन्त्यादिर्विकारोपध तद्गृहितोऽपीति केचिदित्युक्ते केषाञ्चित्कते मृधातरपि
प्रादिरस्ति तन्मतमादायैव प्रादिगणस्य पञ्चविशतिसख्यामङ्गमनमिति सुधीभि
र्भाव्यम् । केचित्तु धृधातमपि प्रादिगणे पठन्ति तन्मतानुसारेण वा सख्यामङ्गति-
रित्यपि चिन्त्यम् ।

पाणिनीयमते तु प्रादयो ढाविशति । तथाच—निष्ठातकारस्य नकारविधान-
प्रसङ्गे स्वादिभ्यः । ८ । २ । ४४ । इति सूत्रस्य दृष्टौ एकविशतेर्लूजादिभ्यः प्राक्-
दियुग भट्टोजीदीक्षितेन । क्मादिषु प्रादयो ढाविशति पठ्यते इत्यङ्गं तत्त्व-
बोधिका आनेन्द्रेण ।

छान्ताविति गणद्वये धातुद्वयस्य तुल्यावयवत्वादेकत्वे समुदायस्य
सद्वाविंशच्छतसंख्याया नासङ्गतिरित्याशयः) ।

आकारान्तवर्गः ।

ख्याल् ख्यातौ कथने गार्लि स्तुतौ जन्मनि गाड् गतौ ।
घ्रा गन्धग्रहणे ज्या गि जरायां ज्ञा ग बोधने ॥

१ । ख्याल् ख्यातौ कथने (ख्या, चटा, प) ख्यातिः
प्रसिद्धिः । ल—ख्याति गुणी प्रसिद्ध. ख्यादित्यर्थः । ख्याति साधुं
कथा चरेः । तथाच ख्या प्रकथने, प्रकथनं प्रसिद्धिरिति गाबिन्द
भट्ट* । ख्या प्रकथने इति चतुर्भुजजमरौ ।

२ । गार्लि स्तुतौ जन्मनि (गा, हा, प) र—वैदिकः ।
(१) लि—जगाति ।

३ । गाड् गतौ (गा, भ्रा. ध्या) ड—गाते ।

४ । घ्रा गन्धग्रहणे (घ्रा, भ्रा, प) जिघ्रति पुश्रं लोके ।

५ । ज्यागि जराया (ज्या, क्रादि, प्रादि, प) (२)
जरा—गतवृद्धययोभाव । गि—जिनाति वृद्धः । जीन*, ज्यानि ।
(न जिनाति तेज इति छलायुधः । २)

(१) वेदेष्वेवास्मिन् प्रयोग इत्यर्थः ।

(२) परिभाषायां ' गि प्रादिरपि, अत्र अपिगन्धात् क्रमादिषु ' इत्युक्तं तेनैव
जिनातीत्यादौ क्रमादिष्वान् आप्रत्यय । अ प्रादिस्त्वादिस इत्युक्त्या जीन इत्यादौ
स्त्वाद्योदिति सूत्रेण कृत्य न । ज्यानिरित्यत्र स्वादित्येनैवेष्टसिद्धौ कृ मृ ज्यामेति
निविधानपक्षे पुनर्ज्यापहृषं क्रिस्त्यानजातस्य जे कदाचित् स्वानिवन्तानङ्गो-
कारार्थं तेन ज्यानिरित्यत्र न पक्षस्वपादोरित्यनेन जिरिति ।

प्रादीनां संप्रत्यये यथा—'पूजगि मोधे लजगि सेदे बजगि हिंसे लज्जाज्जारे ।

६ । ज्ञाग बोधने (ज्ञा, क्वा, प) ग—जानाति । “सन्दर्भ-
शुद्धिं गिरा जानीते जयदेव एव” इत्यवानुपसर्गात् फलवत्-
कर्त्तर्यात्मनेपदम् । “ततोऽनुजज्ञे गमनं सुतस्य” इत्यवानुशब्द-
स्योपसर्गप्रतिरूपकत्वेनानुपसर्गत्वात् । (शेषोदाहरणे कर्मणि
प्रत्यय इत्यप्यन्ये) ।

ज्ञाक् म मारण आलोके निशाने तोपणे स्तुतौ ।
ज्ञाक् प्रेरणे दाल लूनौ दा तु दाने डुदाञ्जलि च ॥

६ । ज्ञाक् म मारण आलोके निशाने तोपणे स्तुतौ (ज्ञा,
चु, घटादि, प) क, म—अपयति, अज्ञपि अज्ञापि, ज्ञपं ज्ञपं,
ज्ञापं ज्ञाप (जीष्मोस्तु ध्वेत्सुक्तेः) आलोकोद्दर्शनप्रेरणम् ।
निशानं तोष्णीकरणम् । तोपणं तुष्टीकरणम् । अपयति शत्रुं
शूरोमारयतीत्यर्थः । (यज्ञे सञ्ज्ञापयत्यज्ञानिति हलायुधः । ६८ ।

भूजगि कम्पे भूजगि वरणे भूगि भूनि र्यातौ ह्वने । भूगित् भात कपितो ह्वत्
भूगित् रणे भूरुजकत्याम् । भूगित् हिसे भूगित् ह्वत् भूगि विहारे भूगित्
नीत्याम् । भूगित् भर्त्ते जृह्वत्ये भूगित् शब्दे ज्ञा जीर्णत्वे । री रेपगती भूगित्
गत्यां नीगि लीगि ज्ञेयणकत्याम् । म्रीगगिवरणे स्त्रीगगि गत्या भ्रीगगिभात
कपितो भक्ष्याम् । पञ्चाधिकविंशतिरिति गदिताः प्रादिगण्ये धातव इष्ट विदिता ।
(कपितस्य ह्वने ऋदलगणपाठे मृधातुर्नास्ति किन्तु भृम्भृगि हिसे इत्यनयोर्भात्याने
शेषोदन्त्यादिर्विकारोपध तद्गृहीतोऽपीति केचिदित्युक्ते ज्ञेयाद्विभक्ते मृधातरपि
प्रादिरस्ति तन्मतभादायैव प्रादिगण्यस्य पञ्चविंशतिर्भक्ष्याभङ्गमनमिति संधीभि-
र्भाष्यम् । केचित्तु मृधातुमपि प्रादिगण्ये षट्नि तन्मतानुसारेण वा सस्याध्वति-
रित्यपि चिन्त्यम् ।

पाणिनीयमते तु प्रादयो दाविशति । तथाच—निजातकारस्य नकारविधान-
प्रकृतेः, लाटिभ्य । ८ । २ । ४४ । इति सूत्रस्य दृष्टौ एकविंशतेर्नृजादिभ्य प्राग्व-
दित्युक्तं मट्टोजीदीक्षितेन । आदिषु प्रादयो दाविशति पठ्यन्ते इत्युक्तं तस्य-
शोधिन्या ज्ञानेन्द्रेण ।

दिनस्तीत्यर्थः) ज्ञपयति रूपं कामिनीं पिङ्गान् दर्शय-
तीत्यर्थः । ज्ञपयति खड्गं कर्म्मकारः शानयतीत्यर्थः । ज्ञपयति
गुरुं शिष्यसोपयतीत्यर्थः । स्तुतिः कैश्चिन्न मन्यते । आलोको
ज्ञानप्रेरणामित्यनुन्यासरचितौ । अतएव कमटीश्वरोऽपि जानाते-
र्घटादित्वं विभाषया मन्यते । तेन ज्ञपयितुं बाधयितुमिष्टमाणी
ज्ञीप्समान इति पाणिनीयवृत्तौ ज्ञानप्रेरणेऽपि ऋसे सति
ज्ञीप्समान इति प्रसिद्धम् । एवं, विज्ञप्तिरेषा सम जीवधनो
इत्यादिषु च विज्ञापनमेवार्थः ।

६ । ज्ञा क प्रेरणे (ज्ञा, घु, प) प्रेरणामिदं नियोजनम् ।
क—ज्ञापयति भृत्यं स्वामी नियुक्ते इत्यर्थः । (आज्ञापय ज्ञात-
विशेष पुंसामिति कुमार सम्भवम् । ३ । ३)

७ । दा ल लूनौ (दा, अदा, प) ल—दाति । लूनिच्छेदः ।
केचित्तु दा प लयने इति पठित्वा पिप्वादासंज्ञाभाये यगादौ
दायते इत्यादि मन्यन्ते । स्वमते तु पिप्वाभावादासंज्ञाया दायते
इत्याद्येव । (दाति दारिद्र्यमर्थिनामिति जलायुधः । २४)

७ । दा ठ दाने (दा, भा, प) दान दाने इति प्रसिद्धो-
ज्यं, अस्यैव यच्छादेयः । यच्छति । (दरिद्रान् भर कीर्त्तेय मा
प्रयच्छेन्नरे धनमित्यादि) ।

९ । डटाञ्जलि च (दा, ता, ङ) ङु—दक्षिणम् । ङ,
लि—ददाति दत्ते । चकारादाने ।

दरिद्रा क्षलु दुर्गत्यां द्रा ल रुग्ने पलायने ।

हु धाञ्जलि धारणे पुष्टौ दाने धाम्नियुतौ ध्वनौ ॥

८ । दरिद्रा क्षलु दुर्गत्यां (दरिद्रा, अदा, प) दुर्गति-

रकिञ्चनीभावः । च, लु—उपर्यपरि पश्यन्तः सर्व एव दरिद्रति ।
(दरिद्रतीत्यत्र जच्चादित्वात् द्विक्रमे चन्तोऽङ्गेरित्यनेन अदा-
देयः, स्वमते स्वपादेः प्रयोजनं नास्तीत्युक्तं प्राक्) ।

२ । द्रा ल स्वप्ने पलायने (द्रा, अदा, प) स्वप्नो निद्रा ।
निपूर्वक एव निद्रायामिति रमानाथः । ल—निद्राति । निद्रालुः ।
द्राति चौरः पलायते इत्यर्थः । (न निद्राति च सन्ध्यशोरिति
चलाशुधः । २५४)

१० । डुधाजलि धारणे पुटौ दाने (धा, छा, उ) डु-
चित्तिमम् । ज, लि—दधाति धत्ते । धारणं धरणं (धारण-
मित्यस्य ज्यन्तत्वम् अनिरासार्थमिदं व्याख्यानम्) दाने—द्विपता-
विहितं त्वयायवा इति किराते विहितं दत्तमित्यर्थः । (पुटौ-
दधतुर्भुवनद्वयमिति रघौ । १ । २६)

११ । धाग्नियुतौ ध्वनौ (धा, भ्रा, प) युतिरिह बाज-
ल्यान् दीर्घः । धग्नियुतिरग्निसंयोगः । ध्वनिः शब्दोत्पत्तिहेतु-
भावः । धमति स्वर्णं वणिक् अग्निसंयुक्तं करोतीत्यर्थः । धमति
शङ्खं जनः सशब्दं करोतीत्यर्थः । अग्निफुत्कृतौ च, मुखेनैव
धमेद्वक्तिमिति । (नाडीन्धमः स्वर्णकार इत्यमरः । शङ्खान् दधुः
पृथक् पृथगित्यादि) ।

आ ल भक्षे प्रा ल पूर्य पा पाने पा ल रक्षणे ।
भा ल्प दीप्तौ मा ङ्लि शब्दे मा ल्च मानेऽय मा
ङ्य च ॥

१२ । आ ल भक्षे (भा, अदा, प) ल—आति । (मांस-
मशामोदिति भट्टिः । १५ । ६)

१३ । प्राल पूत्तौ (प्रा, अदा, प) ल—प्राति घटं जलेन
लोकः । (पूत्तिः पूरणम्) ।

१४ । पा पाने (पा, आ, प) अस्सैव पिवादेशः, पिषति
पयः पान्यः ।

१४ । पाल रक्षणे (पा, अदा, प) ल—पाति ।

१५ । भाल्प हीप्तौ (भा, अदा, प) ल—भाति । ष—
भा (भीषिचिन्तीत्यनेन पिप्त्वात् ङप्रत्ययः) (हिमाद्रिट्टादिव
भान्ति यस्यामिति भट्टिः । १ । ८)

१६ । माङ्लि शब्दे (मा, हा, आ) ङ, लि—मिमीते
(शब्दायते इग्दुभिरित्यर्थः । परत्वं माल्च माने इत्यत्र चकारे-
णास्यापि परिमाणार्थत्वमुक्तम् । तथाच—पुरःसखीनाममिमीत
लोचने इति कुमारसम्भवम् । ५ । १५)

१६ । माल्च माने (मा, अदा, प) ल—भाति भूमिं
नलेन राजा । न भाति भानिनो यस्य यद्यस्त्रिभुवनोदरे इति
इलायुधः । ७६ । (अयं धातुः परिमाणकरणार्थे सकर्मकः परि-
मितीभावार्ये चाकर्मकः । तथाच—तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विप-
क्षपोधनाभ्यागमसम्भवा सुदइति माघः । १ । २३) ।

१६ । अथ माङ्य च (मा, दिवा, आ) ङ, य—मायते ।
चकारात् माने ।

म्नाभ्यासे याल् गतौ राल दाने लाल् च ग्रहेऽथ वाक् ।
सुखाप्तिगतिसेवासु स्यादाल् गमनहिंसयोः ॥

१७ । म्नाभ्यासे (म्ना, आ, प) अभ्यासः यौनःपुन्येनातु-
शीलनम् । मनति सन्ध्यां ब्राह्मणः (आम्नायते सम्यगभ्यस्यते

मुनिभिरसावित्याभ्यायो वेद इत्याम्नायशब्दटोकाया भरतः ।
कविदन्यार्थेऽपि । तथाच—त्वामामनन्ति प्रकृतिमिति कुमार-
सम्भवम् । २ । १३) ।

१८ । आल् गतौ (आ, अदा, प) ल—याति ।

१९ । राल दाने (रा, अदा, प) ल—राति ।

१९ । लाल् च ग्रहे (ला, अदा, प) ल—लाति ।
चकारात् राल च (राधातोऽपि ग्रहणार्थत्वमित्यर्थः) ग्रहो
ग्रहणम् । (ताद्यालालोद्विगतामिति भट्टिः । १५ । ५३)

२० । अय वाक् सुखान्निगतिसेवासु (वा, अयु, प) क—
वापयति । (सुखान्निगमभोगः) ।

२० । आह्वाल् गमनहिंसयोः (वा, अदा, प) ओद्यादि-
रप्ययमित्येके । गमनमिष्टं वायुकर्तृकमेव । ल—याति वायुः
(न याति वायुसत्पात्रे तालवृन्तानिलविक्रमिति कुमार
सम्भवम् । २ । १५) हिंसनं सूचनमिति चतुर्भुजः ।

आल् खेदे आल्म पाके जिष्ठास्याने प्णालशोधने ।

ओहाक्लित्याग ओहाङ्लिगतावान्तास्त्रिरष्टधा ॥

२१ । आल् खेदे (आ, अदा, प) रेफयुक्तसालाद्यादिः ।
ल—याति । (१)

२१ । आल्म पाके (आ, अदा, धटा, प) रेफयुक्तसाल-
द्यादिः । ल—अति । (याति अष्टं हविरभिमतं ओत्रियाणां
गृहेष्विति इलायुधः । १८) म—अपयति ।

(१) औ आपयति । तथाच “पात्रादन्यत्र आपयति यामं भृत्यं स्वामी ।

२२ । जिठा स्थाने (स्था, भ्रा, प) जि—स्थितः अस्ती-
त्यर्थः । स्थानं गतिनिवृत्तिः । (स्थिरीभाव इत्यपि) तिष्ठति
साधुर्धर्मः । पृष्ठतस्थिष्ठमान इति वीरचरिते प्रकाशार्थं आत्मने-
पदविधानात् शानः । अथवा ताच्छीले शतः शानः ।

२३ । णाल शोधने (स्ना, अदा, प) मूर्धन्यादिरर्थः,
(पोपदेशोऽयं) दन्त्यादिरिति केचित् । न—स्नाति गङ्गायां
धीरः । असुपसर्गस्य औ ल्वलृल्लेत्यादिना क्लृप्तो वा, क्षप-
यति स्नापयति । सोपसर्गस्य तु प्रस्नापयति ।

२४ । ओहाकुलि त्यागे (हा, हा, प) ओहालि त्यागे
इति प्रसिद्धोऽयम् । यत्र हाक इति शब्दं तत्रास्यैव विषयः, तेन
हामागैहाक इत्यादिच्छन्नेषास्य जीयते इत्यादि । अन्यस्य हायते
इत्यादि । ओ—हीनः । लि—जहाति । (जहातु नैनं कथमर्थ-
सिद्धिरिति भारविः । ३ । १४ । हातथोऽयमसार एव विरसः
संसार इत्यादिकं सर्वस्यैव हि वाचि चेतसि पुनः कस्यापि
पुण्यात्मन इति गान्धिगतकम्) । अकर्मकभावः । यथा स्थाया-
हीनः, एवं जहाति अपैति स्वार्थे यस्यामिति जहात्यर्थो हतिः ।

२४ । ओ हा उलि गतौ (हा, हा, या) ओ—हानः ।
उ, लि—जिहीने । (जहालिजीया न मजीतम् यदिति भावः ।
१ । ३० । धाहनामनेकार्ययादुग्रयमार्योऽपि, तथाच—भीमिनि-
रदिभ्रुवमुज्जिहान इति भट्टिः । ३ । ४०) ।

आन्ताभिरट्ठा ।

आन्ता आकारात्ता आतश्चित्ठट्ठा अतुर्गतिः ।

अनेकार्थतादृक्त्वमि गतो वर्तते इति अतुर्गतिः । ओविन्दमदुक्तं अनेकार्थ-
मेतत्तु अतुर्गतिरिति आन्ताभिरट्ठा ।

(पूर्ववत् तुल्यावयवानां धात्वनामेकरूपत्वे सख्यासङ्गतिरित्यनु-
सन्धेयम्) ।

इकारान्तवर्गः ।

इ इ ल् गतावधी ल् स्मृत्यामधीङ्लध्ययने किलि ।
ज्ञाने क्षि न्ग प हिंसायां क्षि क्षयैश्वर्ययोः क्षिय ।
वासगत्योच्चिरिर्न् हिंसे, चिन्चिञ्चित्यान्तुचिक्मिच ।

१ । इ गतौ (इ, भ्रा, प) अयति । (अयमुदयति मुद्रा-
भञ्जनः पद्मिनीनामित्यादि) ।

१ । इल् गतौ (इ, अदा, प) ल—एति । श्यक्पाठ-
सामर्थ्यात् पूर्वो न लिङ् । (१) शेषस्तु इ न गताविति प्रसिद्धः ।
यिनीऽव्यणावित्यादिषु श्रुणमस्यैव । (उदेति सविता तान्मृताम्
एवासमेति च इति साहित्यदर्पणम् । चतुरस्रोऽग्निधोनिवायत
इति भारविः । २ । २३ । ततोऽभ्यगाद्वाधिसुतः क्षितीन्द्रमिति
भट्टि) । १ । १७) ।

१ । अधो ल् स्मृत्या (अधि-इ, अदा, प) अधिरुपसर्गः ।
अधिग्रहणमन्यपूर्वस्य केवलस्य च प्रयोगनिषेधार्थम् । एवं सर्वत्र ।
ल—अध्येति तव लक्ष्मण (तव त्वामित्यर्थः स्मृत्यर्थदेया देति
कर्माणि यष्टीविधानात्) इति स्मरणे इति प्रसिद्धोऽयं । इन्द्रदिक्
इत्यत्रास्यैव श्रुणम् ।

(१) अस्यावमायय—यरोऽतन्म पूर्वोऽपेक्षाकृत्तुऽदिकृते पूर्वोऽपि न
रधातोरेषि लकारात्तुनमित्त्व भवितुमर्हति, किन्तु इ इन्द्रदिक् इन्द्रादा-
देव न तथात्वमिति ।

१ । अधी ङ् ल् अध्ययने (अधि—ङ्, अदा, आ) अध्य-
यनमर्थतः शब्दतच्च गुरुतो ग्रहणम् । ङ्, ल्—वेदमधोते विप्रः ।
(सोऽध्यैष्ट वेदानिति भट्टिः । १ । २) ।

२ । किं लि ज्ञाने (कि, छा, प) र—वैदिकः । लि—
चिकेति ।

३ । क्षि नगप हिंसाया (क्षि, स्वा, का, प) न—
क्षिणोति । ग—क्षिण्यति । (क्षिण्यति इरितं दृष्ट्या इति
इलायुधः । ११०) प—क्षिया । आयुः परं क्षीयते इति तु
कर्माकर्तारि साध्यम् ।

४ । क्षि क्षयैश्वर्ययोः (क्षि, भू, प) क्षयति प्रापम् । (१) ।

५ । क्षि श वासगत्योः (क्षि, तुदा, प) श—क्षयति ।
(क्षयन्ति निवसन्त्यस्यामिति क्षितिः, क्षि श वासगत्योराधारे
क्षिरित्यमरटीकायां भरतः । यशः क्षयति रोदस्योर्यस्य धर्म-
रतात्मन इति इलायुधः । ११२) ।

६ । चिरिर्न हिंसे (चिरि, स्वा, प) रेफोपधः । र—वैदिकः ।
न—चिरिणोति ।

(१) क्षयति व्याधिरौघघातः । क्षयति धारं गङ्गा इति तु अलभूतार्थ-
त्वादिति कामधेनुः ।

ऐश्वर्यं प्रभुभाव आयत्तीकरणमिति यावत्, तथाच—आसीन्नहीक्षिता-
भाव इत्यस्य टीकायां गङ्गाक्षितिश्चन्द्रधुत्यादनाय गङ्गा क्षयन्ति रूपाते
इति गङ्गाक्षितं क्षितौघराः, क्षिघातोरैश्वर्यार्थान् किप् तुगागमयेति भट्टि-
नाथ । नत्र क्षयन्तीति निमित्तरमभादपाठः । तौदादिकस्य क्षिघातोरैश्वर्यार्थ-
बोधकत्वात् । ऐश्वर्यमब्दस्याधीनकरणरूपोऽर्थस्तु रूपापातो व्याख्याने दुर्गादक्षि-
विधित इति ।

५ । चि न ज चित्यां (चि, स्वा, उ) चितिश्चयनं
राशीकरणमिति यावत् । न, ज—चिनोति चितुते । (फलान्य-
वाचिनोद्दृष्टानिति मुग्धबोधम् । अभिमानधनस्य गत्वैरसुभिः
स्यान्नु यथाचिचीयत इति भारविः । २ । १६) ।

५ । चि ज चित्यां (चि, भ्रा, उ) ज—चयति चयते धनं
लोकः ।

५ । चि क्मि च (चि, चु, प) क, मि—चययति चाय-
यति । स्वमते तु चययति चापयतीत्यपि । (१) चकारात्
चित्याम् ।

जिरिर्न हिंसे ज्युभिभवे जि जये चाथ धिष् धृतौ ।

६ । जिरिर्न हिंसे (जिरि, स्वा, प) रेफोपधः । र—
वैदिकः । न—जिरिणोति ।

७ । ज्युभिभवे (ज्यि, भ्रा, प) रेफोपधः । ज्वयति शतुं बली ।

८ । जि जये च (जि, भ्रा, प) जय उत्कर्षः स्त्रीका-
रश्च । उत्कर्षोऽङ्गर्भकः, यथा—राधामाधवयोर्जयन्ति यमुनाकूले
रङ्गकेलय इत्यादि । स्त्रीकारे—मखैरसंख्यैरजयत् सुरालयमिति
कादस्वरी । चकारादभिभवे च, जयति शतुं बली । अनभिधाना-

(१) परिभाषायाम् 'भिर्वा' इत्यनेन चिकारानुबन्धधातूनां विभाषयश्च घटा-
दित्युक्तं तेनैव ह्यसुविबल्यो बोध्यः । प्रक्रियारत्नमतानुसारेण नित्यघटादित्यात्
इकारस्याकारपक्षेऽपि चययतीत्येवमेव । एते धातवो विकल्पेन घटादयो भवन्ति ।
यथा—चनुमि हिंसे गतौ, चिक्मि चयने, कथमिण्गतौ । ध्वनुमि घट्टे,
घनस्तनुमि रवे, स्तनमि तंहने । त्वपूय मिड लज्जायां, यमक्मि परिवेशने ।
तदभावे, दल्मिभेदे, स्तल्मि स्थाञ्चलने चये । मिल ण्यस्य निवासे स्यादयो
पठ मिडस्तुतौ । इति त्रयोदशास्याता धातवो वा घटादय इति ।

दस्मात्तवन्तोः प्रयोगाभावः किन्तु तयोः स्थाने तिबन्ती इति ।
किञ्च तुपःस्थाने तातङ् दृश्यते, यथा—भावगम्यलयः कोपि
जयताहागगोचर इत्यादि । (१) ।

२ । अथ धि श् घतौ (धि, तुदा, घ) श—धियति ।

पि श् गतौ डु मि जन् चेषे रिश् गतौ श्रि ज् सेवने ।
शि नज् निशाने द्वायोश्चोर्गतिदृष्टोः स्मि ड् स्मिते ॥

१० । पि श् गतौ (पि, तुदा, घ) श—पियति ।

११ । डु मि जन् चेषे (मि, स्वा, उ) डु—(मानाज्जात-
मिति याप्ये) मित्विमं । ज, न—मिनोति मितुते ।

१२ । रि श् गतौ (रि, तुदा, घ) रेफादिः । श—रियति ।

१३ । श्रि ज् सेवने (श्रि, भ्रा, उ) ज—अयति अयते ।
(शैलं न्यश्रियिष्येति भट्टिः । ६ । १७) ।

१४ । शि नज् निशाने (शि, स्वा, उ) निशानमिति
श्रुतेरुपं, शानज्नेजे इत्यस्य नित्यसनन्तत्वात् । अनेकार्थत्वा-
न्निशानमिच्च तीक्ष्णीकरणम् । न, ज—शिनोति शितुते खल्लं
कर्णकारः । (निशिनोत्यसिपुत्रिकामिति हलायुधः । ७६) ।

१५ । टु ऐ ओ श्वि ड् गतिदृष्टोः (श्वि, भ्रा, घ)
तालव्यादिः । टु—श्रययुः । ऐ—श्रूयात् । ओ—श्रूनः । ड्—
अश्रुत् अश्रयीत् । (रुदतोऽशिश्चिष्यच्चक्षुरास्यं हेतोस्तदाश्रयीदिति
भट्टिः । ६ । १८) ।

१६ । स्मि ड् स्मिते (स्मि, भ्रा, आ) मूर्धन्यादिः ।

(षोपदेशोऽयं, सिद्धिये इत्यादौ पत्वार्थः षोपदेशपाठः ।)
 स्मितमीपद्वास्थं । ङ—स्मायते वधूः । (विपूर्वको विष्णयार्थः—
 रामं विष्णाययेत क इति भट्टिः । ५ । ५८) विष्णाययन् विष्णयनीव-
 कीर्त्तिमिति रघौ विष्णायनं विष्णायः (विष्णयोत्पादनमित्यर्थः)
 पद्यात् तं करोतीति ओ गबन्तम् । (१) ।

पिन् गञ् बन्धे स्मिकडनादरे हिन् बर्द्धने गतौ ।

एकोनविंशतिरमी इकारान्तास्तु धातवः ॥

१७ । पि न् गञ् बन्धे (पि, स्था, क्ता, ष) मूर्द्धन्यादिः ।
 (षोपदेशोऽयं) न, ज—सिनोति सिनुते । ग, ज—सिनाति
 सिनीते ।

१८ । स्मि कडनादरे (छि, चु, ञ्) दन्त्यादिः । क, ड—
 स्माययते ।

१९ । हि न् बर्द्धने गतौ (हि, स्था, ष) गतिरिचान्तभूत-
 अर्थत्वाद्गतिप्रेरणम् । न—प्रहिणु स्वस्तुमिति भट्टिः । (१
 २१ । बर्द्धने विरलप्रयोगः ।

(एमी इकारान्ता धातव एकोनविंशतिरेकोनविंशति-
 संख्यया संख्येया इत्यर्थः) ।

(१) काव्यकामधेमावधेयम् । अवेदमनुधीयते यदस्य श्लोकस्य प्राचीनपाठ
 एवमेवासीत् । अथवा त्वं विष्णाययन् विहितभाक्कडनादित्येवं समीचीन-
 पाठ एवमस्ति । विष्णयनीवकीर्त्तिमिति प्राक्कडनादरे विष्णयविषयभूत कीर्त्ति-
 रित्यर्थकत्वे विषयतात्पर्यफलभादाय सकर्मकत्वमित्यनुसन्धेयम् ।

ईकारान्तवर्गः ।

ई ल कान्ति-गति-व्याप्ति-क्षेप-प्रजन-खादने ।

ई ङ् य गत्यां क्षी अ हिंसे ङ् क्री अग् द्रव्यपर्य्यये ॥

१ । ई ल कान्ति गति व्याप्ति क्षेप प्रजन खादने (ई, अदा, प) कान्तिरिच्छा, प्रजनोर्गर्भग्रहणम् । ल—एति गौर्गर्भं गृह्णा-
तीत्यर्थः । नहि तरयिष्यदीते दिक्पराधीनवृत्तिरिति गण्यकृता-
नित्यत्वादात्मनेपदम् । घातुरय कौशिल्यमन्यते ।

१ । ई ङ् य गत्या (ई, दिवा, आ) ङ्, य—ईयते ।
भोदीयन्ते च विद्विष इति ज्ञेयार्थः । २३ । (रियुतिमिर-
मुदस्योदीयमानं दिनादाविति भारविः । १ । ४६) ।

२ । क्षी अ हिंसे (क्षी, भ्रा, अ) अ—क्षयति क्षयते ।

३ । ङ् क्री अग् द्रव्यपर्य्यये (क्री, क्रा, अ) पर्य्ययः परि-
वर्त्तः । ङ्—क्रीत्विसम् । अ, ग—क्रीणाति क्रीणीते धाम्यं धनेन
लोकः । (दत्त्वा शस्त्रप्रहारश्च तेषां क्रीणाति च श्रियमिति
ज्ञेयार्थः । १ । ७) ।

क्षी गि कि ज्यान ओ ङी ङ् य गतौ ङीङ् च
नभोगतौ ।

४ । ङ् गि कि ज्याने (ङ्, क्रा, चु, भ्रा, प) गि—
ज्विणाति, ज्वीणः ज्वीणिः । कि—ज्वाययति ज्वयति । गिका-
भ्यामेव माक्षिकचुरादिव सिद्धे किपाठो भूदित्यर्थः । ज्यान
गतवज्ज्वयोभावः ।

५ । ओ ङी ङ् य गतौ (ङी, दिवा, या) ओ—ङीनः ।
ङ, य—ङीयते ।

५ । ङी ङ् च नभोगतौ (ङी, भ्रा, या) ङ—ङयते
पक्षी । अस्यापि निष्ठाया ङीन इति कातन्ताः । धातुपारायणि-
कास्तु इमनिपेधे (इमनिपेधसूत्रे) ओदनुबन्धङीङोयङ्गादिमि
यक्तव्यादृगुणे ङयित इत्याहुः । गोयीचन्द्रोऽपि ङयितः ङयित-
वानित्युदाजहार । स्वमते तु ङीत इत्येव । चकारात् ओङो-
ङ्य च (नभोगत्यर्थक इत्यर्थः) ।

शी ज प्रापण ओ दी ङ्य क्षये दीधीर्ङ्क्षु देवने ।
दीप्तावोधीङ्य आराधे नादरे प्रो ज तर्पणे ॥

६ । शी ज प्रापणे (शी, भ्रा उ) शोपदेशपाठो नादि-
त्वेन प्राग्यन्त्र इति यात्वार्थः । प्रणयति । एवं सर्वत्र । प्रापणमिह
अन्तस्य रूपम् । तथाच—वृणाति लग्नयति च वक्षत्यपि नय-
त्यस् इति क्रियानिर्घण्टः । ज—नयति नयते या धनं गोपः
प्रापयतीत्यर्थः ।

७ । ओ दीङ्य क्षये (दी, दिवा, या) ओ—दीनः ।
ङ, य—दीयते । (दीयन्ते प्रत्यङं यस्य दुरितानि तपस्विन इति
हलायुधः । ८४) ।

८ । दीधीर्ङ्क्षु देवने दीप्तौ (दीधी, अदा, या) दीर्घ-
मध्यः । २—वैदिकः । क्ष—अटीधवुः, वक्षलं ब्रह्मणीति परस्मै-
पदे अतुस्सिद्धेरिति अत उस्, शुभस्यस्यामिति शुभः (१) ।

(१) ननु दीधीवेद्योर्नैतदित्यनेन शुभनिपेधे कथमतः शुभ इति चेत् सत्यं
दीधीवेद्योर्नैतदित्यनेन शुभनिमित्ते (धति) सायान्देन प्राप्नो शुभ एव निविध्यते ।

६ । ओ घीङ्य चाराधेऽनादरे (घी, दिवा, आ) अनादर
भूति कातन्वादौ । ओ—घीनः । ङ, य—घीयते खलं लोकः ।

१० । प्री ज तर्पणे (प्री, भ्रा, उ) ज—प्रयति प्रयते । (तर्पणं
अन्तुष्टीकरणं, तथाच—प्रयते च भृत्यानिति हलायुधः । ७) ।

प्रीक्च प्री गज कान्तौ च प्रीङ्य प्रीतौ च प्रीङ्यतु ।
पाने जि भी लि भीत्यां भी ग गिभृत्याञ्च मीङ्यओ ।
मी ज्ग वधे मी कि गत्यां मत्यां री गि रवे गतौ ॥

१० । प्रीक् च (प्री, चु, प) चकारात् तर्पणे । क—यं
प्राययन्ति कविस्त्वक्तिरसायनानीति हलायुधः । ७ । प्रीणयत्य-
पीति केचित् (?) ।

१० । प्री गज कान्तौ च (प्री, क्रा, उ) ग, ज—प्रीणाति
प्रीणीते । चकारात् तर्पणे । तर्पणमिह प्रीतोभावः प्रीतीकर
णञ्च । प्रभः प्रीणातु विश्वभुगित्यादि । प्रीणाति बान्धवजनना-
निति हलायुधः । ७ ।

१० । प्री ङ य प्रीतौ च (प्री, दिवा, आ) प्रीतिरिह प्रीती-
भावः । तथाच—यः प्रीयते प्रणविष्विति हलायुधः । ७ ।
(प्रकाममप्रीयत यत्त्वमा प्रिय भूति भावः । १ । १७) चकारात्
कान्तौ च ।

११ । प्री ङ्यतु पाने (प्री, दिवा, आ) ङ, य—प्रीयते ।

पुरुषस्त्वामित्यनेन चय स्थाने जातत्वादगुणे ऽधि आप्राप्नो युषो विधीयते
इति न विरोध इति कामधेनु ।

(१) प्रीधातो स्वार्थे औ लृते प्रीधूजोर्नन् वेति ननि प्रीणयति पक्षे प्रायय-
तीति केपाश्चिन्नतमिति भावः) ।

१२ । जि भी लि भीत्यां (भी, छा, य) जि—भीतोऽस्ति ।
लि—विभेति ।

१३ । श्रीगणि भृत्याश्च (श्री, क्त्वा, य) (श्रुतिः शोषणं)
ग—श्रीणाति श्रीतः, श्रीतिः । गि—श्रीणाति, श्रीणः,
श्रीणिः । गित्येनैव क्त्वादित्यसिद्धौ ग करणं भूादित्यधिकल्पार्थम् ।
चकारात् भीत्याश्च ।

१४ । मीङ् य ओ वधे } (मी, टिवा, ञा) मी, क्त्वा, छ)
१४ । मीजग् वधे } ङ, य—मीयते । ओ—मीनः
(मीयते हिंस्यते इति मीन इति मीनशब्दव्युत्पत्तौ भरतः)
ज ग—मीनाति मीनीते । घातुभेदे ङओरसङ्खर इति शोषदेवः ।
एवं सर्वत्र । (१)

(१) मी ङ य, मी ज ग इत्यनयोर्द्वयं शुणसाधनयोर्भ्यप्रत्यये च परे
मिभ्योर्द्वयोः ङाङ्गानि नियस्तु वेति सूत्रेण ङादेशे कर्त्तव्ये मतभेदे दृश्यते
तथाच शुणसोपटोकाकारेण दुर्गादावः—“हुमि ज न छेये, मी ङ य ओ, मी
ज ग वधे, मी कि गत्यां विधेयानभिधानात् एषां यपि शुणसाधनयोग्यप्रत्यये
च ङा ङा” इत्याह । एतन्मते मी ङ य, मी ज ग इति द्वाभ्यामेव यपि
प्रभायः, आं यथाक्रमं व्यनास्त व्यधीत्, औ नापयतीत्येवं मदानि भविष्यन्तीति ।

गङ्गाधरस्तु “अत्र ॥ दिवादिमीढी न यङ्गं तदन्तरस्यङ्गकरणात् । अतएव
दिशदेनेति पाणिनीयाः । केषाञ्चित्कृते तस्यापि यङ्गं” इति व्याचक्षते ।
एतन्मते मी ङ य इत्यस्मात् यपि प्रतीय, आं व्यभेद, औ नापयतीति ।

कार्तिकेयसिद्धान्तेन तु “हुमि ज न छेये इति सादेः मी ङ य ओ मीजग्
वधे इत्यनयोर्दिशदिक्रयादोष ङाङ्गा” इत्येवं व्याख्यतम् । तर्कसाधोपेनात्र
भौममवलम्बितम् । भरतमञ्जुकेन सङ्गतद्रुतबोधव्याकरणस्य सङ्गतटोकादां
‘मिभ्योरिति हुमि ज प्रत्येपञ्चे सादिः मीज हिंसायां क्त्वादिः अनयोर्द्वयं
नत मीङ् वधे इत्यस्य दिशदेः मीनाति मीनीति दीडाभिति पाणिनीयानां
निर्देशात्, मिमीओर्भेति सञ्चिप्रसारस्यस्य अतुबन्धवत्तो निर्देशात् न मीङ्-

१४ । मी कि गत्यां मत्या (मी, चु, भ्रा, प) (मतिर्वोधः)
कि—माययति (१) मयति । (न चानुमाययत्यन्यस्तस्य
यच्चेतसि स्थितमिति चलायुधः । १४३ ।)

१५ । री गि रवे गतौ । (री, क्रा, प) गि—रिणाति,
रीणः, रीणिः । रवः शब्दः । तथाच कातन्वादौ रीगतिरेप-
णयोः । रेपणं वृकध्वनिरिति रमानायः । रिणाति रेपते वृक
इति शब्दार्थे भट्टमल्लः ।

ओ रीङ्य क्षरणे, ली कि द्रावणे, लीङ्य ओ क्षिपि ।
लील्पी गि च ल्वी रिगि गत्यां वेवी चर्लुङ् वील ईलवत् ॥

१५ । ओ रीङ्य क्षरणे । (री, दिवा, आ) ओ—रीणः ।
उ, य—रीयते पयः ।

१६ । ली कि द्रावणे । (ली, चु, भ्रा, प) द्रावणं द्रवी-
करणम् । कि—लाययति लयति । (विलयत्यवसानाच्च हृदयं
मदनम्ययेति चलायुधः । १८६) मिम्योर्यव्णौ केति लापयति
लीलमग्नौ कर्मकारः । स्नेहद्रवे तु लास्योर्लव्यनाविति अनो
हृतमग्नौ लीनयतीत्यपि ।

विभाषायां मिम्यस्य यद्वचमिति मीमीषन्नेष व्याख्यातत्वाच्च । तेन दिवादिभौहो
मेता प्रतीय । किन्तु गोपदेवादीनां नामान्ततो मीयवर्ध, टीकाकारा अपि
दिवादिभौहोऽप्ययं विधिरिति व्याचक्षते" इत्युक्तम् ।

परिभाषायां "न घरेयाच्च मध्यम" इत्युक्तेन पाठद्वयमध्यवर्ती चोदहृत्य
पृथग्वै । तेन मीजम्बुके इत्यप्याह ज्ञे भोग इति ।

(१) वर्णोपदेशमनुसारेण माययतीति पाठो दृश्यते । किञ्च इतिराप्यते
मिम्योर्यव्णौ लापयतीति एते मीकि गत्यां मिम्यवर्णादि जादेवचनमात्रं यत्
माययतीति एभीधिमप्यम् ।

१६। लीड् य ओ क्षिपि । (ली, दिवा, आ) (क्षिपीति क्षिपघातोर्भावे क्षिपि ङौ रूपम्, श्लेषोऽत्र परस्परसंयोगः) ङ, य—लीयते चन्द्रः सूर्यः । ओ—लीनः । (नेन्द्रियार्थेषु लीयते इति उलायुधः । २६० । उत्थाय हृदि लीयन्ते दरिद्राणां मनोरथा इत्युद्धटः, दिवाकरा द्रुचति यो गुहासु लीनं दिवा-भीतमिवान्वकारमिति कालिदासः) ।

१६। ली गि च । } (ली, क्रा, प) (ल्पी, क्रा, प)

१७। ल्पी गि च । { द्वावन्तः स्यत्तृतीयादी । द्विती-
यस्तु ओद्यवर्गाद्योपधः । चकारात् क्षिपि । (श्लेषोऽत्र संयोगः,
धातुनामनेकार्थत्वादयं प्राप्त्यर्थश्च) गि—लिनाति बाला
लावण्यं प्राप्नोतीत्यर्थः । कर्माविषयायान्तु लिनाति जलधौ
नदी । (लिनाति धर्मा एवासाविति उलायुधः । २६०) लीनः,
लीनिः । गि—ल्लिनाति ल्पीनः ल्पीनिः । (अयं धातुः)
अन्तःस्याद्योपध इति रमानाथः । ल्लिनाति ।

१८। ल्पी ग्नि गत्या । (ल्पी, क्रा, प) वकारोपधः ।
ग—ल्लीनाति, ल्लीत, ल्लीतिः । गि—ल्लिनाति, ल्लीन,
ल्लीनिः । गिनैव क्रादित्वसिद्धौ गकरणं स्वादित्यविकल्पार्थम् ।

१९। वेवी र् लु ङ् ईलवत् (वेवी, अदा, आ)
(ईलवदित्यनेन ईधातुवदयमपि कान्ति गति व्याप्ति-क्षेप-प्रंजन-
खादनार्थक इति सूचितम्) र—वैदिकः । ल—अवेवयुः बल्ललं
ब्रह्मणीति परस्मैपदे अनुस्सिद्धेरिति अन उस, शुरुस्यद्या-
मिति गुणः । लु, ङ—वेवीते ।

२०। वील ईलवत् । (वी, अदा, प) ल—वेति । ईलवत्

कान्तिगतिव्याप्तिश्चेप प्रजनखादने । (वियन्ति वीरसन्तानं दृष्टौ यस्य कुलाङ्गाना इति हलायुधः । १८८) ।

व्री ग्नि दृत्यां व्रीङ्य ओ च व्रीगि गत्याञ्च शीङ्गु जि ।
स्वप्ने श्री जग् पचि ह्यो लि लज्जेऽमी पञ्चविंशतिः ॥

२१ । व्री ग्नि दृत्यां । (व्री, क्रा, प) रेफोपधः । (वृति-
र्यरणं) ग—यो व्रीणाति जयन्त्रियं रणमुखे इति हलायुधः ।
११ । व्रीतः व्रीतिः । गि—विणाति व्रीणाति । व्रीणः व्रीणिः ।
गिर्यैव क्रादित्वे सिद्धे गकरणं धादित्वविकल्पार्थम् ।

२१ । व्री ङ्य ओ च । (व्री, दिवा, चा) रेफोपधः । ङ,
य—व्रीयते । ओ—व्रीणः । चकारात् दृत्याम् । (यो ययो
व्रीयते इति हलायुधः । ११) ।

२२ । व्रीगि गत्याञ्च । (व्री, क्रा, प) चन्तःस्य ढतीयो-
पधः । गि—विनाति । व्रीणः व्रीनिः । चकारात् दृत्याञ्च ।

२३ । शीङ्गु जि स्वप्ने । (श्री, अदा, चा) ल, ङ—शेते ।
(शेते तेऽभि मासतमिति माघः २ । ४२) जि—शयितोऽक्षि
(आर्क्षेच्छायंजीच्छीलादेः सतीति वर्त्तमाने क्तः) मण्डपे शया-
मीति गणकृतानित्यतया शपो लुगभावे चेति रमानायः ।
वस्तुतस्तु शेते शयः प्रधादित्वाद्गन् पश्चात् शय इवाचरासीति कौ
साध्यम् ।

२४ । श्री जग् पचि । (श्री, क्रा, च) तालव्यादिः । ज,
ग—श्रीणाति श्रीणीते । पचि पाके । (श्रीणात्यन्यः सुकवि-
सहयान् वीरखण्डप्रकारानिति हलायुधः । १२ । तत्र श्रीणाति
पचतीत्यर्थः) ।

२५ । क्री लि लज्जे । (क्री, ह्रा, प) लि—जिह्वेति नीच-
सङ्गेभ्य इति हलायुधः । (न जिह्वयाश्चकाराथ सीतामभ्यर्थ्य
तर्जित इति भट्टिः ६।३) ।

अमी पञ्चविंशतिः ।

अमी (ईकारान्ताः पञ्चविंशतिः । संख्यासङ्गतिस्तु पूर्वोक्तरीत्यैव) ।

उकारान्तवर्गः ।

उ ङ शब्दे ऊर्णु ङलाच्छादने टु क्षुल क्षुते ।

कुङ् शब्दे कुल्च् कुशि ङार्त्तस्वरे क्षुल तेजने ॥

१ । उ ङ शब्दे । (उ, भ्रा, ञा) ङ—अवते गौः ।

२ । ऊर्णु ल ङाच्छादने (ऊर्णु, अदा, उ) दीर्घादि-
दन्त्योपधः, रेफयोगान्मूर्धन्यः । तेन ऊर्णुनाय इत्यादौ निमित्ता-
भावात् झलघातोर्णत्वाभावः । ल, ङ—ऊर्णोति ऊर्णोति
ऊर्णुते दिशं मेघः । (प्रोर्णुवन्तं दिशो वाणैरिति भट्टिः ५।५६) ।

३ । टु क्षुल क्षुते । (क्षु, अदा, प) क्षुतं हंसीति ण्यातम् ।
टु—अवयुः । ल—क्षौति कफी । कृतकं कामिनि क्षुक्षुवे
अगाध्या इति माघः । (जीवेति क्षुवतो ब्रूयादिति ऋतिः) ।

४ । कुङ् शब्दे । (कु, भ्रा, ञा) ङ—कवते पक्षी । (यनाण्डले
जनपदः कवते च सूक्तमिति हलायुधः । २० । धातुनामनेकार्थ-
त्वादुच्चारणार्थं सकर्मकोऽयं, कवते उच्चारयति, सूक्तं वेदोक्त-
शोत्रमन्त्रादि) ।

५ । कुल्च् । (कु, अदा, प) ल—कौति । चकारात् शब्दे ।

४ । कु शिडार्त्तखरे । (कु, तुदा, था) शि, ड—कुवते
(तनि) अकुत (कुटादित्वाद्गुणाभावे सिलोपः) (शोकान्नकौति
कुवते च भयाच्च कश्चिदित्युभयत्र कलायुधः । २० । कूराद्या-
कुपत द्विजा इति भट्टिः । ५ । २६) ।

५ । क्षु ल तेजने । (क्षु, खदा, प) खर्जन्यणीमध, क्षादिः ।
(तेजनं तीक्ष्णीकरणं) ल—क्षोति खङ्गं कर्मकारः ।

खुड् ध्वनौ गुशि ओ विष्ठोत्सर्गे गु घु ड् ड ध्वनौ ।
च्युक् हासे सहने च्यु छु ज्यु डुड् गत्यां जु रंहसि ॥

६ । खुड् ध्वनौ । (खु, भ्रा, था) ड—खवते ।

७ । गु शि ओ विष्ठोत्सर्गे । (गु, तुदा, प) शि—गुवति,
अगुवीत् । ओ—गूनः (दुग्धोर्ध्व) ।

७ । गु ड् ध्वनौ । (गु, भ्रा, था) ड—गवते ।

८ । छु ड् ध्वनौ । (छु, भ्रा, था) ड—खवते ।

९ । डु ड् ध्वनौ । (डु, भ्रा, था) ड—डवते ।

१० । च्युक् हासे सहने । (च्यु, जु, प) एतदाद्याद्यत्वारोऽ-
न्तःस्याद्योपधाः । क—च्यावयति ।

१० । ज्युड गत्या । (ज्यु, भ्रा, था) ड—ज्यवते । अथोष्ट
सत्वान्नृपतिद्युताय इति भट्टिः । ३ । २०) ।

११ । छ्युड गत्या । (छ्यु, भ्रा, था) ड—छ्यवते ।

१२ । ज्युड गत्या । (ज्यु, भ्रा, था) ड—ज्यवते ।

१३ । जुड गत्या । (जु, भ्रा, था) ड—जवते ।

१३ । जु रंहसि । (जु, भ्रा, प) रंहो वेगगतिः । जवति
घोटक । (स्फुटसरोजवना जवना नदीरिति भारवियमकम्) ।

णु ल् स्तुतौ तु ल् वृत्तिहिंसापूर्त्तिषु द्रु स्तुतौ गतौ ।
 दुर्न्दु द्रोनुपतापे दु गतौ द्यु लभिसर्पणे ॥

१४ । णु ल् स्तुतौ । (णु, अदा, प) ल—नौति । (तव नौमि सरस्वति पादयुगमिति । शिवविरिञ्चिनुतं शरण्यमित्यादि) ।

१५ । तुल् वृत्तिहिंसापूर्त्तिषु । (तु, अदा, प) (वृत्तिर्जीविका, पूर्त्तिः पूरणं) ल—तौति तथीति ।

१६ । द्रु स्तुतौ गतौ । (द्रु, भा, प) द्रुवति (नेमस्तुमिति) द्रुव । स्तुतिः स्तुत्यं । (नदीं तु प्रत्यदुद्रुवदिति भट्टिः । ६ । १० । विपूर्वकः पलायनार्थस्तथाच—नलिनीं क्षतसेतुवन्धनो जलसङ्घात इवासि विद्रुत इति कुमारसम्भवम् । ४ । ६) ।

१७ । दुर्न्दु उपतापे । (दु, स्वा, प) र—वैदिकः । न—द्रुणोति । (द्रुणोति द्रोणवदयुधे शरजालेन यो रिपूनिहन्ति हलायुधः २४० ।) (१) ।

१८ । दुद्रोनुपतापे । (दु, स्वा, प) (दु, ओ, न एते अश्वन्धाः) ट—द्वयः, ओ—दूनः, न—दुनोति । उपताप इह उपतप्तीभाव उपतप्तीकरणञ्च । (आद्येऽकर्मकः) मन्मथेन दुनोमीति अयदेवः । (द्वितीये सकर्मकः) वर्णप्रकर्षे सति

(१) कातन्वमते स्वादिगणे विक्र तिग घष ऋच लवि चिरि जिरि दास द्रु जिघांसायामिति पाठः । तत्र कातन्वपाठवृत्तिक्षता रमानायेन, द्रुणोति द्रुः द्रम इति भैवेयमद्रुमप्रभृतयः । लविचर्कं ऋक्षप्रभृतयश्चान्दसा इत्येके इत्युक्तं । तदस्य चान्दसत्वं न सर्वसम्मतमित्यतएव हलायुधेन लौकिकवाक्येऽप्ययं प्रयुक्त इति मन्यामहे ।

कर्णिकारं दुनोति निर्गन्धतया स्य चेत् इति कालिदासः । (न
दुनोति परं वाचेति जलायुधः २५६) ।

१७ । दु गतौ । (दु, भ्रा, प) दधति ।

१८ । द्य लभिसर्पणे (द्य, अदा, प) अभिसर्पणमाभिमुख्येन
गमनं । ल—द्यौति सिंघो द्यगानिव ।

धुञ्ज् कम्पे जि ध्रु शि ध्रु स्यैर्ये प्रमुञ्ज् च सर्पणे ।
युल् मियणेऽमियणे युञ्ज् ग वन्धे युङ्क् निन्दने ॥

१९ । धुञ्ज् कम्पे (ध्रु, स्वा, उ) ज, न—धुनोति धुतते ।
कम्प इव अयन्तस्य रूपं । धुनोत्यद्योक्तं वायुरिति जलायुधः । ८ ।

२० । जि ध्रु शि स्यैर्ये } (ध्रु, तदा, प) (ध्रु, भ्रा, प)
२० । ध्रु स्यैर्ये } (स्यैर्यं स्थिरीभावः) द्वौ रेफोपधौ ।

आद्यो दीर्घान्त इति कश्चित् (१) । जि—धुतोऽस्ति । शि—
ध्रुवति, अध्रुवीत् । (भ्रादित्वात्) ध्रुवति शैलः । (ध्रुव औत्तान-
पादिः स्यादित्यमरोक्तं ध्रुवशब्दव्युत्पत्तौ ध्रु स्यैर्ये क इति तट्टीका-
कारः । तं दुधावाद्रिणा कपिरिति भट्टिः । १४ । ८१ । दुधाव
भारितवान् अनेकार्घत्वाङ्घ्रिंसायामपीति भरतः) ।

२१ । मुङ् सर्पणे } (मु, भ्रा, आ) (मु, भ्रा, आ)
२२ । मुङ् च सर्पणे } (सर्पणं गमनं) द्वौ कमात् रेफान्तः-
स्थतृतीयोपधौ । ङ—प्रवते । लवते । चकारात् जि ध्रु शि, ध्रु
च (चकारेण ध्रुवातुद्वयमपि गमनार्थकमिति सूचितं, अतएव

(१) कातन्त्रे ध्रुगतिर्यैर्यं चोरित्यस्य व्याख्याने "द्विस्तान्त्रोऽर्थं ध्रुता इति
विशेषण । धातुपदीपादौ ध्रुविता इत्युदाहृतं तथात् दीर्घान्तोऽयं भित्तुनं
रमानाद्येन ।

धु गतिसौख्ययो- रित्यन्ये) (क्षपीद्वं भर्तुरानन्दं मा न प्रोद्वं
द्रुतं विद्यदिति भट्टि. १।७७) ।

२३ । युल् मिश्रणेऽमिश्रणे (यु, अदा, प) ल-यौति ।
मिश्रणे यथा-यौति काले कुलस्त्रीभिः क्षेत्रसन्तानवृद्धये (१)
द्वृति जलायुधः । ११५ । अमिश्रणे समवायलक्षणे यथा-
अयुनसिद्धाना अष्टयक्सिद्धानामित्यर्थः । (यवयारातीरिति
श्रुतावपि अरातीः सहजशत्रून् यवय ष्टयक् कुरु इत्यर्थः) । (२) ।

२४ । युज्ग वन्धे (यु, क्ता, उ) ज, ग-युनाति युनीते ।
युनाति यो वयःस्योऽपि न वेष्ट्याबन्धकौजनैरिति जलायुधः ।
११५ । (अस्मात् श्या अयौपीत्) ।

२५ । युङ्क निन्दने (यु, चु, आ) ङ, क-यावयते ।
(यावयते बाला वृद्धमिति कातन्वधातुवृत्तौ) ।

रुल्ध्वनौ रुङ्बधे गत्यां श्रुगतौ श्रुङ्गतौ श्रुतो ।

पुञ्ज सन्वाक्लेदपीङ्मन्ये पुञ्ज गतौ पु च ॥

२४ । रुल्ध्वनौ (रु, अदा, प) ल-रवीति रौति ।

२४ । रुङ्बधे गत्या (रु, भ्रा, आ) ङ-रवते । (गमनार्थे
रविः सूर्यः) ।

२५ । श्रु गतौ (श्रु, भ्रा, प) श्रवति । रेफरहितोऽप्ययमिति
केचित् तेन श्रवति ।

(१) अत्र क्षत्रसन्तानवृद्धये इत्यपि क्वचित् पाठः ।

(२) नेमेकाजादिति सूत्रे अत्रादिगणे चक्षैव पाठो ननु क्रादिकस्य ।
अतएव उतोऽरुतु क्षु च क्षुण्व इत्यत्र बह्वभिरादादिके बाह्वचर्यात् यु मिश्रणे
इत्यस्य सेट्कत्वं न युनातेरित्यत्र कातन्वधातुवृत्तौ ।

२५ । श्रुन्गतौ श्रुतौ (श्रु, व्या, प) श्रुतिराकर्णनम् ।
न—शृणोति गीतं लोकः । “रक्षासीति पुरापि संशृणुमहे” इति
सुरारौ व्यतीजारादात्मनेपदम् । “संशृणुष्व मयाख्यात” मिति
गण्यक्षतानित्यत्वात्, आख्यातशब्दस्य क्रियाविशेषणत्वेनाकर्णकतया
'समोगच्छस्व' इत्यादिना वा न । (सुग्धबोधे भ्रातावस्य पाठात्
कविज्ञौवादिकत्वमपीति सूचितम् । तेन “श्रवति राक्षसनिखन-
माहत” इत्यादि सिद्धम् ।)

२६ । पुजनसन्धा लोदपीडमन्ये (पु, स्वा, उ) मूर्ध्न्यादिः ।
न, ज—सुनोति सुगुते । सन्धा सन्धानम् । लोद इह स्नानं
मङ्गलस्नानं वा । तथाच पु ज अभिषवे इति प्रासुः । अभिषवः
पीडनं मन्यनं वेति त्रिलोचनादयः । स्नानश्चेति दुर्गः । सन्धानं
मङ्गलस्नानं वेति धातुप्रदीपः । (सोम सुनोति यज्ञेषु परलोक-
निर्गमयेति जलायुधः । तत्र सोमं सोमलता सुनोति निष्पीड-
यति, यज्ञे सोमलता निष्पीड्य तद्रसं पिबतीत्यर्थः) (मङ्गलस्नानं
यथा—राज्ञा स्तूयते मङ्गलपूर्वकं स्नायते यस्मिन् कतौ च राज-
स्तूयः कर्तुरिति) ।

२६ । पु जगतौ (पु, भ्रा, उ) ज—सुपाव सुपुत्रे ।

२६ । पु च (पु, भ्रा, प) चवति । चकारात् गतौ ।

पुल्चैश्वर्यप्रसवयोः प्लुप्प्रसुत्यां पुञल्सुतौ ।

सुध्वर्ये सुजगतौ स्कुग् न जुहुतौ सुद्रुवत् जलि ।

होमेऽदने ह्रुड्लु चौर्ये वयस्त्रिंशदुदन्तकाः ॥

२६ । पुल् च ऐश्वर्यप्रसवयोः (पु, अदा, प) ल—सौति ।

(प्रसौति विजयं धर्मं इति जलायुधः २६) चकारात् पु क

(भौवादिकस्य पुधातोरपि ऐश्वर्यप्रसवावर्थावित्यर्थः । अतएव
कातन्त्रधातुवृत्तौ पु प्रसवे इत्यत्र प्रसवति पुत्रं मातेत्युक्तम् ।
ऐश्वर्यमीश्वरीभावः । अस्यायमर्थो न सर्वैर्मन्यते । प्रसवो गर्भ-
सोचनम्) ।

२७ । प्लुत् प्रसुत्या (प्लु, अदा, प) प्रसुतिः क्षरणं । ल—
स्त्रौति दुग्धं स्तनात् ।

२८ । टुजल् स्तुतौ (टु, अदा, उ) सृष्ट्यादिः । (पोपदेशो-
ज्यम्) ज, ल—स्त्रीति स्त्रौति स्तुते ।

२९ । सुष्वर्थे (सु, भ्रा, प) दन्त्यादिः । सवति । ज्वर्ये—
गत्यैश्वर्यप्रसवेपु (अयं धातुः पूर्वोक्तपुधातोरर्थे प्रयुज्यते इत्यर्थः)
(स च प्रसवति त्रियमिति जलायुधः २६) (१) ।

२९ । सुजगतौ (सु, भ्रा, उ) ज—सुसाव सुसुदे ।

३० । स्कुग्नजुहृतौ (स्कु, क्रा, खा, उ) ग, ज स्कुनाति
स्कुनीते । न, ज—स्कुनोति स्कुनुते जुस्काव (अत्राक्षतसकार-
त्वान्न पत्वमिति दर्शितं) उहृतिरुद्धरणं । आस्रवने इति प्राश्नः
तथाच स्कुनाति च स्कुनीते च स्कुनोत्यास्रवतेऽपि च । स्कुन्दते
स्कुन्दते चापि षडास्रजनवाचिन इति भट्टमल्लः । आशरणे इति
पाणिनीयाः । स्कुनाति शत्रुं वाणेन भठ आच्छादयतीत्यर्थ इति

(१) ननु 'सैकशोकस्येत्यादिना दन्त्याजनसादीनां भूर्जन्यादित्वविधानात्
कथमयं दन्त्यादिरिति चेन्न तत्रैव सपेक्षरूपेण दन्त्याजनसादीनाञ्च कश्चित्
दन्त्यादित्वस्त्वनात् । अन्यथा सपेक्षदन्त्यान्वसादित्वेनैव सिद्धे तत्र तस्य पृथक्पक्षेण-
भनर्थक स्यात् । तेन सान्त्व शान्तक सान्त्वने इत्यादीनामजनसादित्वेऽपि दन्त्यादित्वं
विद्म । न च सपेक्षकारस्य कथं दन्त्यत्वमिति वार्त्तं उट्टौ यत्र विद्येते यो वः
प्रत्ययसन्धिजः । अन्त्यं तं विजानीयात् तदन्तो वर्ग्य उच्यते इति सरसादित्युक्तं
सकृन्प्रतीयते इति धातुव्याख्यानावसरे दुर्गादायेन ।

रमानाथः । (राममभ्यद्रवज्जिष्णुरस्कुनाञ्चैषुरटिभिरिति भट्टिः ।
१७ । ८२) ।

३१ । खु द्रुवत् (खु, भू, प) ख्वति । द्रुवत् खुतौ गतौ
(पूर्वोक्तद्रुधातुरिष खुतिगतिरूपार्थवाचकः) ।

३२ । ऊलि होमेदने (ऊ, ठा, प) होमो देवतासम्प्र-
दानकवक्त्राधिकरणकवस्तुत्यागः । नि—जुहोति दृतमग्नौ
हृणाय होता । प्रजोपेक्ष्यं “चिराय सन्तर्प्य समिद्धिरग्निं यो
मन्त्रपूतां तनुमप्यहोषी” इति रघुः । “जटाधरः सन् जुहुधीच
पावक” इति किराते प्रीणनार्थोऽपि ।

३३ । ऊङ् लु चौर्ये (ऊ, अदा, या) उ, लु—ऊते ।
(स्वपादित्वाददादित्वं सिद्धं, तस्य तदन्तर्गतत्वात् । चौर्यमत्वाप-
नयनं । अतएव ऊङ् अपनयने इति धातुप्रदीपे कातन्ते च
पाठः । निजुङ्गुः क्षपाटतामिति भट्टिः । ५, ६४) ।

तयस्त्रिंशदुदन्तकाः ।

(उकारान्ता धातवस्त्रयस्त्रिंशत्संख्यकाः । संख्यासङ्गतिस्तु
पूर्ववदिति) ।

ऊकारान्तवर्गः ।

कूशिङार्त्तस्वरे कूज्ग शब्दे गू ओ शि विट्सृजौ ।
गूशिस्तवन ओ दूङ्य खेदे दून्गज् बधे गतौ ॥

१ । कूशिङार्त्तस्वरे (कू, तु, या) शि, उ—कुवते, अक-
विष्ट । (आकूतमभिप्रायः । अयं धातुः कैयटादीना सम्रात इति
धातु प्रदीपः) ।

२ । क्लृप्त् शब्दे (क्लृ, क्रा, च) दन्त्यनोपधः । ज, ग—
क्लृणाति क्लृणीते । क्लृष्टान्तोऽयमिति जैमिनिः । नकाररहितो
क्लृष्टान्त इति रमानाथः । दीर्घान्त इति जौमराः । (दन्त्य-
नोपधो दीर्घान्तो धातुप्रदीपे पठितः) ।

३ । गू षो शि विट्छजौ (गू, तुदा, प) षो—गूनः । शि—
गुवति अगुवीत् । विट्छजिर्ददनं (मलत्याग इत्यर्थः) ।

४ । णूशि क्षयने (नू, तुदा, प) क्लृष्टान्तोऽयमिति वररुचिः ।
शि—गुवति, अगुवीत् ।

५ । ओ दूड्य खेदे (दू, दि, आ) खेद इह उपतप्तीकरणं
उपतप्तीभावश्च । ओ—दूनः । ड, य—दूयते दैन्यं जनमिति
अतर्भुजः । (दुर्जनोक्त्या न दूयते इति हलायुधः । २५६ । तथा
हीनं विधातुमां कथं पञ्चद्वयसे इति रघुः । १ । ७०)

६ । द्रून्गज वधे गतौ (द्रू, स्वा, क्रा, च) न, ज—द्रूणीति
द्रूणते । ग, ज—द्रूणाति द्रूणीते ।

धूशिक्ष् कम्पे धून्गि धूञ्च पूङ् शोधे पूङ्य पूङ्गिच ।

७ । धूशिक्ष् कम्पे (धू, तुदा, चु, प) कम्प इह अन्तस्य रूपम् ।
शि—धुवति मादतो मालतीलताम् । अधुवीत् । क—धावयति ।
वायुर्विधूनयति केशरपुष्परेणुनिति चुरादौ हलायुधः । ८ ।
प्रीधूञोर्नन् वेत्यत्र धूञग्रहणादस्य कथं नञ्विति चेन्न, स्वार्थ-
विहितस्य जेर्जकारेण सम्बन्धस्य वाच्यत्वात् (१) । अन्यथा कम्प-
प्रेरणे धूनयतीत्यादिप्रयोगा नमुनः । धूनोतीत्यादीनां साध्या इति
चेत् स्वभावात् कम्पप्रेरणार्थानां तेषां (प्रेरणार्थे) औ कृते
कम्पप्रेरणस्य प्रेरणमेवार्थः स्यात् । किञ्च कम्पनाया धूनय-

तीत्यादीनामावश्यकत्वात् तत्सूत्रे अकारः प्राचीनमतानुवादार्थ
एव । (आधूतवनराजिभिरिति रघुः । । ३८) ।

७ । धूनगि अ च } (धू, स्या, क्का, उ) (धू, भ्रा, उ)
७ । धूञ्च } चकारात् कम्पे । स च दृष्टापि कम्प-

प्रेरणम् । न, अ—धूनोति चम्पकवनानीति हलायुधः । ८ ।
धूनुते । गि, अ—धुनाति यायुरश्छत्यम् । धुनीते बभूवुः
तिलकुम्भमञ्ज्वापि पवन इति । धूनः धूनिः । अ—धवति
चन्दनमञ्जरीश्च इति हलायुधः । ८ । धवते ।

८ । पूङ् शोधे (पू, भ्रा, ध्या) शोध इह शुद्धीकरणम् ।
ड—पवते पापिनं गङ्गा ।

८ । पूङ् य च } (पू, दि, ध्या) (पू, क्का, उ) आद्यः

८ । पूङ् गि च } कैश्चिन् मन्यते । चकारात् शोधे ।
ड, य—पूयते । अ, गि—जाह्नवी नः पुनात । पुनीते ।
पूर्वर्जनादस्य स्वादित्वाभावात् पूतः पूतिः । कश्चित् आप्रत्यय-
स्यापि प्रादित्वात् क्लृप्त इति वररुचिः । तेन—स्मरणात् पुनते
पापं धारणात् पूर्वसंश्रितम् । दर्शनाल्लभते मोक्षमेतद्योगस्य
लक्षणमिति ।

ब्रूलञ्क्तौ भूकङ् भूजप्राप्तौ भूक्शुद्धिचिन्तयोः ।

मिथ्ये भू तु सत्तायां मूढवन्धे लूगिञ्छिदि ॥

९ । ब्रूलञ् उक्तौ (ब्रू, अदा, उ) ल, ल—ब्रवीति ब्रूते ।
विब्रूतिः कटके कृतेत्यत्र अरविहितकार्यस्यानित्यत्वान्न वचादेयः ।

१० । भू कङ् प्राप्तौ } (भू, चु, ध्या) (भू, भ्रा, उ) क, ड—

१० । भूजप्राप्तौ } भावयते । अ—भवति भवते धनं

धीरः । भवत्येव हि सत्ताया प्राप्तिरसम्पन्नजन्मस्त्विति भट्टमल्लः ।
भवते दुरितक्षयं यथोक्तकृतुभिर्भावयते च नाकलोकमिति जला-
युधः । ५० । केचिदमुं भ्राष्ट्रात्मनेपदिनं सत्ता प्राप्तौ परस्मैपद
सत्तार्थस्यैवानेकायेत्वात् समादधते ।

१० । भूक्शुद्धिचिन्तायोमित्यणो (भू, शु, प) क—टणवद्भाव-
यति द्विपद्य सञ्चानिति जलायुधः ५० । तयोऽर्थाः ।

१० । भू तु सत्ताया (भू, भ्रा, प) सत्ता इह द्विविधा
उत्पत्तिर्विद्यमानता च । भवति मनुष्योऽथवा विष्णु ।

११ । भू ङ वन्धे (भू, भ्रा, आ) पवर्गपञ्चमादिः । ङ—
भवते । (वद्धे सन्दानितं मृतमित्यमरः) ।

१२ । लूणिञ् छिदि (लू, क्रा, उ) नि, ज—लुनाति
लुनीते । लूनः लूनिः । (लुनीहि नन्दनमिति माघः १ । ५१) ।

पूङ्ल पूयोङ् सूतौ पूश् छेपे ऊतस्त्वयोदश ।

१३ । पूङ्ल सूतौ } (पू, अदा, आ) (पू, दि, आ)

१३ । पूयो ङ सूतौ } द्वौ सृङ्गन्यादी । ङ, ल—

सूते । य, ङ—सूयते । थो—सूनः । सूतिर्गर्भमोचनम् ।
सूते पुत्र नारी । अन्यत्रापि—धर्ममर्थः प्रसूयते । (यस्य प्रयु-
प्रसूतेऽयं धर्ममर्थः प्रसूयते इति जलायुधः । २६) ।

१३ । पूश् छेपे (पू, तु, प) सृङ्गन्यादिः । थ—सुयति ।

ऊतस्त्वयोदश ।

(अकारान्ता धातवस्त्वयोदशसंख्यकाः । सख्यासङ्गतिस्तु पूर्ववदिति)

चकारान्तवर्गः ।

चर्न हिंसे चर्लिगत्यान्तप्राप्ते च कञन् वधे ।

कञ्कृतौ कञ्दडु च गृष्टसेके चर्लि भासि च ॥

१ । चर्न हिंसे (च, स्था, प) र—वैदिकः । न—चर्णोति । रेफादिस्तृतीयस्वरान्तोऽयमिति केचित् । (केचिदिमं रिधातुं पठन्तीत्यर्थः) (चर्णोति घर्णौ कस्त्रामिति हलायुधः । ४५ । यस्य कीर्त्तिरिति पूर्वेषु सम्बन्धः, चर्णोति व्याप्नोतीत्यर्थः) ।

१ । चर्लि गत्यां (च, हा, प) र—वैदिकः । लि—द्व्यर्त्ति । शपो लुक्करणादस्य शतशानयोरेव चच्छादेशः । इयृच्छत्, इयृच्छानः । (यस्य कीर्त्तिरियर्त्ति द्यामिति हलायुधः । ४५) ।

१ । च प्राप्ते च (च, भ्रा, प) प्रापः प्राप्तिः । चच्छति धनं कृतौ । चकारात् गत्याश्च । (दिक्षुखानि च चच्छतीति हलायुधः । ४५) ।

२ । कञ न वधे (क, स्था, उ) ज, न—कणोति कणुते । (कणोति किरणं शत्रोरिति हलायुधः । ४४) ।

२ । कञ् कृतौ (क, भ्रा, उ) ज—करति करते । अयं कैश्चिन्न मन्यते ।

२ । कञ द डु च (क, तना, उ) ज, द—करोति कुरुते । डु—कृत्रिमम् । चकारात् कृतौ । अष्टादशगुणिककारोऽप्यगुणौ या वक्तव्य इति वररुचिः । तेन “किं करोमि कथं कुर्मि क्वाप्तुं गच्छामि माधव । इयौघनविहीनन्तु मृत्युं सर्वमिदं जग” इति ।

३ । ग् सेके (ग्, भू, प) गरति तर्हं मेघः ।

४ । घ् सेके (घ्, भू, प) घरति तर्हं मेघः ।

४ । हलि भाषि च (घ्, छा, प) चकारात् सेके च ।

र—वैदिकः । लि—जघर्त्ति घृतं दीप्यते चरति वेत्यर्थः ।

घक् सेके च्छादने जृ न्यकारे जागृ क्षु जागरे ।

४ । घृ सेके च्छादने (घ्, चु, प) क—धारयति ।

५ । जृ न्यकारे (जृ, भू, प) न्यकारस्तिरस्करणं । जरति शत्रुं नृरः ।

६ । जागृ क्षु जागरे (जागृ, अदा, प) ज—जाग्रति ।
क्षु—जागर्त्ति । “दिशो निरीक्षमाणस्य नास्ति जागरतो भय”-
मिति पचादिष्वानि जागर इवाचरतीति कौ शत्रन्तम् ।

हृ श् शादरे हृ स्थगने धृ कौटिल्ये घृ शब् स्थितौ ।

७ । हृ श् शादरे (ह्, तुदा, आ) आदरः प्रीत्या सम्पन्नमः ।
हृ, श—द्रियते गुरुं लोकः । मानुबन्धोऽयमित्येके ।

८ । हृ स्थगने (हृ, भू, प) वकारोपधः । हरति । स्थगनं
संग्रहणम् । वरणे इति प्राञ्चः । वरणं स्वीकारः स्थगनश्चेति गोविन्द-
भट्टः । (हरन्ति आहण्यति रक्षिणोऽस्यामिति घञि द्वारं ।
घञन्तोऽपि क्वचिन्पुंसकमिति धातुप्रदीप इत्यमरटीकायां भरतः) ।

९ । धृ कौटिल्ये (धृ, भू, प) वकारोपधः । कौटिल्यमिह
कुटिलीकरणं । ध्वरति तृणं वायुः ।

१० । घृ शब् स्थितौ (घ्, तुदा, आ) घ, ङ्—ध्रियते ।

(ध्रियते यायदेकोऽपि रिपुसावत् कुतः सुखमिति माघः । २।३५।
 ध्रियते कुशुमप्रसाधनं तव तच्चाखवपुर्न दृश्यते इति कुमार-
 सम्भवम् । ४ । १८) ।

धृज् च धृत्वां धृक् च धृ ड्वध्वंसे धृ लि पालने ।

१० । धृज् च धृत्वा (धृ, भ्रा, ड) ड्व—धरति धरते ।
 चकारात् धृज् च (तौदादिको धृधातुरपि धारणार्थं वर्तते
 इत्यर्थः) ।

१० । धृक् च (धृ, चु, प) क—धारयति । चकारात् धृत्वाम् ।

१० । धृड् अयध्वंसे (धृ, भ्रा, धा) अयध्वंसः पतनम् ।
 ड्व—धरते पतनं दृष्ट्वात् । गोविन्दमदृस्तु अयध्वंसने इति पठित्वा
 विध्वंसनं स्वंसनं तस्याभावोऽविध्वंसनं स्थापनमिति व्याख्याति ।

११ । धृलि पालने (धृ, हा, प) लि—विपत्तिं । (विपत्तिं
 धृयिषीष्ट य इति हलायुधः । ३७) ।

धृक् च पूर्यो धृ न प्रीतौ धृशब्द्व्यायामके भृलि ।

दु ड् भृज् भृति पुष्योर्भृशब्द्वृत्तौ धृन् धृज्धृत्तौ ॥

११ । धृक् च पूर्यो (धृ, चु, प) पूर्योः पूर्योर्करणम् ।
 क—धारयति प्रयसा कुम्भं लोकः । चकारात् धृलि च (पूर्यर्थक
 इत्यर्थः) (धारयत्यर्थिनामाशामिति हलायुधः । ३७) ।

११ । धृ न प्रीतौ (धृ, स्वा, प) न—अतिथीन् धृणोतीति
 हलायुधः । ७ ।

११ । धृ शब्द्व्यायामके (धृ, तुदा, धा) व्यायामको व्यापारः ।
 श, ड्व—धर्मो व्याध्रियते नित्यमिति हलायुधः । ३७ ।

१२ । अलि टु डु ज् अतिपुष्टोः } (अ, छा, उ)
 १२ । अ ज अतिपुष्टोः } (अ, भ्रा, उ)

अतिभरणं, पुष्टिः पोषण । लि, ज—विभर्त्ति यशिनं शम्भुर्विभृते
 जनकः सुतम् । टु—भरयुः । डु—अतिमम् । भ्रादिपक्षे अतिः-
 पूरणम् । ज—भरति भरते कुम्भमद्भिर्जनः । (यो भुजाभ्यां
 भुवो भारं भरते भरतोपमः । विभर्त्ति च यशोराशिं भूयांसं यम्भ
 भूरपीति कथिरहस्योदाहरणे भ्रादिपक्षेऽपि धारणार्थत्वमुपलभ्यते ।
 “भरणं पोषणं पूरणं वे”ति कातन्वधातुदत्तौ रमानाथः) (१) ।

१३ । अष्टब् अतौ (अ, तदा, आ) अतिः प्राणत्यागः ।
 अ, अ—म्रियते प्राणी । अित्त्वेऽप्यस्य “अष्टटीक्षेम”मिति
 नियमेनान्यत्र परस्मैपदम् । ममार, मर्त्ता, मरिष्यति, अमरि-
 ष्यत् । (२) ।

१४ । दृग्न ज दृतौ । } (दृ, क्रा, स्वा, उ)

१४ । दृ ज दृतौ । } (दृ, भ्रा, उ)

ग, ज—दृणाति दृणीते । न, ज—दृणोति दृणुते । ज—
 षरति षरते । वकारस्य दन्त्यत्वात् संदृणोतीत्यादौ नातुसारस्य
 मकारः । ओष्ठत्वाच्च वुर्ध्वतीत्यादौ “वृटिरणा”वित्पुर् । नच

(१) अलि टु डु ज् अतिपुष्टोरिति गणपाठे “न परेषां मध्यम”इत्युक्तेः
 लि टु डु एते भौवादिकस्य अघातोर्नातुवन्ना किन्तु “परोऽतुवन् पूर्वपा-
 षेकवाक्यस्यधातुष्विति कथनात् अकारो ह्रादिअघातोरेष्यतुवन् एवमन्यत्रापि
 द्रष्टव्यमिति ।

(२) नच अघातोः परस्मैपदित्वेन पाठेऽपि “शदोऽपि”मित्यादिवत्
 “अष्टटीक्षेम”मिति नियमाद्विभक्तिविशेषेष्वात्मनेपदसिद्धावपि कथं ङातुवन्
 कृत इति वाच्यं वेदे खरभेदार्थकत्वात् । कातन्वधातुदत्ताव्येवमेवाययो व्यङ्गित
 इति ।

दन्त्यस्य कयमोक्षकार्यमिति वाच्यं यतः स्वभावाक्षोक्षस्य वकारस्य
 ओक्षकार्यं स्वाभाविकमेव, कचिदन्त्यकार्यमपीति दन्त्यमध्ये
 पाठः । नह्योक्त्वर्णस्योभयस्थानं सम्भवति । (सत्कीर्त्तिश्च दृणा-
 तीति, धर्मा दृणीतेऽध्वरे इति, वरति ज्ञातीन् यथाईर्धनैरिति,
 निदरते नित्यं प्रियोपद्रवमिति च इलायुधः । ११) ।

हृक् चाय हृङ् ग सम्भक्तौ स्तृ ऊ शब्दोपताप्रयोः ।

१४ । हृक् च (ह, चु, प) क—वारयति । चकाराहृतौ
 (युष्ते वारयति द्विप इति इलायुधः, । ११ । अत्र वारणार्थत्वं
 धातुनामनेकार्थत्वात्) ।

१४ । अथ हृङ् ग सम्भक्तौ (ह, क्ता, या) ङ, ग—दृणीते ।
 सम्भक्तिः सेवनम् । “दृणते हि बिषयकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव
 सम्पद” इति भारविः । २ । ३० ।

१५ । स्तृ ऊ शब्दोपताप्रयोः (स्तृ, भ्रा, प) इत्यादिर्वकारो-
 पधः । ऊ—अस्वारीत् पिकः, अस्वार्पीत् खलं राजा ।

स्तृनञ् स्तृतौ स्तृक् च स्तृलि स्तृगतौ स्तृ स्तृतौ स्तृम ।
 औत्को स्तृ स्तृन् प्रीतिरक्षाप्राणने ह्व ध्रुवत् हलिल् ।
 प्रसह्यकृत्या ह्वञ् हृत्यामृदन्तास्त्वेकविंशतिः ॥

१६ । स्तृनञ् स्तृतौ (स्तृ, स्वा, उ) न, ज—स्तृणोति
 स्तृणुते । स्तृतिराच्छादनम् । (तच्छिरोभिः स्तृणोति गा ।
 स्तृणुते विदधावांसं यः कुन्देन्दुनिभैर्गुणैरिति इलायुधः । ७४) ।

१७ । स्तृक् च (स्तृ, चु, प) क—सारयति । चकारात्
 स्तृतौ ।

१७ । स्मृतिं गतौ (स्मृ, स्मृ, प) र—वैदिकः । लि—ससर्त्ति ।

१७ । स्मृ गतौ (स्मृ, स्मृ, प) सरति । “नालानं करिणा सखे विपदीच्छेदिनामपी”ति रघो कर्माकर्तृत्वादिति रमानाय, तच्चिन्त्यं कर्तृस्यभावधादना तन्निषेधात् (१) । वस्तुतस्तु गण-
कृतानिस्थत्यादात्मनेपदम् । नालानैरिति वा प्राश्नम् । तत्र कर्माविवक्षाया भावे प्रत्ययः ।

१८ । स्मृ स्मृतौ (स्मृ, स्मृ, प) स्मरति । स्मृतिर्ज्ञानविशेषः । तथाच—संविद्भगवती हेधा स्मृत्यनुभवमेदिकेति तार्किकाः । तेन जी अजान्तकर्तुः कर्मात्मम् । शुभं गित्यं यास्त्वं स्मरयति ।

१८ । स्मृ म औत्के (स्मृ, स्मृ, प) म—स्मरयति । उत्क उत्कण्ठितः तस्य भाव औत्कामुत्कण्ठा । आध्याने इति प्राश्नः, आ समन्तात् ध्यानमाध्यानमिति कश्चित् । उत्कण्ठेति काशिका-
वृत्तिशेषदेवौ । उत्कण्ठामूर्ख्यं स्मरणमिति वृद्धाः । “मुञ्जरनु-
स्मरयन्तमनुत्तमं त्रिपुरदाह”मिति भारविः । ५ । १४ ।

१६ । स्मृन् स्मृतिरक्षामाणने (२) } (स्मृ, स्मृ, प)

१८ । स्मृन् स्मृतिरक्षामाणने } (स्मृ, स्मृ, प)

द्वौ कमाहन्त्यौशवर्गोद्योपधौ । न—स्मृणोति । तस्तार । न—

(१) उक्तञ्च कर्माकर्तृसूत्रलोकाया—आतिदेशिकमनिरुद्धमिति न्यायात् कर्तृभ्य-
भावधादनां नञादिति बोध्यं तेन साद्यते ध्येन स्वयमेव, गम्यते ध्याम
स्वयमेव इत्यादि न स्यात् । तथाच—कर्मास्य पक्षतेर्मानं कर्माभ्यास भिदादय ।
शुभस्तु भाव कर्तृस्य कर्तृस्यास्य गमादय इति प्राश्न ।

(२) यद्यपि पूर्वोक्तस्मृन् स्मृतावित्यस्यादनन्तरमेवाय पठितव्यमित्यस्यापि
एकार्थयो स्मृ भू इत्युभयो वृद्धगर्वककथनगौरवमयादिह व्युत्क्रमेण पठित ।
उक्तञ्च प्राक् परिभाषादोकाया “एव स्मृन् स्मृताविति स्मृ स्मृन् स्मृतिरक्षामाणने

स्पृणोति । पस्पार । शेषस्तु चोद्यवर्गपञ्चमोपध इति दुर्गरामौ ।
स्पृणोति ! (१) ।

२० । हृ ध्रुवत् (हृ, ध्रा, प) ध्रुवत् कौटिल्ये । (ध्रुवात्
रिव कौटिल्यार्थकः) हरति सतां वायुः ।

२१ । हृ खि र प्रसह्यकृत्या (हृ, छा, प) प्रसह्यकृति-
र्बलात्कारः । लि—जहर्त्ति धनं दस्यः । २—वैदिकः ।

२१ । हृज् हृत्याम् (हृ, ध्रा, उ) हृतिर्ह्यन्तरप्रापणा ।
ज—हरति हरते गा वनं गोपः ।

घटदन्तास्त्वेकविंशतिः ।

(घटकारान्ता धातव एकविंशतिसंख्यया संख्येयाः । संख्यासङ्गतिस्तु
पूर्ववत्) ।

घट्टकारान्तवर्गः ।

घट्टुगि गत्यां कृञ्गि हिंसे कृश्विक्षेपेऽथ कृक ड ।

विज्ञाने गृह्ण विज्ञापे च गृश् निगरणेऽथ गृ ।

गिशब्दे जृगिकि ज्याने जृ इर्ष्य च भृष्य च ॥

(१ । घट्टुगि गत्याम् (घट्ट, क्रा, प) गि—कृणाति, ईर्ण्य,
ईर्णिः । (कृणाति फणिना पुरमिति इलादुधः । ४५ । यस्य
कीर्त्तिरिति पूर्वेषां सम्बन्धः) ।

इत्येतयोर्मध्ये घादीनां पाठेऽपि बोध्यं मिति । अतः पूर्वोक्तयोदयवर्गस्य कृ
धातुसाम्यादवमपि घोहयवर्गस्य गणित इति बोध्यम् ।

(१) स्पृणोति, पस्पार, चिन्तायामप्येकमित्युक्तं कातन्त्रधामद्वयसौ रमाभाषेन ।

२ । कृञ्गि हिंसे (कृ, क्रा, च) ज, गि—कृणाति कृणीते, कीर्णः कीर्णः । (कृणाति तुरगान् रणे इति जलायुधः । ४४) ।

२ । कृग् विक्षेपे (कृ, तुदा, प) श—किरति । अस्यापि निष्ठाया कीर्ण इति । सूत्राद्योद्दिष्ट्यत्र स्रक्पूर्वजनसामर्थ्यात् येन केनापि प्रकारेण रेफान्तान्निष्ठातस्य न इति व्याख्यानात् ऋदिरणाविति इरि उरि च कृते रान्तत्वान्निष्ठातस्य न स्यात् । एवं गृश् निगरणे इत्यादेरपि गीर्ण इत्यादि बोध्यम् । (बाणावलि किरत्याजाविति जलायुधः । ४४) ।

२ । अथ कृ कड विज्ञाने (कृ, चु, आ) क, ड—कारयते ।

१ । गृ ड् क विज्ञापे च (गृ, चु, आ) विज्ञापो विज्ञापनं । चकारात् विज्ञाने च । ड, क—गारयते सूक्ष्ममर्थं सुधीः ।

३ । गृ श निगरणे (गृ, तुदा, प) निगरण भक्षणं । श—गिरत्यर्थं लोकः । “दैवात्ततो विगलितो गिलितो वकेन” इति तु अस्मात् कृहोः कभावे इति भावे कप्रत्यये ऋदिरणाविति इरि यत्तव्याद्रेफस्य लकारे गिल इति स्थिते लेः कृत्याख्याने इति औ कर्मणि ते सिद्धम् (१) । (सत्यं सङ्गिरते यद् इति जलायुधः । २५८) ।

३ । अथ गृ गि शब्दे (गृ, क्रा, प) शब्द इह व्यक्तमात्र । गि—गृणाति वाक्य लोकः । गीर्णं गीर्णः । (गृणाति शुभग वच इति जलायुधः । २५८) ।

(१) कातन्वधातुवृत्तावप्येवसक्तं । तदप्य—दैवात्ततो विगलितो गिलितो वकेन इत्यत्र अलक्षणे क डलयोरेकत्वात् आरम्भात् गिल इति स्थिते कारितान्ता-
दिषा ।

४ । जृ गि कि ज्ञाने (जृ, क्ता, चु, भ्रा, प) गि—
जृणाति, जीर्णः, जीर्णः । कि—जारयति जरति । ज्ञानं
गतबलवयो भावः । (जृणाति न यस्य शक्तिरिति ज्ञलायुधः । ६) ।

४ । जृ हृष्य च (जृ, दिवा, प) हृर्—अजरत् अजांरीत् ।
प—जरा । म—जरयति । य—जीर्यति । चकारात् ज्ञाने ।
(जीर्यन्ति जीर्यतः केशा हन्ता जीर्यन्ति जीर्यतः । घनाया
जीविताया च जीर्यतोऽपि न जीर्यतीति हितोपदेशः) ।

५ । भृय च (भृ, दिवा, प) प—भरा । य—भीर्यति ।
चकारात् ज्ञाने ।

तृ तरेऽभिभवे सुत्यां टृगि टृम् भियि टृ यगि ।

विदारे नृगि नृम् नीतौ जि पृगि लितु पालने ।

६ । तृ तरेऽभिभवे सुत्यां (तृ, भ्रा, प) तरः सवनपूर्वक-
देयान्तरगमनम् । सुतिर्मज्जनाभावः । (तरे यथा) तरति नदीं
भेलया पान्यः । (अभिभवे यथा) तरति सकलदुःखं यामनं
भावयेद् यः । (नृतौ यथा) तरति शुष्ककाष्ठं जले न मज्जती-
त्यर्थः । (तामबारां हवत् पत्नीं रयादवततार चेति रयुः । १५४) ।

७ । टृगि भियि (टृ, क्ता, प) गि—टृणाति, दीर्णः,
दीर्णः । (न जातशङ्केन न विद्विषादर इति भारविः
। ११२२) ।

७ । टृम् भियि (टृ, भ्रा, प) टरति । म—टरयति ।
(टरन्ति टिगधीगाश्च यस्य टिग्विजयोदये इति ज्ञलायुधः १०३१) ।

७ । टृ यगि विदारे (टृ, दिवा, क्ता, प) य—टीर्यति ।
गि—टृणाति, दीर्णः, दीर्णः । (न विदीर्ये कठिनाः खलु

स्त्रिय इति कुमारसम्भवम् । ४ । ५ । दृणाति च रणे रिपूनिनि
इलायुधः । ७३) ।

८ । नृ गि नीतौ (नृ, क्त्वा, प) गि—दृणाति, नीर्णः,
नीर्णः ।

८ । नृस् नीतौ (नृ, भ्रा, प) नरति । न—नरयति ।
नीतिः प्रापणा ।

९ । जि पृगिलि ठ पालने (पृ, क्त्वा, छा, प) जि—
पूत्तोऽस्ति । “सूखाद्योद्वि”त्यत्र पृषर्जनान्न निठातस्य नः ।
गि—दृणाति (१) । लि—पिपत्ति । (अपारीत् स गृहीतोल्को
हतयेषान् अवहमानिति भट्टिः । १५ । १००) ।

पृक् च पूत्तो वृगि दृत्यां भृत्यां भृगि भृतौ भृजि ।
भर्त्से भृगिवधे वृगिञ् दृत्यां शृ स्वृगि हिंसने ॥

९ । पृक् च पूत्तो (पृ, चु, प) क—पारयति । चकारात्
जि पृ गि लि च (पूत्त्यर्थक इत्यर्थः) ।

१० । वृगि दृत्यां भृत्यां (वृ, क्त्वा, प) गि—दृणाति,
वृर्णः, वृर्णः ।

११ । भृगि भृतौ भृजि भर्त्से (भृ, क्त्वा, प) गि—भृणाति,
भृर्णः, भृर्णः । भृजि भर्जने । (कर्मावीजानि सर्वाणि योगा-
भ्यासाद्भृणाति इति इलायुधः । ८७ । भृणाति दृष्टीत्यर्थः) ।

१२ । भृगि वधे (भृ, क्त्वा, प) गि—दृणाति, भृर्णः,

(१) तौ त्र पूत्तिरित्येव मनोवादिवाच्य निरिति पाठान्तरं चिन्त्यं, पृष्ठातोः
तौ पूर्त्तिरिति गोपदेवेनोदाहृतत्वात् । “अस्मात् क्षिर्नामिधीयते इति टीका ।
क्षीरस्नामिना ॥ पूर्त्तिमायुस्यस्ये क्षिर्नामिधीयते” इति कातन्नघातृक्षौ ।

सूर्यः । (युद्धे दृष्ट्याति शत्रूणामश्नानिति हलाद्युधः । { ०५ }) ।

{ ३ । वृगिज् दृत्यां (वृ, क्त्वा, प) नि, ज—दृष्ट्याति
दृष्टीते, वूर्याः, वूर्यः ।

{ ४ । शृगि हिंसने (शृ, क्त्वा, प)

{ ५ । स्वृगि हिंसने (स्वृ, क्त्वा, प)

आद्यस्तालव्यादिः शेषो दन्त्यादिर्विकारोपधः । तद्गृहितोऽपीति
केचित् । नि—दृष्ट्याति, शीर्णः, शीर्णः । स्वृष्ट्याति, स्वूर्यः,
स्वूर्यः ।

स्तृजनि च्छादने प्रोक्ता षट्कारान्तास्तु षोडश ।

{ ६ । स्तृजनि च्छादने (स्तृ, क्त्वा, छ) ज, नि—स्तृष्ट्याति
स्तृष्टीते । स्तृर्णः, स्तृर्णः ।

प्रोक्ता षट्कारान्तास्तु षोडशः ।

(षट्कारान्ता चातवः षोडशसंख्यया संख्येयाः । संख्या-
सङ्गतिस्तु पूर्ववत्) ।

एकारान्तवर्गः ।

देङ् पालनेऽथ घेट् पाने मेङ् प्रतिदान ऐजवे ।

स्यूतौ व्येजै दृतौ ह्येजै स्पृह्यै शब्दे षडेपराः ॥

{ १ । देङ् पालने (दे, भ्रा, ष्या) ड—दयते दीनं दाता ।

{ २ । अथ घेट् पाने (घे, भ्रा, प) घयति । ट—स्त्रियामीवयैः ।

स्नानन्धयी । (अथागम्य देवराडवधीत् । मामयं धास्यति(पास्यति) ।

ततोऽसौ मात्माता नामतोऽभवदिति विष्णुपुराणम्) ।

३ । मेङ् प्रतिदाने (मे, भ्रा, धा) प्रतिदानं परीवर्त्तः ।

ङ—मयते धान्येन मायं लोकः ।

४ । ऐ ज वे स्यूतौ (वे, भ्रा, उ) स्यूतिस्तनुसन्तानः । ऐ—
जयते । ज—वयति वयते तन्त्रं तन्त्रवायः ।

५ । व्ये जै वृत्तौ (व्ये, भ्रा, उ) ज—व्ययति व्ययते । ऐ—
वीयात् । वृतिः संवरणम् ।

६ । जे जै स्पृष्टे शब्दे (जे, भ्रा, उ) स्पृष्टः पराभिभवे-
च्छेति षोडशः । ज—ह्वयति ह्वयते मल्लो मल्लमभिभवितुमिच्छ-
तीत्यर्थः । ह्वयति जनं लोकं आह्वयतीत्यर्थः । ऐ—ह्वयात् ।
गोविन्दभट्टस्तु स्पृष्टाविषये व्यक्तवाक्येऽयमित्याह । (बन्धुप्रियं
बन्धुजनो जुहावेति कुमारसम्भवम् १।२६) ।

पङ् पराः—

(ए एकारः परः परवर्त्ती येषां ते, एकारान्ता घातय
इत्यर्थः, पट् पट्संख्यकाः) ।

ऐकारान्तवर्गः ।

के शब्दे कै क्षये खै तु सैर्य्ये खननहिंसयोः ।

१ । कै शब्दे (कै, भ्रा, प) कावति । एषामादन्तत्वेन
दिवाहौ पाठेऽपीष्टसिद्धौ भ्रादावैकारान्तत्वेन पाठोगणकृतमनित्य-
मिति ज्ञापयति । तेन चयघातोराजनेपदानित्यत्वे शपो लुकि
च (१) व्योर्लोप इति यलोपे पराशब्दस्य रेफस्य वक्तव्याल्लकारे

(१) लुगङ्गोऽय इत्यत्र चङ्ग इति गणनिर्देशात् गणकृतमनित्यमित्युक्ते-
कदापिददादिभिद्यादपि शपो लुक् स्यादित्याशयेनोक्तं शपो लुकि च इति ।

“एष कालः समुत्पन्नो यः पलाति स जीवती”ति सिद्धम् ।
वेदेषूच्चारणभेदार्थो भूदौ पाठ इति केचित् । (कायति नास्त्य-
वचनमिति नैपथ्ये) ।

२ । जै जये (जै, भ्रा, प) ज्ञादिः । ज्ञायति । (जै कः
ज्ञामः । ज्ञायति द्विपतां कुलमिति ज्ञलायुधः । ११२) ।

३ । जै तु स्यैर्ये खननहिंसयोः (जै, भ्रा, प) ज्ञायति ।

गै गाने ग्लै लामेऽथो जै जये त्रैङ् पालनेऽथ दैप् ।
शोधने द्वै न्यक्करणे द्वै स्वप्ने ध्यै तु चिन्तने ॥

४ । गै गाने (गै, भ्रा, प) गीतं गायति गायनः ।

५ । ग्लै लामे (ग्लै, भ्रा, प) अन्तःस्यदृतीयोपधः । लामो
वर्षक्षयः । ग्लायति लोकः शोकात् । अनुपसर्गस्य औ “ज्वल-
हले”त्यादिना वा ऋस्वः । ज्वपयति ग्लापयति । सोपसर्गस्य ए
प्रग्लापयति ।

६ । जयो जै जये (जै, भ्रा, प) ज्ञायति ।

७ । त्रैङ् पालने (त्रै, भ्रा, या) दन्त्यवर्गाद्यादिः । ङ—
त्रायते । चक्रिस्तादि इति त्रायते त्राः विष् पद्यात् त्रा
इवाचरेति कौ साध्यम् । कैश्चिद्दादौ त्रा इति पठ्यते इति
कमदीश्वरः ।

८ । अथ दैप् शोधने (दै, भ्रा, प) पित्वाहासंज्ञाभावे
यगादौ दायते इत्यादि । शोधनमिह शुद्धीकरणम् । दायति
तान्मन्त्रेण लोकः । अपूर्वः शुक्लीभावे । शिन्दते खेतते त्रीणि
स्युः शुक्लत्वेऽवदायतीति भट्टमहः । (योऽवदायति कीर्त्तिषेति
ज्ञलायुधः । २४ । अवदायति विशुद्धां कीर्त्तिमर्जयतीत्यर्थः) ।

८ । द्यै न्यकरणे (द्यै, भ्रा, प) अन्तःस्याद्युक्तः । द्यायति
दुष्टं लोकः । (न्यकरणं तिरस्कारः) ।

१० । द्वै स्वप्ने (द्वै, भ्रा, प) द्रायति ।

११ । ध्यै तु चिन्तने (ध्यै, भ्रा, प) ध्यायति धीरो
विष्णुम् ।

द्यै दृप्तौ यैङ् दृष्टौ पै शोपे स्त्रै कान्तिसंचये ।

रै शब्दे ओ वै शोपे यै स्वेदे यैम् पचने मतः ।

१२ । प्रै दृप्तौ (प्रै, भ्रा, प) रेफोपधः । प्रायति लाभाल्लोकः
प्रीतः स्यादित्यर्थः ।

१३ । यैङ् दृष्टौ (यै, भ्रा, ञा) अन्तःस्याद्योपधः । ङ—
ध्यायते ।

१४ । पै शोपे (पै, भ्रा, प) पायति धान्यमातपात् ।

१५ । स्त्रै कान्तिसंचये (स्त्रै, भ्रा, प) स्त्रायति चन्द्रो
दिवसे ।

१६ । रै शब्दे (रै, भ्रा, प) रेफादिः । रायति ।

१७ । ओ वै शोपे (वै, भ्रा, प) वकारादिः । ओ—वानः ।
(वाति वातः पुरे यस्य तावन्वात्रेण भीतवत् । उद्वायति यथा
स्त्रीणां स्वेदाद्रेः सुरते वपुरिति जलाशुधः । २१४) ।

१८ । यै स्वेदे (यै, भ्रा, प) रेफोपधः । आयति रौद्रा-
ल्लोकः ।

१९ । यैम् पचने मतः (यै, भ्रा, प) रेफोपधः । म—
अपयति । (अचं आयत्यनुपमरसं शूल्यमुत्पद्य मांसम् । राष्ट्रे
यस्य अपयति जनः सुस्थितो ह्ययकथमिति जलाशुधः । १९) ।

श्लैङ् गतौ पैचयेऽथ स्त्रैवेष्टे ध्यै संहतौ ध्वनौ ।

स्यै च स्त्रै पचि सै चित्यामैदन्ताः पञ्चविंशतिः ॥

१८ । श्लैङ् गतौ (श्लै, म्ना, ञा) तालत्थादिरन्तःस्याद्योपधः । ङ—स्थायते । (१) (पथस्याश्चानकर्द्दमानिति शोपार्थे रघुः । ४ । २४) ।

२० । पै चये (पै, म्ना, प) स्रज्जन्यादिः । सायति ।

२१ । अय स्त्रै वेष्टे (स्त्रै, म्ना, प) प्रकृत्या दन्त्यवर्गशेषोपधः । स्त्रायति वृक्षं लता । असुपसर्गस्य औ “ज्वलज्वले”त्यादिना क्लृप्तो वा । स्त्रपयति स्त्रापयति । सोपसर्गस्य तु प्रस्त्रापयति । (यः स्त्रायति जगत् सर्वं विसतन्तुनिर्मुक्तैरिति जलाशुधः । २ । ८ । स्त्रायति वेष्टने व्याप्नोतीत्यर्थः) ।

२२ । ध्यै संहतौ ध्वनौ (ध्यै, म्ना, प) अन्तःस्याद्युक्तदन्त्यवर्गाद्युमध्यः । पयोगाद्, तेन तद्यौ तिद्यासति ताद्यायते । संहतिः सम्बन्धः । द्यायति लोकं, एकत्र सम्ब्रूहयते शब्दायते वेत्यर्थः । दन्त्यविधौ ण्यैष्वक्येति वा वर्ज्यमात्रं दन्त्यः ।

२३ । स्यै च (स्यै, म्ना, प) दन्त्यादिरन्तःस्याद्युक्तसमध्यः । स्यायति तिस्त्यासति । चकारात् संहतिध्वन्योः । (स्यानावनहवनशोणितशोणपाणिरिति वेणीसंहारनाटकम्) ।

२४ । स्त्रै पचि (स्त्रै, म्ना, प) रेफयुक्तः । स्त्रायति । पचि पाके ।

(१) व्याप्तात् क्ते वनार्थे शीतं दृढं, सार्धार्थे शीतं लज्ज, अन्त्यत्र ग्लान, प्रतिशीत अभिशीत अभिश्रयान् अवशीत अवश्रयान् शतानि पदानि “वनसर्गो ग्लोजि” “प्रते” “अभ्यवादा” एतैर्भुग्वशेषस्यै साध्यानि ।

२५ । सै क्षित्या (सै, भ्रा, प) सायति । क्षिति क्षयः ।

ऐदन्ताः पञ्चविंशतिः—

(ऐकारान्ता धातवः पञ्चविंशतिसंख्याकाः । संख्यासङ्गतिस्तु पूर्व्ववत्) ।

ओकारान्तवर्गः ।

छोय् लूनौ ज्योङ् नियमव्रतादेशोपनीतिपु ।
दोय च्छेदे शोय् निशाने पोय् नाशे पञ्च ओपराः ॥

१ । छोय्लूनौ (छो, दिवा, प) लूनिच्छेदः । छ्यति धान्यं लोकाः ।

२ । ज्योङ् नियमव्रतादेशोपनीतिपु (ज्यो, भ्रा, घा) व्रतस्थादेशो व्रतादेशः । ङ—ज्यवते वाञ्छिको नियमी स्यादित्यर्थः । ज्यवते पण्डितो जनं व्रतमुपदिशतीत्यर्थः । ज्यवते पुत्रं विप्र उपनयते इत्यर्थः ।

३ । दोय च्छेदे (दो, दिवा, प) य—शिरोऽवद्यति विद्विषामिति जलायुधः । २४ ।

४ । शोय निशाने (शो, दिवा, प) निशानमिहाल्पीकरणम् । य—श्रुति शत्रुं शूर । (पुराणि दुर्गाणि निशातमायुधमिति भाष. । तत्र निशातमिति निपूर्व्वकशोधातो. कर्माणि क्तः, पक्षे निश्चितमपि) ।

५ । पोय् नाशे (पो, दिवा, प) मूर्द्धन्यादिः । नाश इह नष्टीकरणम् । स्याति यमो जन्तून् ।

पञ्च ओपराः—

(ओपरा ओकारान्ता धातवः पञ्च पञ्चसंख्यकाः) । इत्य-
जन्ताः ।

कान्तवर्गः ।

अकिक् लक्ष्मण्यकिङ् गत्यां चाक्म वक्रगतेऽर्कक ।
तापस्तुत्योः कक् हासे कक्ङिच्छागर्भचापले ॥

१ । अकिक्लक्ष्माणि (अङ्, चु, प) लक्ष्म चिह्नशुक्त-
करणम् । इ, क—अङ्कयति वस्त्रं रजकः । नोपधपाठेऽपि
जेर्नित्यत्वात् “इमुङ्नोलोपोऽणा” वित्यस्याप्राप्तौ यमादौ अङ्कयते
इत्यादिसिद्धावपि इदित्पाठयुरादेर्जेरनित्यत्वज्ञापनार्थः । तेन
अङ्कतीत्यपि स्यात् । तथाच वोपदेव—“सिद्धे नित्यणिजन्तत्वा-
न्नित्यनुभूत्वे कितामिदित् । णिजनित्यत्वबोधार्थं न दृष्टोऽनुम्बिधिः
कविदि”ति । अस्वार्थः—किता कानुबन्धधादना नित्यणिजन्त-
त्वात् नित्यजन्तत्वात् नित्यनुभूत्वे नित्यनकारवक्ष्ये सिद्धे इदित्
इदनुबन्धकरणं णिचो जेरनित्यत्वबोधनार्थं, किन्तु अनुम्बिधि-
र्नकाराभावः क्वचिदपि न दृष्ट इति ।

१ । अकिङ् गत्याञ्च (अङ्, भ्रा, धा) चकाराल्लक्ष्माणि
च । इ—अङ्कयते । ङ—अङ्कते पुण्यतीर्थेषु दृषयुग्मानि शक्ति-
इति इलायुधः । १६० । (अङ्कते दानार्थं चिह्नितानि करो-
तीत्यर्थः) (१) ।

१ । अयत्न वक्रगते (अक, भ्रा, य) म—अकयति । अकति सर्पः ।

२ । अर्क क तापस्तुत्योः (अर्क, चु, य) एककारप्रकृतिकः, पश्चाद्रेफनिमित्तं द्वित्वं विभाषया वक्तव्यम् । तेन क—अर्कयति अर्कयति । एवं सर्वत्र ।

३ । कक् णसे (कक्, भ्रा, य) कोपधः । ककति ।

४ । कक् ङिच्छागर्वाचापले (कक्, भ्रा, ञा) इच्छेत् टप्णा । गर्वः कैश्चिन्न मन्यते । चापलं चपलीभावः । ङ—ककते काकः सटप्णाश्चक्षुलो वा स्यादित्यर्थः ।

ककि ङ व्रजने कुक् ङ त्वादाने किप्स् कङ् वधे ।
चक ञङ् म प्रतीघातटप्नोश्चिककि मर्शने ॥

४ । ककि ङ व्रजने (कङ्, भ्रा, ञा) इ—कङ्कते । ङ—कङ्कते । (कङ्कः पक्षिष्वेयः । ककिलौल्येच् इत्यमरटीका) ।

५ । कुक् ङ तु आदाने (कुक्, भ्रा, ञा) ङ—कोकते । (कोको व्याघ्रष्वेयः, कोकते मेपादीनादत्ते इत्यमरटीका) ।

६ । किप्स् कङ् वधे (किप्स् चु, ञा) कृद्वन्वोपधः । क, ङ—किप्कयते ।

७ । चक् ञङ् म प्रतीघातटप्नोः (चक, भ्रा, ङ, ञा) (प्रतीघातो व्याघातः) ञ—चकति चकते खलः साधुं (व्याङ्गीत्यर्थः) ङ—चकते ञनसृष्यतीत्यर्थः । म—चकयति ।

८ । चीक कि मर्शने (चीक, चु, भ्रा, य) कि—चीकयति चीकति । मर्शनं स्पर्शः । (१)

वचनादीनाम्प्रातर्बोधितेन गच्छनीया न्यूनया भूतकारनिवृत्तिपक्षेऽस्याव्याघातः स्यादिति बोध्यम् ।

(१) तथाच—चन्द्रावतीतरङ्गाद्वाचीकयन्ति च यदपुनरिति हृत्वायुषः । १८१ ।

चक् चिक् चुक् कर्त्तौ टकि क् वन्धेऽथ टीक टिक् ।
 ठौक त्रौक तिक्लङ् गत्यां तिक् नास्कन्दे वधे तकि ।
 दौस्थे तक् सहने हासे तर्कक् दीप्तौ त्रकिङ् गतौ ॥

- २ । चक् क् अर्त्तौ } (चक्, चु, प)
 १० । चिक् क् अर्त्तौ } (चिक्, चु, प)
 ११ । चुक् क् अर्त्तौ } (चुक्, चु, प)

तयः कोपधाः कमादाद्यतृतीयपञ्चमस्वरमध्याच्च । अर्त्तिः पीड-
 नम् । क—चकयति, चिक्कयति, चुक्कयति यतुं श्रूरः ।

- १२ । टकि क् वन्धे (टक्, चु, प) इ, क—टङ्कयति ।
 १३ । अथ टीक्लङ् गत्यां } (टीक, भ्रा, चा)
 १४ । टिक्लङ् गत्यां } (टिक, भ्रा, चा)
 १५ । ठौक्लङ् गत्यां } (ठौक, भ्रा, चा)
 १६ । त्रौक्लङ् गत्यां } (त्रौक, भ्रा, चा)
 १७ । तिक्लङ् गत्यां } (तिक, भ्रा, चा)

तृतीयचतुर्थौ चतुर्दशस्वरिणौ, चतुर्थो रेफमध्यश्च । क—अटि-
 टीकत् । अटिटेकत् । अडुदौकत् । अतुतौकत् । अतितेकत् ।
 ङ—टीकते । टेकते । ठौकते (यान्तं वने रात्रिचरी उडौके
 इति भट्टिः । २।२३) त्रौकते । तेकते ।

१७ । तिक्नास्कन्दे वधे (तिक्, स्वा, प) न—तिक्नोति ।

१८ । तकि दौस्थे (तक्, भ्रा, प) इ—तङ्कयते । दौस्थं
 दुःखेन जीवनम् । तङ्कति दीनः दुःखेन जीवतीत्यर्थः ।

वायवः सूर्यनीत्यर्थः । भट्टभट्टस्तु मर्यादा इति पूर्वव्यापकारमध्यं पठित्वा शमा-
 काङ् इत्यपि पाठः ।

बुक् कि श्वादिशब्देऽथ मस्क् मक्कङ् गतौ मकिङ् ।
भूये रेक ङ शङ्गायां रक् लक् क् स्वाद् आपने ।

२७ । बुक् कि श्वादिशब्दे (बुक्, चु, भ्रा, प) पञ्चमस्वरी
कोपधश्च । चुरादिपक्षे कथने, भ्रादिपक्षे कुकुरादिकर्तृकशब्देऽय-
मिति रमानाथः । कि—बुक्कयति वचो बज्ज लोकः, बुक्कति श्वा ।

२८ । अथ मस्क् ङ् गतौ } (मस्क्, भ्रा, धा)

२९ । मक् ङ् गतौ } (मक्, भ्रा, धा)

आद्यो दन्त्यमध्य इति गटसिंहः । क्षिपि संयोगादिलोपे मक् ।
मूर्धन्यमध्य इत्येके । क्षिपि संयोगान्तलोपे मट् । शेषः कोपधः ।
ङ—मस्काते, मक्कते ।

३० । मकि ङ् भूये (मङ्, भ्रा, धा) इ—मङ्कते । ङ—
मङ्कते शारो जनम् । गत्यर्थेऽप्ययमिति रामः ।

३१ । रेक ङ शङ्गायाम् (रेक, भ्रा, धा) शङ्गा संशयारोपः ।
कट—अरिरेकत् । ङ—रेकते पुरुषत्व स्यानौ, स्याण्वर्णा पुरुषो
वेति संशयमारोपयतीत्यर्थः । रिरेके ।

३२ । रक् क् स्वाद् आपने } (रक्, चु, प)

३३ । लक् क् स्वाद् आपने } (लक्, चु, प)

स्वादी रसोपादानम् (आपनं प्राप्तिः) क—राकयति
लाकयति मोदकं बालकः ।

लोक् क् दीप्तौ लोक् ङीच्चे वस्क् वक्कङ् गतौ वकिङ् ।
कौटिल्येऽपि च टक् ङ त्वादाने वल्क् क भाषणे ।

३४ । लोक् क् दीप्तौ (लोक, चु, प) कट—अलुलोकत् ।
क—लोकयति ।

३४ । लोह डीचे (लोक, भ्रा, आ) च—अलुलोकत् ।
 ड—लोकते । विलोकयन्त्यो वपुरापुरच्छा प्रकामविस्तारफलं
 चरित्य इत्यादौ विलोकनं विलोकः पश्चात्तं करोतीति जौ
 साध्यम् ।

३५ । यस्क्ङ् गतौ } (वस्क, भ्रा, आ)

३६ । वक्ङ् गतौ } (वक्क, भ्रा, आ)

आद्यो दन्त्यमध्य इति गदसिंहः । क्षिपि वक् । मूर्धन्यमध्य इत्येके ।
 क्षिपि वट् । शेषः कोपधः । ड—वस्कते, वक्कते ।

३७ । वक्किङ् कौटिल्येऽपि च (वक्क, भ्रा, आ) कौटिल्यमिह
 कुटिलीभावः कुटिलीकरणञ्च । ड—वक्कते । ड—वक्कते काष्ठं
 कुटिलं स्यादित्यर्थः । वक्कते काष्ठं जनः कुटिलं करोतीत्यर्थः ।
 अपिशब्दात् गतौ च । चकारः पादपूरणार्थः ।

३८ । वक् ड तु आदाने (वक्, भ्रा, आ) ड—वर्कते ।
 (यङि) वरीष्टक्यते । (वको व्याघ्रविशेषः, वर्कते मेघादीनादने
 इति कः)

३९ । वल्क क भाषणे (वल्क, चु, प) अन्तःस्यष्टतीयोपधः ।
 क—वल्कयति । भाषणं कथनम् ।

शक्यञ् शक्निरु शक्तौ शकि ड वासशङ्कयोः ।

शक् श्लक् श्वकिङ् शुक् सर्पे शीकङ् सेके च शीककि ।

आमर्शे च श्लोङ् सङ्गते शुल्क क् च सर्जने ।

वर्जने श्वल्क क् च भाषे पेक्ष प्वक् डसर्पणे ।

४० । शक अशक्तौ } (शक, दि, उ)

४० । शक्निरु शक्तौ } (शक, खा, प)

शक्तिर्दिवादिपक्षे क्षमा, स्वादिपक्षे सामर्थ्यम् । य, ज—शक्यति
 शक्यते दुःखं दीनः । न—शक्तोत्यशक्यमप्याजौ विजेतुं य इति
 चलायुधः । ६३ । इर—अशकत् अशक्नोत् अशक्नोत् । लिदित्वे-
 नास्मान्वित्यं ङ इत्यन्ये । ऊ—शकियति शक्यति । पृथक्
 पाठादाद्यो न स्वादिः । हावेवानिमावित्यन्ये । पष्ठस्वरानुबन्धः
 केषाञ्चिदनुरोधात् । हावेव सकर्मकौ । तथाच—शक्योऽस्य मन्यु-
 र्भवता विजेतुमिति रघौ । रजःपरिणामभेदो न शक्यते
 प्रत्याख्यातुमिति तत्त्वकौमुद्या वाचस्पतिमिश्रः । शक्या मखेनापि
 सुदोऽमराणामिति नैषधम् ।

४० । शकि ङ तासशङ्कयोः (शङ्क, श्वा, आ) तासो
 भयं, शङ्का संशयारोपः । इ—शङ्क्यते व्याघ्राज्जनेन । ङ—
 शङ्कते पुरुषत्वं स्यानी, स्याणुर्वा पुरुषो वेति संशयमारो-
 पयतीत्यर्थः ।

४१ । अकिङ् सर्पे	} (अङ्क, भ्रा, आ)
४२ । शकिङ् सर्पे	
४३ । खकिङ् सर्पे	
४४ । शुक सर्पे	

चत्वारः कमाद्रेफान्तःस्यष्टतीयवकारपञ्चमस्वरयुक्ताद्याः । इ—
 अङ्क्यते । शङ्क्यते । खङ्क्यते । ङ—अङ्कते । शङ्कते । खङ्कते ।
 शोकति । सर्पे गतिः ।

४५ । शील ङ् सेके च (शीक, श्वा, आ) कृ—अगिगीकत् ।
 ङ—गीकते । चकारात् सर्पे च । (गीकन्ते गीकरैः सर्वे वायवो
 दक्षिणोदधेरिति चलायुधः । ८३) ।

४५ । शीक कि आमर्गे च (शीक, पु, भ्रा, प) कि—

श्रीकयति श्रीकति । आमर्शः स्पर्शः । तथाच 'चन्द्रावती
तरङ्गाद्रीः श्रीकयन्ति च यद्वपु'रिति हलायुधः । १८३ । वायवः
स्पृशन्तीत्यर्थः । भट्टमल्लस्तु आमर्षण इति सूत्र्वन्यपमर्थं पठित्वा
क्षमार्थमाह । चकारात् सेके च ।

४६ । श्लो० ङ सङ्घाते (श्लोक, भू, आ) सङ्घात इह
छन्दोविशिष्टवाक्यरचनम् । (१) ङ—अश्लोकोक्त । ङ—श्लोके
कविः ।

४७ । शुल्कक् च सर्जने वर्जने (शुल्क, चु, प) पञ्चमस्वरी
चन्तःस्थतृतीयोपधः । क—शुल्कयति । चकारात् श्लो० ङ च
(सर्जनवर्जनार्थ इत्यर्थः) सर्जनमर्जनम् । शुल्क श्लो० इत्ये-
तयोरेतावयौ कैश्चिन्न मन्येते ।

४८ । श्वल्कक् च भाषे (श्वल्क, चु, प) वकारयुक्तालव्यादि-
रन्तःस्थतृतीयोपधः । क—श्वल्कयति । चकारात् शुल्कक् च
(भाषार्थ इत्यर्थः) भाषः कथनम् ।

४९ । पेक्ष ङ सर्पणे } (पेक्ष, भू, आ)

५० । प्वक् ङ सर्पणे } (प्वक्, भू, आ)

हौ सूत्र्वन्यादी, शेषो वकारयुक्तादिः कोपधः । आद्यस्य धोपदेश-
विधौ वर्जनेऽपीह पाठः कस्यचिदनुरोधात् । ङ—असिपेकात् ।
ङ—सेकते । प्वक्कते । पिप्वक्कियते, पाप्वक्कियते । दन्त्यविधावस्य
वर्जनान्न दन्त्यः । चान्द्रादयस्तु इमं (वकारयुक्तां) पञ्चमस्वरिणं
मत्वा शुक्कयते, पुपुक्कियते, पोषुक्कियते इत्याहुः ।

(१) आतृपूर्व्या पदानां चन्वनमिह सङ्घात । श्लोके कवि आतृपूर्व्यां
पदानि पद्यातीत्यर्थ इत्युक्तं कातन्नपातृत्तौ ।

एक स्तक्म प्रतीघाते सीक व्यामृशि सीकृड् ।

सेने स्तुकि स्वस्तृड् च गत्यां स्वेक् सेक मित्यपि ।

५१ । एकम् म प्रतीघाते } (एक, भ्या, प)

५२ । स्तक् म प्रतीघाते } (स्तक्, भ्या, प)

शेषो दन्त्यादिः । ननु चेक सीक स्तुपित्यादिना दन्त्याजन्तसादीनां मूर्धन्यादित्वविधानात् कथमयं दन्त्यादिरिति चेन्न तत्रैव स्वप-
ग्रहणेन दन्त्याजन्तसादीनाश्च क्वचित् दन्त्यादित्वसूचनात् । अन्यथा
स्वपेर्दन्त्यप्रकारान्तसादित्वेनैव सिद्धे तत्र तस्य श्रयकृग्रहणमनर्थकं
स्यात् । तेन सान्त्व सामत्स्य सान्त्वने इत्यादीनामजन्तसादित्वेऽपि
दन्त्यादित्वं सिद्धम् । न च स्वपेर्वकारस्य कथं दन्त्यत्वमिति वाच्यम्,
उट्टौ यत्र विद्येते यो वः प्रत्ययसन्धिजः । अन्तःस्थं तं विजानी-
यात् तदन्यो वर्ग्य उच्यते इति स्वरसात् । म—तिटकयिषति,
तिसृकयिषति । (१) ।

५३ । सीक कि व्यामृशि (सीक, जु, भ्या, प) कि—सीकयति,
सीकति । व्यामृशि स्पर्शे । प्रमाणन्तु तात्पर्यादौ दृश्यम् । (२) ।

५४ । सीकृड् सेके (सीक, भ्या, षा) ष—असिसीकत् ।
ड—सीकते ।

५५ । स्तुकि ड गत्या } (स्तुक्, भ्या, षा)

५६ । स्वस्तृड् च गत्यां } (स्वस्तृ, भ्या, षा)

हौ कमाद्रेफवकारयुक्तादी, शेषो दन्त्यसोपधः । इ—स्वङ्कयते ।

(१) अत्र पोषदेशाभावादकृतसकारतया जिह्वो खेरितिनियमविषयत्वेऽपि
किञ्चादित्यनेन ध्वं न स्यादिति समन्वयपदोदाहरणतात्पर्यम् ।

(२) व्यामर्शशब्द स्वार्थं इति श्लोक कि व्यामर्शे च इत्यत्र प्रमाणीकृतमित्यर्थः ।

ङ—खङ्कते, खस्कुते । चकारात् सीकृ ङ च (गत्यामित्यर्थः) ।

५६ । खेकृ ङ् गत्यां } (खेक, भ्या, आ)

५७ । सेकृ ङ् इत्यपि } (सेक, भ्या, आ)

ञ—असिस्वेकृत्, असिसेकृत् । ङ—खेकते, सेकते । प्रुतिशब्दः
पादपूरणार्थः । अपिशब्दात् गत्याम् ।

हिकृञ् कूजेऽथ हिकृ क् ङ हिंसे कान्तोनपटिका ।

५८ । हिकृञ् कूजे (हिकृ, भ्रा, उ) कोपधः । ज—हिकृति
हिकृते । कूजोऽप्यक्तयम् । हिकायामेवेति भट्टमल्लः । हिकृति
लोकः ।

५८ । अथ हिकृ कङ् हिंसे (हिकृ, भु आ) कोपधः । क,
ङ—हिकृयते ।

कान्तोनपटिका ।

जनपट्टिरेव जनपटिका । (कान्ता चासौ जनपटिका चेति
विग्रहः । अथवा कान्तानां जनपटिका) अत्र संख्यायामेको
नास्तीति चिन्त्यम् । (१) ।

खान्तवर्गः ।

इखिखीख्युख्युखगतावोसृ शोपालमर्थयोः ।

(१) शोपदेनेन कान्ता घातव जनपट्टिरित्युक्तम् । परिरक्षणयात अटपञ्चाग्र-
हवन्तीति उभोभिर्भाव्यमिति ।

१ । इख गतौ	}	(इख, भ्रा, प)
१ । इखि गतौ		(इख्, भ्रा, प)
२ । ईखि गतौ		(ईख्, भ्रा, प)
३ । उखि गतौ		(उख्, भ्रा, प)
३ । उख गतौ		(उख, भ्रा, प)

हावाद्यौ ङ्खादी, तृतीयो दीर्घादिः, शेषौ पञ्चमस्वरादी । पुनः
पाठादाद्यो नेदनुबन्धः । (१) । एषति । इ—इङ्गते । ईङ्गते
(२) उङ्गते । ओषति ।

४ । ओषृ शोपालमर्थयोः (ओष, भ्रा, प) ङ—मा भवान्
ओषिषत् । अत्र द्वित्वात् प्राक्प्राप्नो ङ्ख ऋदित्त्वान्न स्यात् ।
शोपः स्नेहरहितताभावः । ओषति पङ्कमातपात् । अलमर्थो
भूपणं सामर्थ्यं निवारणञ्च ।

कखने कक्ख खक्ख हासे कख् गतौ द्राख धाखृत् ।
'ओखार्थे नख् मख मखि रखि रक्ख रिखि सर्पणे ॥

५ । कख् ने हासे	}	(कख, भ्रा, प)
६ । कक्ख हासे		(कक्ख, भ्रा, प)
७ । खक्ख हासे		(खक्ख, भ्रा, प)

हावन्त्यौ कोपधौ । शेषः षादिः । म—कखयति । ए—अकखीत् ।
कक्खति । खक्खति ।

(१) मूले इख इखि इति पाठे परोक्षबन्ध इकारो न कर्त्तव्य इति
-पञ्चाभिप्रायार्थमिदं वचनम् ।

(२) नादमन्त्रोक्त्ये इत्युक्तं चातन्त्रपाठदृष्टौ ।

८ । गृष् गतौ (गृष्, भ्रा, प) प्रणयति ।

९ । द्राष् ओषार्थे } (द्राष्, भ्रा, प)

१० । प्राष् त ओषार्थे } (प्राष्, भ्रा, प)

आद्यो दन्त्यवर्गद्वितीयादिः । द्वौ रेफयुक्तौ । ऋ—अदद्राषत्,
अदप्राषत् । ओषार्थे शोपालमर्थयोरित्यर्थः ।

११ । नष् सर्पणे } (नष्, भ्रा, प)

१२ । मष् सर्पणे } (मष्, भ्रा, प)

१२ । मखि सर्पणे } (मङ्, भ्रा, प)

१३ । रष् सर्पणे } (रङ्, भ्रा, प)

१३ । रख सर्पणे } (रख, भ्रा, प)

१४ । रिखि सर्पणे } (रिङ्, भ्रा, प)

द्वितीयद्वितीयायोद्यवर्गपञ्चमादी । प्रणयति । मयति । इ—
मङ्गयते । इ—रङ्गयते । रयति । इ—रिङ्गयते ।

राष् लाष् श्रोष्ठुवक्षिष् श लेखने लिखि लष् लखि ।

वखि वख् स्मि शाष् स्नाष् व्याप्तौ खान्तैकविंशतिः ॥

१५ । राष् ओष्ठवत् } (राख, भ्रा, प)

१६ । लाष् ओष्ठवत् } (लाख, भ्रा, प)

ऋ—अरराषत् । अललाषत् । ओष्ठवत् शोपालमर्थयोरित्यर्थः ।

१७ । लिष् श लेखने (लिष्, त, प) श—लिपति पुस्तकं
लेखकः । अयं विभाषया कुटादिरिति केचित् तेन “लिपितुं
विश्वस्योऽपि शक्तिरिति”रिति, लिखितत्वं लेखितत्वं लिखनं
लेखनमित्यादि सिद्धम् ।

१७ । लिखि ह्यपि	}	(लिङ्, भू, प)
१८ । लख ह्यपि		(लख, भू, प)
१९ । लखि ह्यपि		(लङ्, भू, प)
२० । यखि ह्यपि		(यङ्, भू, प)
२१ । वख ह्यपि		(वख, भू, प)

इ—लिङ्गते । लखति । इ—लङ्गते । इ—यङ्गते । वखति ।
ह्यपि गतौ ।

२० । शाख्य व्याप्तौ	}	(शाख, भू, प)
२१ । ज्ञाख्य व्याप्तौ		(ज्ञाख, भू, प)

ह्यौ तालव्यादी । शेषोऽन्तःस्यत्तीत्युक्तः । अ—अशशाखत् ।
अशज्ञाखत् ।

खान्तैकविंशतिः ।

(खान्ताचासावेकविंशतिश्चेति विग्रहः) ।

गान्तवर्गः ।

अग्न वक्रगतेऽगीगि गत्यां कग्मे क्रियासु तु ।

१ । अग्न वक्रगते (अग, भू, प) म—अगयति । अगति
सर्पः ।

१ । अगि गत्याम्	}	(अङ्, भू, प)
२ । इगि गत्याम्		(इङ्, भू, प)

येपसृतीयस्वरादिः । इ—अङ्गते । इ—इङ्गते । इङ्गितम् ।

३ । कग्मे क्रियासु (कग, भू, प) म—कगयति । ए—
अकगीत् । क्रियासु क्रियाभावे । कगति लोकः गच्छतीत्याद्यर्थः ।

जुगि त्यागे व्रगि गते त्वगि कम्पे गते तगि ।
स्खलने च तिग्नहिंसास्कन्दयोर्मगि सर्पणे ॥

४ । जुगि त्यागे (जुङ्, भ्रा, प) इ—जुङ्गते ।

५ । व्रगि गते (व्रङ्, भ्रा, प) इ—व्रङ्गते ।

६ । त्वगि कम्पे गते (त्वङ्, भ्रा, प) वकारमध्यः । इ—
त्वङ्गते । कम्पस्खलनम् ।

७ । तगि स्खलने च (तङ्, भ्रा, प) इ—तङ्गते ।
चकारात् कम्पगत्योच ।

८ । तिग्न हिंसास्कन्दयोः (तिङ्, खा, प) न—तिङ्गोति ।
आस्कन्दः कैश्चिन्व मन्यते ।

९ । मगि सर्पणे (मङ्, भ्रा, प) इ—मङ्गते ।

मार्गेक् संस्कारे च मार्गव्यन्वेपे युगि वर्ज्जने ।

१० । मार्गेक् संस्कारे च (मार्गं, जु, प) क—मार्गयति ।
चकारात् सर्पणे च ।

१० । मार्गव्यन्वेपे (मार्गं, जु, भ्रा, प) व्यन्वेपोऽनुसन्धानम् ।
कि—मार्गयति मार्गति गुणं गुणी । मार्गन्ता हे देहभावा-
नित्यात्मनेपदं गण्यतानित्यत्वात् । (वरं वरेण्यो वृषतेरमार्गी-
दिति भट्टिः । १।१२) ।

११ । युगि वर्ज्जने (युङ्, भ्रा, प) अन्तःस्याद्यादिः । इ—
युङ्गते ।

रग्मे शङ्के रगक् रक्तात् रग्रिग् लिगि गतौ लिगिक् ।
चित्रे लगि गतौ खञ्जे लग्मे सङ्गे लगक् रके ॥

१२ । रग्ने शङ्गे (रग, भ्रा, प) म—रगयति । ए—अर-
गीत् । शङ्गः शङ्का । रगति रोगी कुपथ्येभ्यः ।

१२ । रगक् रक्वत् (रग, चु, प) क—रागयति । रक्वत्
खादाप्तयोः । (रक्धातोर्यथा खादापने अर्धौ तथास्यापीत्यर्थः) ।

१२ । रगि गतौ } (रङ्ग, भ्रा, प)
१३ । रिगि गतौ } (रिङ्ग, भ्रा, प)
१४ । लिगि गतौ } (लिङ्ग, भ्रा, प)

इ—रङ्गयते । इ—रिङ्गयते । इ—लिङ्गयते । (लक्ष्मीमालिङ्गति
स्नेहात् यः सदा धरणीपतिरिति जलायुधः । २४१) ।

१४ । लिगिक् चित्ते (लिङ्ग, चु, प) इ, क—लिङ्गयति
शब्दं स्त्रीपुंनपुंसकैः शाब्दिकं, चित्तं करोतीत्यर्थः । (आलिङ्गयति
रत्नांशुजालैश्च भणिकुट्टिममिति जलायुधः । २४१) ।

१५ । लगि गतौ खञ्जे (लङ्ग ; भ्रा, प) इ—लङ्गयते ।
खञ्जो गतिवैकल्यम् ।

१५ । लग्ने सङ्गे (लग, भ्रा, प) म—लगयति । ए—
अलगीत् । लगत्यधर चोष्ठे ।

१५ । लगक् रक्ते (लग, चु, प) क—लागयति । रक्ते
खादाप्तयोः । (रक्धातवत् खादाप्तिरुत्तरार्थद्वयवाचक इत्यर्थः)
रक्ते इति रक्क् स्वाद आपाने इत्यस्य ज्वेरनित्यत्वे भावेऽलि-
रूपम् ।

वगि खञ्जे वुगि त्यागे वल्ग अगि श्लगि व्रजे ।

१६ । वगि खञ्जे (वङ्ग, भ्रा, प) इ—वङ्गयते ।

१७ । वुगि त्यागे (वुङ्ग, भ्रा, प) इ—वुङ्गयते ।

गान्तवर्गः ।

- १८ । वला वजे } (वला, भ्वा, प)
 १९ । अगि वजे } (अङ्ग, भ्वा, प)
 २० । झगि वजे } (झङ्ग, भ्वा, प)

आद्योऽन्तःस्थतृतीयोपधः, शेषौ कमाद्रेफान्तःस्थतृतीययुक्तताल-
 ध्यादी । वलाति । अयं भुतगताविति भट्टमल्लः । इ—अङ्गते ।
 झ—झङ्गते ।

पग एग सग स्वग्मे संष्टतौ स्वगि सर्पणे ।

- २१ । पग्मे संष्टतौ } (पग, भ्वा, प)
 २२ । एग्मे संष्टतौ } (एग, भ्वा, प)
 २३ । सग्मे संष्टतौ } (सग, भ्वा, प)
 २४ । स्वग्मे संष्टतौ } (स्वग, भ्वा, प)

द्वावाद्यौ नृर्हन्त्यादी, द्वितीयस्तमध्यः पयोगादृः, अन्यौ दन्त्यादी,
 शेषःस्यमध्यः । म—सिपगयिपति, तिष्टगयिपति, सिसगयिपति,
 तिस्यगयिपति । ए—असगीत्, अस्तगीत्, अस्यगीत् । (असगी-
 दिति घोषदेशापोषदेशयोरुभयोरुदाहरणम्) द्वितीयो दन्त्यवर्ग-
 द्वितीयमध्य इति केचित् । (एक इत्यत्र एक इति केपाक्षिन्मत-
 मित्यर्थः) तिष्ठगयिपति, अतिष्ठगत् ।

२५ । स्वगि सर्पणे (स्वङ्ग, भ्वा, प) वकारमध्यः । इ—
 स्वङ्गते ।

हग हग्मे संवरणे गान्ताः स्युः सप्तविंशतिः ।

- २६ । हग्मे संवरणे } (हग, भ्वा, प)
 २७ । ह्रग्मे संवरणे } (ह्रग, भ्वा, प)

द्वौ कमाद्रेफान्तःस्थलतीयमध्यौ । स—ङ्गयति, ह्ङ्गयति ।
ए—अङ्गयति, अह्ङ्गयति ।

गान्ताः स्युः सप्तविंशतिः ।

घान्तवर्गः ।

अर्घ मूल्ये ऽधि ङ गतौ निन्दारम्भजवेष्थ ।

स्याद् गग्घ घग्घ हसने चघ तिघ् दघ घातने ।

१ । अर्घ मूल्ये (अर्घ, म्ना, प) अर्घति गा गोपः । (मूल्यं कयणम्) ।

२ । अधिङ् गतौ निन्दारम्भजवेषु (अङ्, म्ना, णा) इ—अङ्गते । ङ—अङ्गते । जघो वेगगतिः । अङ्गते वायुवेगेन गच्छतीत्यर्थः । जघे एव कैचित् पठ्यते ।

३ । अथ स्याद् गग्घ हसने } (गग्घ, म्ना, प)

४ । घग्घ हसने } (घग्घ, म्ना, प)

अथ शब्द आनन्तर्ये । द्वौ कण्ठप्रवर्गलृतीयोपधौ । गग्घति । घग्घति ।

५ । चघ घातने } (चघ, स्था, प)

६ । तिघ घातने } (तिघ, स्था, प)

७ । दघ घातने } (दघ, स्था, प)

न—चघ्नोति, तिघ्नोति, दघ्नोति । दघ घाते इति जीमराः पठन्ति । तदेकवाक्यत्वे कर्त्तव्ये घातनमिति हन्ययस्य पादिकं पुरादित्वेन (१) हन्तेः स्वार्यजौ रूपं बोध्यं जननमित्यर्थः । किञ्च

हिंसन इति पाठेनैवेष्टसिद्धौ घातनपाठो हिंसाप्रेरणार्थः स्यान्न
वेति काकदहान्वेषणवद्विफलं, तयाणामेव कातन्वाद्यसम्मतत्वात् ।

दधि त्यागेऽवने द्राघ ड अमायामशक्तिपु ।

८ । दधि त्यागेऽवने (दङ्घ, भ्वा, घ) ड—दङ्घ्यते । अयनं
रक्षणम् ।

९ । द्राघ ड अमायामशक्तिपु (द्राघ, भ्वा, घा) अमः स्वेदः,
आयामो दीर्घकरणं, शक्ति सामर्थ्यम् । ञ—अदद्राघत् । ड—
द्राघते जनः, खिद्यतीत्यर्थः । द्राघते वस्त्रं जनो दीर्घं करोती-
त्यर्थः । द्राघते घावितुं वाजी, समर्थः स्यादित्यर्थः । (द्राघते
वपुरत्यर्थं यद्वियोगे घृणीदृशामिति जलायुधः । १०८) (१)

डभाष्ट शक्तौ मघिड कैतवाध्यर्थयोर्मघि ।

भूपे रघिक् भासि रघिङ् गमने राघ लाष्टड ।

शक्तौ लघिङ्ङभुग्गत्योर्लघि शोपे लघिक् त्विपि ।

१० । डभाष्ट शक्तौ (भाघ, भ्वा, घा) ड—भाघते । ञ—
अदभाघत् ।

११ । मघिड कैतवाध्यर्थयोः (मङ्घ, भ्वा, घा) कैतवमिड
कितवक्रिया अक्षक्रीडनादिः । ड—मङ्घ्यते । ड—मङ्घ्यते अक्षैः
कितवः । अध्यर्थो गतिनिन्दारम्भजवाः । (२) कैतवजवयोरेवाय-
मिति केचित् ।

(१) कविरहस्ये १०८ श्लोके द्राघतीति परस्मैपदप्रयोगोऽप्यस्ति तत् सुधीभि-
र्भाष्यम् ।

(२) अघिड गतौ निन्दारम्भजवेन्निति प्रायुक्तत्वात् ।

११ । मघि भूषे (मङ्ग, भ्वा, प) इ—मङ्गते ।

१२ । रघिक् भासि (रङ्ग, चु, प) इ, क—रङ्गयति ।

भासि दीप्तौ ।

१२ । रघिङ् गमने (रङ्ग, भ्वा, आ) इ—रङ्गते । ङ—रङ्गते । (१)

१३ । राष्ट ङ शक्तौ } (राघ, भ्वा, आ)

१४ । लाष्ट ङ शक्तौ } (लाघ, भ्वा, आ)

कृ—अरराघत् । अललाघत् । ङ—राघते । लाघते । शक्ति सामर्थ्यम् ।

१५ । लघिङ् असुग्त्योः (लङ्ग, भ्वा, आ) इ—लङ्गते । ङ—लङ्गते । असुक् भोजनाभावः । तथाच “ये सुणा लङ्गते मोक्तास्तौ सुणा लङ्गभोजन” इति वैदिकम् । लङ्गने उपवासे इत्यर्थः ।

१५ । लघि शोषे (लङ्ग, भ्वा, प) इ—लङ्गते । शोष इहास्वीकरणम् । “य व्याधिरतिदीप्ताग्निं कदाचिच्च न लङ्गती”ति हलायुधः । ६७ । गतावध्ययं “अन्ये त्वलङ्गिषु यैलानि”ति भट्टौ । १५।३० ।

१५ । लघिक् त्विपि (लङ्ग, चु, प) इ, क—लङ्गयति । त्विपि दीप्तौ ।

वधि ङ्ङ्गध्यर्थके शिथ्याघाणे स्नाघृ ङ कत्यने ।

(१) रङ्गते रेफादिरय, उपासी रघुरित्युक्त कान्तन्वघातहत्तौ । मङ्गिनारयेन तु अवेध्य धातोर्गभनार्थमर्थविश्वकार नाम्ना रघुभाक्कसम्भवमित्यस्यटोकायां लघि धातुना निष्पादित ।

१६। वधिङ् अघ्यथके (वद्ध, ध्या, ध्या) इ—वद्ध्यते ।
ङ—वद्ध्यते । अघ्यर्थको गतिनिन्दारम्भजवाः । (अघ्यर्थानां सम्बुद्ध
इति कणि अघ्यर्थकः) जवे एव कैचित् पठ्यते । (१)

१७। शिष्याघ्राणे (शिङ्, ध्या, ध) इ—शिङ्घ्यते ।
(शिरस्युपशिषिङ् च, इन्द्रजितं रावण इति शेषः, इति भट्टिः
। १४। ५२ ।) ।

१८। ज्ञाघ ङ कत्यने (ज्ञाघ, ध्या, ध्या) अन्तःस्यटतीय-
युक्ततालव्यादिः । कत्यनं प्रयंसा । ङ—अयज्ञाघत् । ङ—ज्ञाघते
रुणिनं रुणी । (ज्ञाघमानः परस्त्रीभ्यस्तत्राणाङ्गसाधिव
इति भट्टिः । ८। ७२) ।

॥

टिप्प डास्कदि पघ् सघ्न हिंसे घान्तास्तु विंशतिः ।

१९। टिप्प डास्कदि (टिप्, ध्या, ध्या) आस्कत् आस्कन्दनम्
(आक्रमणम्) अभियोग इति भट्टमल्लः । न, ङ—स्तिङ्घुते
(शत्रुं वली) । (२) तिष्टिषे ।

२०। पघ्न हिंसे } (पघ, ध्या, ध)

२०। सघ्न हिंसे } (सघ, ध्या, ध)

शेषो दन्त्यादिः । न—सघ्नोति । असोपघत्, असोसघत् ।

घान्तास्तु विंशतिः ।

(१) अघि वधि गत्याक्षेपे । गत्याक्षेपो वेगगतिरिति कातन्वधातुद्वयोः ।

(२) भूवे स्तिङ्घुते नह्ये पान्य इत्युदाहृतम् । तदर्थसङ्घटितस्य विन्नमीयेति ।

चान्तवर्गः ।

अर्चक् पूजे अर्च चाचि चाचि अच् जु गतेऽञ्च च ।
स्निष्टोक्तौ चाञ्च क व्यक्ता वुचि र्थं समवायने ॥

१ । अर्चक् पूजे (अर्च, चु, प) क—अर्चयति । गोवर्द्धन-
स्त्रिममात्मनेपदिन मत्वा “विभ्राजसे मकरकेतनमर्चयन्ती”त्यादि
स्वलितमित्याह ।

१ । अञ्च च (अञ्च, भ्रा, उ) ज—अञ्चति अञ्चते । चकारात्
पूजे । (प्राणर्चुरर्च्यो जगद्वर्चनीयमिति भट्टौ । २। २० । भक्त्यर्चयति
यो विप्रान् गुरुन् देवास्तथाञ्चेति । अर्चन्ते चरणौ यस्य मौलि-
रत्नाशुभिर्नृपा इत्युभयत्र कलायुषः । १। १६ ।) ।

२ । अचि च (अच, भ्रा, प) इ—अचरते । चकारात् पूजे ।
अञ्चु गतिपूजनयोरिति पूजार्थो यः स एवायम् । इदित्पाठः
पूजाया न लोपाभावात् । उदमुबन्धाभावश्च (१) सुधवसपूजार्था-
श्चेत्यादिना त्नाप्रत्ययस्य निष्ठायाच नित्येभ्यविधानात् ।

२ । अवि ज् गते } (अच, भ्रा, उ)

२ । अच् जु गते } (अच्, भ्रा, उ) इ—अचरते ।

ज—अञ्चति अञ्चते । ज—अचति अचते । उ—अचित्वा अक्ता ।
(न्यञ्जते प्रत्यङ् मोक्षो यस्याग्र्यञ्जन्ति चारय इति कलायुषः । १। २३ ।)

(१) गृधरोधे अञ्चुगतिपूजनयोरित्युक्तशताचार्येण गत्यर्थे पूजार्थे च
उदमुबन्ध एव एकाद्वधात् पठित । अत्र तु पूजार्थे उदमुबन्धो भावोति
तद्विरोधमागच्छाह उदमुबन्धाभावश्चेति । पूजार्थेनाद्वधातो सुधवस्यनेन
त्नाप्रत्ययस्य नियमेऽध्वानभावात्तद्वन्ता तत्त्ववन्त उदमुबन्धस्य गत्यर्थेनाह
भावनैवात्र च कर्त्तव्यं अन्त्येना अञ्चु गत्यो अञ्च पूजे इति गृधरोधशतीर्थं
न्यादिति ।

२ । अक्षु च म्निटोक्तौ च (अक्षु, भ्या, प) (अक्षति शक-
टम्) उ—अक्षित्वा अक्षा । अक्षु चेति चकारात् पूर्वो च म्निटो-
क्तौ । म्निटोक्तौ चेति चकारादक्षु गते च । म्निटोक्तिरव्यक्तगद्दः ।

३ । अक्ष क व्यक्तौ (अक्ष, खु, प) व्यक्तिरिष्ट विशेषणं
(विशिष्टीकरणम्) क—अक्षयति बुद्धिं सुधीः विशिनटीत्यर्थः ।
(अक्षयन्ति, सदा यक्ष गुणाः सर्वातिशायिन इति ज्ञेयायुधः ।
१२३) ।

४ । उच्यते समवायने (उच, दि, प) ऊखादिः । इर्—
औचत् औचीत् । अयं पुष्पादिरिति दुर्गः । (समवायनं मेलनम्)
उच्यति केयः स्नानात् ।

कृच् श नुत्यां कुच ज्योषर्ककौटिल्यलेखने ।

५ । कृच् श नुत्याम् (कृच, तदा, प) श—अक्षति । आनर्ज ।

६ । कुच ज् रोषर्ककौटिल्यलेखने (कुच, भ्रा, प) ज—
कोचः कुचः । रोषः क्रियानिरोधः जडोभाव इत्यर्थः । अस्मिन्नर्थे
एव प्रायो वर्तते । यस्मिन् समुद्दिने राक्षि जनः सङ्कोचति क्षिता-
पिति ज्ञेयायुधः । १४० । (१) र्कः सम्पर्कः ।

कुच् तारशब्दे कुच शि सङ्कोचे कच् रवे कचि ।

कच् ड् बन्धत्विपोः क्रुञ्च गत्यां कुञ्च च वक्रणे ।

तौक्छे खच ग् भूतिपूत्योरुत्पत्तौ ग्लुञ्चु इर्गतौ ॥

६ । कुच तारशब्दे (कुच, भ्रा, प) तारशब्द उच्चैःशब्दः ।
कोचति ढक्का । अट्टमस्तु तारे शब्दे च कोचतीति नानार्थे पठति ।
तन्मते तारश्लक्षणात् । कोचनि काश्चीं वणिक् चिह्नणयतीत्यर्थः ।

(१) समुद्दिने इत्यत्र प्रमुद्दिने इति जन इत्यत्र तम इति च कचित् पाठः ।

११ । ग्लुधु दृग्तौ (ग्लुध, भ्वा, प) अन्तःस्थतृतीययुक्त-
पञ्चमस्वरौ । उ—ग्लुधित्वा ग्लुक्ता । इर्—अग्लुधत् अग्लुधीत् ।

गुच ग्लुचिर् चौर्ये च चञ्चितौ चर्च्च केङ्समः ।

१२ । गुचिर् चौर्ये च } (गुच, भ्वा, प)

१३ । ग्लुचिर् चौर्ये च } (ग्लुच, भ्वा, प)

हौ कमाद्रेफान्तःस्थतृतीययुक्तपञ्चमस्वरिणौ । इर्—अगुचत् अगो-
धीत् । अग्ल, चत् अग्लोचीत् । उ—ग्रांघित्वा गुक्ता । ग्लोघित्वा
ग्लुक्ता । चकारात् गतौ च ।

१४ । चङ्घितौ (चङ्घ, भ्वा, प) उ—चङ्घित्वा चङ्का । इति
गतिः । (चङ्घद्गुजभ्रमितचण्डगदाभिघातसंचूर्णितोदयुगलस्य
सुयोधनस्येति वेणीसंशारम्) ।

१५ । चर्च्च केङ्समः (चर्च्च, चु, प) इङ्समः अध्ययने
(चर्च्चधातुः अचीङ्ल अध्ययने इतिगणपठितस्य इङ्धातोः
समानार्थक इत्यर्थः) ।

चर्च्च जर्च्च भर्च्च शुक्तौ भर्त्से तन्चु ध सङ्गुचि ।

१५ । चर्च्च शुक्तौ भर्त्से } (चर्च्च, तु, प)

१६ । जर्च्च शुक्तौ भर्त्से } (जर्च्च, तु, प)

१७ । भर्च्च शुक्तौ भर्त्से } (भर्च्च, तु, प)

तयो रेफोपधाः । श—चर्च्चती चर्च्चन्ती । जर्च्चनी जर्च्चन्ती ।
भर्च्चती भर्च्चन्ती । गुणस्यानरुहितानां तदादिपाठफलन्तु शबन्ता-
नामादीपोरिति सुणो विभाषा, वेदेष्वारणभेदश्च । भर्त्स-
स्तर्जनम् ।

१८ । तन्चु ध सङ्घुचि (तन्च, रुधा, प) उ—तस्मिन्ना
तङ्गा । ध—तनन्मि व्योम विस्तृतम् ।

तन्च् त्वञ्चितौ त्वच् श इत्यां पिञ्चक् छेदे डु औप्पच ।
पाके पचौ ङ पचि ङ व्यक्तीकारे पचिक् ततौ ।

१८ । तन्चु इतौ } (तन्च, भ्वा, प)

१९ । त्वन्चु इतौ } (त्वन्च, भ्वा, प)

शेषो यकारयुक्तः । उ—तस्मिन्ना तङ्गा । त्वस्मिन्ना त्वङ्गा । इति
गतिः ।

२० । त्वच् श इत्याम् (त्वच, तु, प) वकारयुक्तो हन्त्यवर्गा-
द्यादिः । श—त्वचन्ती त्वचती । इतिः संवरणम् । त्वचति
कश्चेन वीरः । (त्वचति आटणोतीति त्वक्, त्वचेः क्षिप्) ।

२१ । पिञ्चक् छेदे (पिञ्च, चु, प) चद्वयान्तः । क—पिञ्च-
यति । (नागसीसकयोगेष्टवध्राणि तपुपिञ्चटमित्यमरः । पिञ्चते
कुञ्चते इति शकटादिभ्योऽटन्विति धीरस्वामी) ।

२२ । डु औप् पच पाके (पच, भ्वा, उ) पाको विहित्यतु
कूलव्यापारः । डु—पक्षिमम् । ङ—पचति पचते तण्डुलानोदनं
लोकः । औ—पक्ता । प—पचा ।

२२ । पचौ ङ व्यक्तीकारे } (पच, भ्वा, धा)

२३ । पचि ङ व्यक्तीकारे } (पच, भ्वा, धा) औ—पक्ता ।

ङ—पचते । डु—पच्यते । ङ—पच्यते स्वगुणं भिक्षुकः ।

(यो बाग्मी वादिना मध्ये वाचमुच्चैः प्रपद्यते इति जलायुधः । १४७) ।

२२ । पचिक् ततौ (पच, चु, प) ततिर्विस्तारः । इ, क—
पचयति धीरो ग्रन्थार्थम् । (प्रपद्यन्ति यत्कीर्तिं दिङ्मुखेषु महा-
जना इति जलायुधः । १४७) ।

एच् कि संयमने एच् धी च सम्पर्के एचील् ङ च ।

२३ । एच् कि संयमने (एच, चु, भ्या, प) संयमनं बन्धनम् ।
कि—पञ्चयति पञ्चति इष्टं राजा ।

२३ । एच् धी च सम्पर्के (एच, रुधा, प) सम्पर्क इह
सम्पृक्तीकरणं सम्पृक्तीभावश्च । ध—एणक्ति धनुषा शरम् ।
सम्पृणक्ति न पापिभिरिति हलायुधः । २८ । ई—एक्तः । पपञ्च ।
(वागर्थादिव सम्पृक्तादिति रहुः) चकारात् एच कि च (चौरादिक-
एच्धातुरपि सम्पर्कार्थक इत्यर्थः । तथाच—सम्पञ्चयति न
क्षुद्रैर्न सम्पञ्चति वक्षकैरिति हलायुधः । २८) ।

२३ । एचील् ङ च (एच, अदा, आ) ई—एक्तः । ङ,
ङ—एक्ते । परीष्टयते । चकारात् सम्पर्के । सचेह सम्पृक्तीभावः ।
सम्पृक्ते नाभिगक्षैर्ब इति हलायुधः । २८ । सम्पृक्ते मधुना चूर्णं
भिषगिति तु चान्तभूतअयत्वादिति चतुर्भुजः ।

मचि डुच्छाय एत्यर्चाभाःसु मच् ङ च कल्कने ।
दग्ने शाखे सुच् सुचिङ् च सुक् मोक्षे सुच् लृष् प्रजौ ।
मोक्षे मुच् म्लुच् इर्गत्यां मुञ्च म्लुञ्च मञ्च् मुञ्च च ॥

२४ । मचिडुच्छायएत्यर्चाभाःसु (मच, भ्या, आ) इ—
मद्यते । ङ—मद्यते । उच्छाय उञ्चीभावः । (इतिधारणं,
भादीप्तिः । शयनं मद्यपर्यङ्केत्यमरः) ।

२४ । मच् ङ च कल्कने दग्ने शाखे (मच, भ्या, आ)
कल्कनमिति कल्कं करोतीति औ रूपं धूर्ण्यकरणमित्यर्थः ।
ङ—मद्यते तण्डुलं शिला । चकारात् मचि ङ च (मचिधातु-
रपि कल्कनदग्नेशाखे ध्वयेषु वर्जते इत्यर्थः) ।

२५ । सुच ङ च } (सुच, भ्वा, ञा)

२५ । सुचि ङ च } (सुच, भ्वा, ञा) द्वौ पञ्चमस्वरिणौ ।

ङ—मोचते । झ—सुञ्चते । ङ—सुञ्चते । पुनः पाठात् पूर्वो
नेदित् । तथाच “एक एवेत् पाठवलाद्वाध्याऽनेकेषु धातुषु । बाधे
लाघवमिदं हि स प्रति प्राक्प्रसक्तित इति शेषदेवः । अर्थः—
(अनेकेषु) द्वयोर्वङ्गेषु धातुषु वा, पाठवलात् ; एकेन निर्व्वाहेऽपि
सजातीयस्य पुनः पाठवलात्, एक एव (१) इत् बाध्यः सम्बन्धरहितः
कार्यः । हि यस्मात् बाधे सम्बन्धाभावे लाघवमिदम् । सर्व-
धातुना सम्बन्धे एकेनैवेष्टसिद्धौ ष्यक्पाठो गौरवमिति सम्बन्धा-
भावे लाघवम् (२) । स बाधः प्रति प्राक्प्रसक्तितः (प्राक्प्रसक्तिर्यस्य
स तं प्रति भवतीति शेषः) पूर्वप्रसक्तस्यानुबन्धस्य पूर्वप्रसक्तेन धातुना
सम्बन्धो नास्तीति । यत्र तु एकेन (धातुना) निर्व्वाहे न स्यात् तत्र
एकोऽपि (अनुबन्धः) न बाध्यते इति बोध्यम् । तेन अमिर्, भभ्रम्य,
अमुञ्जण चाले इत्यादौ सर्वेऽनुबन्धाः पूर्वस्य स्युरेव । चकारात्
कल्कन दम्भयाद्येषु ।

२५ । सुच क मोचे (सुच, चु, प) क—मोचयति । मोच-
स्यागः । (यच्च प्रमोचयति पापचयञ्च काये इति जलायुधः । ४८) ।

२५ । सुच् ङ शपञौ मोचे (सुच, तुदा, च) मोचस्यागः ।
ङ—अमुचत् । श, प, ज—सुञ्चति सुञ्चते धनं दाता । औ—

(१) एकारेण ङकारोऽत्र पूर्वस्य न बाध्य इत्यर्थः ।

(२) यत्र सुचि ङ च इत्यस्य इकारेण सङ्गं सुच ङ च इत्यस्य यदि सम्बन्धः
स्यात्तदा हावभ्यात्मनेपदिनौ सञ्चधातुः स्यातां । तर्हि ष्यक् पाठः गौरवत्पक्षे
गौरवभावइति । तत्सम्बन्धाभावे तु तत्राविधगौरवभावाद्वाधवमिति तात्पर्यं
बोध्यम् ।

मोक्षा । बन्धनरहितीभावेऽकर्माकोऽयम् । आलानात् मुक्तो गजः,
अत्र कर्त्तरि क्तः । एवं पापात् मुक्त इत्यादौ पापबन्धनात् मुक्त इत्यर्थः ।

२६ । मुचु इर् गत्याम् । (मुच, भ्रा, प)

२७ । मुचु इर् गत्याम् । (मुच, भ्रा, प) ङौ कमा-
द्रेफान्तःस्य तृतीययुक्तौ । उ—ओचित्वा मुक्ता, ओचित्वा मुक्ता ।
इर्—अमुचत् अमोचीत् । अमुचत् अमोचीत् ।

२८ । मुच च । (मुच, भ्रा, प)

२९ । मुच च । (मुच, भ्रा, प)

३० । मच च । (मच, भ्रा, प)

३१ । मुच च । (मुच, भ्रा, प)

द्वाषादौ कमाद्रेफान्तःस्य तृतीययुक्तादौ । तृतीय आद्यस्वरी ।
अन्ये पञ्चमस्वरिणः । सर्वे ओद्यवर्गशेषाद्या नोपधाः । उ—
मुचित्वा मुक्ता । मुचित्वा मुक्ता । मचित्वा मक्ता । मुचित्वा
मुक्ता । चकारात् गत्याम् । क्तातन्वादौ द्वितीयो न दृश्यते ।
रेफयुक्ताद्यस्वरी ऋच इत्यधिकोऽपि दृश्यते ।

टु डु याचृञ् याचने रिच् कि सम्पर्कवियोगयोः ।

३२ । टुडु याचृञ् याचने (याच, भ्रा, उ) याचनमात्मने
दानार्थं प्रेरणम् । टु—याचयुः । डु—याचित्विसम् । ऋ—
अययाचत् । ज याचति याचते रुपं भूमिं विप्रः । ग्रहणार्थं
प्रेरणोऽपि—याचति वित्तं गुरवे शिष्यः ।

३३ । रिच् कि सम्पर्कवियोगयोः (रिच, चु, भ्रा, प) कि—
रेचयति रेचति । रिङ्गे रिपुयदाकान्तो धनैर्मन्त्रैश्च रेचति ।
रेचयन्ति च यन्त्रादीनयनान्यशुवारिभिरिति इलायुधः । २८ ।

रिचिर्जधौ विरेके रुच् छ ल् प्रीतिप्रकाशयोः ।

३३ । रिचिर्जधौ विरेके (रिच, रुधा, छ) विरेकः पौनः-
पुन्येन पुरीषोत्सर्ग इति चतुर्भुजः । इर्—अरिचत् अरैचीत् ।
ज, ध—रिणक्ति रिद्धे अतिसारकी । औ—रेका । (हलायुधो-
दाहरणन्तु प्राक्दर्शितम्) ।

३४ । रुच् छ ल् प्रीतिप्रकाशयोः । (रुच्, भ्रा, आ) प्रीति-
रिहातुरागविशेषः । यत्र यस्यानुरागस्तस्य सम्प्रदानत्वम् । छ—
रोचतेऽन्तं बुभुक्षवे । ल्—अरुचत् । (इयमिष्टगुणाय रोचता
रुचिरार्था भवतेऽपि भारतौति भारविः । २।५) ।

लोचृक् भासि लोचृ डीक्षे लुञ्चापनयने वचौ ।
वाचि वच् कच सन्देशे वचौ वाचि विचिर्लिधौञ् ।
प्रथक्त्वे व्यचशि व्याजे सम्बन्धे कङ् वञ्च वञ्चने ॥

३५ । लोचृक् भासि (लोच, चु, प) ऋ—अलुलोचत् ।
क—लोचयति । भासि दीप्तौ । तथाच चुरादौ (कातन्त्रे इति
शेषः) षट् पुट लृट् तजि पिजि लजि भजि लधि त्रसि पिंसि
कुसि (१) दशि षट् घटि वृद्धि बर्ह वेल्ह रुप धूप विच्छ चीव
पुय लोक्त लोचृ णट् कुप तर्क दधु दृढ भासार्था इति प्राञ्च ।
भासार्था दीप्तार्था इति धातुप्रदीपः । स्वमतेऽपि तर्ककदीप्ता-
वित्यादिषु स्फुटनिर्देशादूनविंशदेते दीप्तार्था एव । किन्तु पुरुषो-
त्तमशरणदेवौ भासार्था इति स्वर्धन्यकारं मत्वा एतान्
वचनार्थानाहृत ।

३५ । लोचू ङीच्चे (लोच, भ्रा, ञा) ईजः पर्यालोचनं
प्रणिधानमिति यावत् । ष्ट—अलुञोचत् । ड—लोचते कार्यं
सुधी । (आलोचते सदा नीतिमिति जलायुधः । २४८) ।

३६ । लुष्ठापनयने (लुष्ठ, भ्रा, प) (अपनयनं दूरीकरणम्)
सोलुष्ठीत् कर्णनासिकमिति भट्टिः । १५।५७ ।

३७ । वचौ वाचि (वच, भ्रा, प) औ—वक्ता । अयं सेमि-
त्येके । वचिता । न वचत्यवृतं वच इति जलायुधः । ८४ ।

३७ । वचक् च सन्देये (वच, च, प) सन्देयो वचनविशेषः ।
वाचयत्यखिला लिपिमिति जलायुधः । ८४ । चकारात् वचौच
(सन्देयार्थक इत्यर्थः) ।

३७ । वचौ वाचि (वच, अदा, प) ल—यक्ति । औ वक्ता ।
नान्यन्त्वोर्ध्वः प्रयोग इति जौमराः । अद्यादन्तिविभक्तिर्न
प्रयुज्यते इत्यालङ्कारिकाः ।

३८ । विचिर्लि धौञ् प्रयक्त्वे (विच, जुञ्जो, ह्वा, ड)
इर्—अविचत् अवेष्टीत् । नि, ज—वेवेक्ति वेविक्ते मूर्च्छात्
पण्डित प्रयक् स्यादित्यर्थः । विज इति जान्तो यः स एव चान्तो-
ऽपि पठ्यते कस्यचिदमुरोधात् । तेन निजा खेरेणुरित्यस्य वृत्तौ
विजग्रहणेनैवास्य ग्रहणात् खेर्गुणः । घ, ज—विनक्ति विक्ते ।
विचिनच्मि दिवः सुरानिति भट्टिः । ६।३६ । प्रयक्करोमीत्यर्थः ।
औ—वेक्ता ।

३९ । व्यच शि व्याजे सम्बन्धे (१) (व्यच, तुदा, प) व्यज-

खलः । शि—विचति सन्तं खलखलयतीत्यर्थः । अविचीत्
(अत्र व्यचोञ्जिरञ्जिदसीति जिः) विव्याच ।

४० । कड वक्ष वक्षने (वक्ष, चु, चा) वक्षनं विसंवादः । मिव्या-
कथनमिति परस्मिन् । क, ड—वक्षयते साधुं नीचः (यो न
वक्षयते किञ्चित् सदा सत्यपरायण इति ज्ञेयः । १७१) ।

वञ्चु गत्यां वर्ज्जङ् दीप्तौ वञ्चूश् छेदे वृचोष् वृतौ ।

४० । वञ्चु गत्याम् (वञ्च, भ्रा, प) च—वञ्चिता वञ्चता ।

४१ । वर्ज्जङ् दीप्तौ (वर्ज्ज, भ्रा, चा) ड—वर्ज्जते । (वर्ज्ज-
सोऽजः । (१)) ।

४२ । वञ्चूश्छेदे (वञ्च, तदा, प) दन्त्यसोपधः, चयोगा-
न्तालव्यः । तेन किमि शङ्काजेति पठि निमित्ताभावे नैमित्तिक-
स्याप्यभाव इति न्यायान्तालव्यस्य दन्त्यत्वे सयोगादेः सस्य लोपे
सुष्टट् इति । तथाच—“न कारणावतुस्सारपञ्चमौ भलि घातुषु ।
सकारजः शकारश्च पाटवर्गस्तवर्गश्च” इति बोधदेवः । अस्यार्थः—
घातुषु मध्ये भलि भलि परे अनुस्वारपञ्चमौ नकारजौ ज्ञेयौ,
तालव्यशकारश्च दन्त्यसकारजातः, मर्ज्जन्यकारात् परटवर्गोऽपि
तवर्गजातो ज्ञेय इति । एवं जिष्ठास्थाने इत्यादीनाञ्च यकारादि-
प्रकृतित्वे तस्यौ इत्यादि बोध्यम् । क—अवचीत् अव्राचीत् ।
श—वृचति । (वृचते वृच्यते इति व्रथेः सकि वृच इत्यमर-
टीकायाम् । वञ्चुराजुषूर्णुश्चेति अट्टिः । १४।७७ । हरिराक्षसाः
परम्परमिति शेषः) ।

४३ । वृचोष् वृतौ (वृच, रुधा, प) ड्रु—वृक्तः । ध—
वृणक्ति । वरीवृच्यते । वर्ज्जनायीवमित्येके ।

श्च श्च श्चिङ् गत्यां श्चङ् वाचि शुचिर्यञी ।
शौचे विशरणे क्लेदे शुच् शोके पच् ङ सेचने ॥

- ४४ । श्चङ् गत्याम् } (श्च, भ्रा, घा)
४५ । श्चिङ् गत्याम् } (श्च, भ्रा, घा)
४५ । श्चिङ् गत्याम् } (श्च, भ्रा, घा) हावादी

यकारयुक्तादी । पुनः पाठादाद्योनेदनुबन्धः डिवस्तु सर्व्वे । एक-
एवेत् पाठवलादिति नियमात् । किन्त्वत्र मध्यसोऽपीदनुबन्धो
श्चान्तैः पठ्यते तद्वेयम्, अन्यथा आम्बेडितानुबन्धत्वादाद्यस्य ङानु-
बन्धानुपपत्तेः । ङ—श्चते । इ—श्चते । श्चते । ङ—
श्चते । श्चते ।

४५ । श्चङ् वाचि (श्च, भ्रा, घा) ङ—श्चते । (पुलो-
मजा शचीन्द्रानीत्यत्र श्च व्यक्ताया वाचि अच्, गौरादित्वादी-
वित्यमरटीकायाम्) ।

४६ । शुचिर्यञी शौचे विशरणे क्लेदे (शुच, दिवा, ङ)
शौचं शुद्धिः । विशरणं भेदः । क्लेद आर्द्रभावः । इर् अशुचत्
अशोचीत् । य, ज—शुच्यति शुच्यते लोक स्नानात् । शुच्यति
गात्र धाणः । शुच्यति वस्त्रमन्त्रसा । ई—शुक्तः । शुचिर्
पूतीभावे इति प्राश्नः । रमानाद्यस्तु एतदसुरोधादेतानर्थान्
व्याख्याति । (१) ।

४६ । शुच् शोके (शुच, भ्रा, प) तालव्यादिः । शोचति ।
शोकः पुत्रादेरर्शनाद्दुःखानुभवः । किं शोचते चाभ्युदये वतास्त्रा-

(१) शौचे विशरणे क्लेदे पूतीभावोऽत्र कथ्यते इति बोधदेव इत्युक्तं
रमानाद्येन ।

निति भट्टिः । ३।१२। प्रियतमा मां शोचते इति महानाटके
गणकृतानित्यत्वादात्मनेपदम् । (१) ।

४७ । पच् छ सेचने (पच, भ्रा, आ) मूर्द्धन्यादिः । छ—
सचते जलं मेघः ।

पच् सम्बन्धे पञ्चगतौ पिच् पशौञ् चरणेष्टु च ।

छ प्रसादे चकारान्ताः पञ्चाशत् समुदीरिताः ॥

४७ । पच् सम्बन्धे (पच्, भ्रा, प) सचति । (सक्तुः) (२) ।

३८ । पञ्च गतौ (पञ्च, भ्रा, प) सञ्चति ।

४८ । पिच पशौ ज चरणे (पिच, तुदा, छ) प, श, ज—
सिञ्चति सिञ्चते । औ—सेक्ता । सिधिवुरवनिमम्बुवाहा इति
भारविः ।

५० । छ्च छ प्रसादे (छ्च, भ्रा, आ) मूर्द्धन्यादिस्तमथः ।
प्रसादः प्रसन्नीभावः । छ—सोचते जलं शरदि । तोष्टुष्यते ।
पस्याधोमूर्द्धन्य ण इति केचित् सोचते सोष्यते ।

चकारान्ताः पञ्चाशत् समुदीरिताः ।

(चकारान्ता धातवः पञ्चाशत्संख्यकाः कथिताः) ।

(१) व्यतीहारे आत्मनेपदमिति कचित् पाठः ।

(२) समवाये च दृश्यते ' ऋषि शसिगुणेन च यत् सचते ' इत्युक्तं कातन्त्र-
धातुदत्तौ । तत्र सम्बन्धार्थे आत्मनेपदित्येव पाठः सुधीभिर्भाष्यः ।

छान्तवर्गः ।

आत्मायामेऽथोच्छि शुब्धे उच्छीश् बन्धसमापने ।

वर्जनेऽतिक्रमेऽथर्क्षश् मूर्त्तौ गमनमोहयोः ॥

१ । आदि आयामे (आच्छ, आ, प) इत्यादी (गणपाठे छकारस्य) द्वित्वाभावः । प्रकृतिभ्रमनिरासार्थः । इ—आच्छते । आयामोद्दीवकरणम् । आच्छति कटं शिल्पीः । (तामदाच्छति यत्तूणा नश्यता धूलिपङ्कतिरिति जलाशुध । २१६) ।

२ । अथोच्छि शुब्धे (उच्छ, तुदा, प) एतदाद्यास्यो ज्ञस्याद्या' । इ—उच्छते । श्र—उच्छन्ती उच्छती । उच्छ उद्धृत-शस्योपापहरणम् । सुखं शस्यमुच्छन्ति यद्देये व्रतिनो हिजा इति जलाशुधः । (१) उच्छ स्फोटनमित्येके ।

३ । उच्छीश् बन्धसमापने वर्जनेऽतिक्रमे (उच्छ, तुदा, प) इ—उच्छः । श्र—उच्छन्ती उच्छती । चत्वारोऽर्थाः । समापने उच्छति रात्रिः । भरण्या व्युटायासुषसि जनयामास तनयमिति । व्युटाया समाप्तायामित्यर्थः ।

४ । अथर्क्षश् मूर्त्तौ गमनमोहयो (अच्छ, तुदा, प) श्र—अच्छन्ती अच्छती । मूर्त्ति कठिनीभावः, मूर्त्तिः काठिन्यकाययो-रित्यमरात् । अच्छति घृतं कठिर्न स्यादित्यर्थः । अच्छति दृष्टो

(१) उच्छि उच्छे । इतीयस्वरानुबन्धोऽयम् । उच्छन् स्फोटनमित्येके । उद्धृतशस्योपापहरणमित्यर्थः । सुखं शस्यमुच्छन्ति यद्देये व्रतिनो हिजा इति जलाशुध इत्येव कातन्मपादकतावपि । रामायणे शौरीन्द्रमोहनठागुरप्रहित कविरहस्ये च उच्यते यस्य उच्छन्ति यद्देये व्रतिनो हिजा । मोच्छन्ति मधुरे-नेयामन्नेन दीनता प्रजा इत्येव पाठो दृश्यते ।

गच्छति मुह्यति वेत्यर्थः । मोहस्थाने इन्द्रियप्रलयं पठन्ति प्राक्षः ।

गच्छति दृढस्येन्द्रियं प्रलीयते इत्यर्थ इति रमानाथः ।

जर्ह भर्हश् भर्त्सोक्तयोः प्रहौश् चीप्से चभो पिह् ।

मिह्श् वाधे स्नेह्कि देश्योक्तौ मुह्नी मोह उच्छये ॥

४ । जर्हश् भर्त्सोक्तयोः { (जर्ह, तुदा, प)

५ । भर्हश् भर्त्सोक्तयोः { (भर्ह, तुदा, प) य—जर्हन्ती
जर्हती । भर्हन्ती भर्हती । भर्त्सार्जनम् ।

६ । प्रहौश् चीप्से (प्रह, तुदा, प) चीप्सो ज्ञातुमिच्छा,
अपक्व इत्यस्यैव ज्ञानपक्षे निष्पादनात् । चौ—अप्राचीत् । य—
पृच्छति वार्त्तां गुरु शिष्यः । (पप्रच्छ कुशलं राज्ये राज्याश्रममुनिं
मुनिरिति रघौ । १ । ५८) ।

७ । चथो पिह् य वाधे { (पिह्, तुदा, प)

८ । मिह्श् वाधे { (मिह्, तुदा, प) य—मिह्न्ती
मिह्ती । मिह्न्ती मिह्ती । वाधो विचतिः ।

९ । स्नेह् कि देश्योक्तौ (स्नेह, चु, स्वा, प) अन्तःस्यदतीय-
युक्तादिः । देश्या ग्राम्या उक्तिदेश्योक्तिरसंस्कृतकथनमित्यर्थः ।
कि—स्नेहयति स्नेहति स्नेह । अन्तर्वैद्यामसौ विद्वान् स्नेहति
द्वतग्रतः । न स्नेहयति सर्व्वस्यो विवादे वादिभिः सहेति जला-
शुधः । १२७ । अनेकार्थत्वादध्यक्त्यन्देशपि । तथाच अथ स्निह-
मविस्मृतमित्यमरः । स्नेह व्यक्ताया वाचीति प्राक्षः । तत्र रमा-
नाथस्तु “स्नेहति पटुर्व्यक्तं वदतीत्यर्थः । अव्यक्तायामिति पाठे
कुत्सितायां वाचीत्यर्थः । तत्पाट्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता ।
अप्रायस्यं विरोधश्च नजयाः पट्प्रकीर्तिता इति भाष्यवचनेन
नञोऽप्रायस्य, यत्वा”दित्यन्तमाह ।

१० । मुच्छां मोह उच्छये (मुच्छं, भ्या, प) पवर्गशेषादिर्ज्ञेयः ।
तेन किपि राच्छोर्लोप इति छलोपे मूः मुरौ सुरः । आ—मूर्च्छितं
मूर्त्तं तेन । प्रमूर्च्छितः प्रमूर्त्तः सः (भाषादिदे वा) मोहो ज्ञान-
रहितीभाषः । उच्छयो वृद्धिः । मूर्च्छति रोगः । मुमूर्च्छ सख्यं
रामस्य समानव्यसने हराविति रघु ।

युच्छ प्रमादे लाच्छि लच्छ लक्षणे विच्छक त्विपि ।

११ । युच्छ प्रमादे (युच्छ, भ्या, प) अन्तःस्थप्रथमादिः पञ्चम-
स्वरौ । प्रमादोऽनवधानता । युच्छति पापे साधु । ओद्यवर्गोद्यादि-
रिति रमानाथः । (युच्छ इत्यर्थः) पचादित्वादिनि पुच्छो लाङ्गूलम् ।
ओद्यवर्गशेषादिरिति त्रिलोचनः । (मुच्छ इत्यर्थः) मुच्छति ।

१२ । लाच्छि लक्षणे } (लाञ्छ, भ्या, प)

१३ । लच्छ लक्षणे } (लच्छ, भ्या, प) पूर्वो द्वितीय-
स्वरौ । इ—लाञ्छयते । लच्छति वृषं चकोष गोपः (चिह्नयुक्तं
करोतीत्यर्थः) (कलङ्काङ्गौ लाञ्छनद्वेत्यमरः) ।

१४ । विच्छक् त्विपि (विच्छ, चु, प) क—विच्छयति । त्विपि
दीप्तौ ।

विच्छश् गतौ वाच्छि कामे स्पर्शे स्फुर्त्तात विस्मृतौ ।

१४ । विच्छश् गतौ (विच्छ, तदा, प) विच्छायति विच्छायते ।
आयान्तत्वादुभयपदमिति शेषदेव । (सनः पमे धोर्वात्वायात्)
पक्षे य—विच्छति, विच्छन्ती, विच्छती । (यत्र विच्छति तद्गृहो
यत्र विच्छायति स्वयम् । विच्छायते ततोऽन्यत्र नृपतीना सुखा-
न्ययः । इति जलाशुषः । १२०) । (१)

१५ । वाक्छि कामे (वाक्छ, भ्या, प) इ—वाक्छाते धनं जनेन ।

१६ । स्फूर्छा विस्फूर्तौ } (स्फूर्छ, भ्या, प)

१७ । स्फूर्छा विस्फूर्तौ } (स्फूर्छ, भ्या, प) द्वौ दनयादी,

ऋस्त्रिनौ, क्रमेण वकारौष्ठवर्गद्वितीययुक्तौ च । किपि स्त्रुः स्त्रुरौ

स्त्रुरः । स्त्रुः स्त्रुरौ स्त्रुरः । आ—स्त्रूर्च्छितं स्त्रुयं तेन । प्रस्त्रूर्च्छितः

प्रस्त्रुयः सः । स्त्रूर्च्छितं स्त्रुयं तेन । प्रस्त्रूर्च्छितः प्रस्त्रुयः सः ।

(भाषादिष्टे वा) स्त्रूर्च्छति स्त्रूर्च्छति कथां मद्यपः ।

ऊर्छा कौटिल्यके ह्रीच्छ लज्जे छान्तोनविंशतिः ।

१८ । ऊर्छा कौटिल्यके (ऊर्छ, भ्या, प) ऊर्छी । किपि

ह्रः ऊरौ ऊरः । आ—ह्रर्छितं ह्रयं तेन । प्रह्रर्छितः प्रह्रयः

सः । ह्रर्छति खलः कुटिलः स्यादित्यर्थः । ह्रर्छति घोरः

अपसरतीत्यर्थ इति घातुप्रदीपः ।

१९ । क्रीच्छ लज्जे (क्रीच्छ, भ्या, प) रेफयुक्तादिचतुर्थस्वरी ।

क्रीच्छति यधूः ।

छान्तोनविंशतिः ।

(संख्यासङ्घातस्तु पूर्ववदिति) ।

जान्तवर्गः ।

अज क्षेपे गतेऽजिक् तु भास्यर्ज्ज त्वर्ज्जनेऽर्ज्जक ।

संस्कारेऽञ्जु घ जि व्यक्तिगतिम्वक्षण ईजि तु ॥

ईज् छ कुत्से गतापुञ्जशार्ज्जवेऽथोर्ज्जक् जीवने ।

पलेऽथार्ज्जङ् गतिसैथ्योर्ज्जनार्ज्जन प्रद्विज् भृजि ॥

१ । अज क्षेपे गते (अज, भ्वा, प) अजति । (क्षेपे व्यजनम् । गतौ वातमजः) ।

१ । अजिक् ङ भासि (अज्, चु, प) इ, क—अज्जयति । भासि दीप्तौ । (व्यञ्जयन्ति च गोदानं यद्देशे वाञ्छिका द्विजा इति जलाशुधः । २२८) ।

२ । अर्जं तु अर्जने (अर्ज, भ्वा, प) अर्जनमलम्बस्य लाभः । यथवाकर्जते यः स्थिरमिति जलाशुधः । १०० ।

२ । अर्जक संस्कारे (अर्ज, चु, प) क—अर्जयति किमपि लोकः, संस्करोतीत्यर्थः । प्रति यत्ने इति भाष्यः (१) । अर्जयति धनं परिजन इति रमानायः । (सर्वोऽप्यर्जयति द्रव्यमात्मनः प्रीतिहेतवे इति जलाशुधः । १००) ।

३ । अञ्जु धञि व्यक्तिगतिव्यक्षणे (अञ्ज, वधा, प) क—अञ्जियति अञ्जयति । ध—अनक्ति । ञि—अक्तोऽस्ति । व्यक्तिः स्फुटीकरणम् । शरीरभावां भवदीयदर्शनं व्यनक्ति काल-तितयेऽपि योग्यतामिति भाष्यः । १२६ । अभ्यनक्ति तैलेन गात्रं जनः ।

४ । ईजि तु ङ कृत्से गतौ } (ईज, भ्वा, ञा)

४ । ईज ङ कृत्से गतौ } (ईज, भ्वा, ञा) द्वौ दीर्घादी । इ—ईक्ष्यते । ङ—ईक्षते, ईजते । कृत्स्नः कैश्चिन्न मन्यते ।

५ । उज शार्जवे (उज, तुदा, प) ऊखादिरोद्यवकारोपधः । तेन “व्यनक्षतयी”ति दीर्घो न स्यात् । “स्यादौ नयद्र”इति उज्जिजिपति । ऊर्णूर्जोर्दीर्घपाठसामर्थ्यात् खरादेर्न दीर्घ इति

केचित् (१) । दन्त्यवकारवत्त्वात् न्यूजतीत्यत्र दीर्घ इत्यखेके ।
य—उजन्ती उजती । आर्ज्यमवकीभावः । उजति साधुरवकः
स्यादित्यर्थः । (२) ।

६ । अथोर्ज्जक् जीवने बले (ऊर्ज्ज, जु, प) दीर्घादिः ।
क—ऊर्ज्जयति जनो जीयति बली स्यादेत्यर्थः । (ऊर्ज्जस्त्वः
स्यादूर्ज्जस्वी य ऊर्ज्जातिथयाम्बित इत्यमरः । ऊर्ज्जक् जीवने बले
सेमृक्तात् सरोरित्यः पद्यादाप्, उर्ज्जाबलं पराक्रमो वा तदतिशय-
युक्तस्य द्वे इति तट्टोकाकारः । ऊर्ज्जयन्ति च दानेन सम्मानेन
पदातय इति ङलाद्युधः । २१५) ।

७ । अथर्ज्जङ् गतिस्यैर्योर्ज्जनार्ज्जने (ऋज, भ्वा, धा)
ङ—अर्ज्जते । ' अर्ज्जनं जीवनं बलवद्भावश्च । (ऋजुः, ऋजेः
कुरित्यमरटीकायाम्) ।

८ । ऋजिङ् भृजि (ऋञ्ज, भ्वा, धा) ऋसादिः । भृजि
भर्ज्जने । इ—ऋञ्जते । ङ—ऋञ्जते तरुणान् लोकः ।

एजृङ् दीप्तावेन कम्पे ओलज्जुत्क्षेपणे क्षजिक् ।
तङ्गे क्षजि क्षजप् मङ्ङागत्योः क्षीज् कूज हिक्कने ॥

९ । एजृङ् दीप्तौ (एज, भ्वा, धा) ऋ—मा भवानेजिजत् ।
ङ—एजते ।

(१) उज्जेर्ध्वे बलोपयेति व्युत्पत्तिः (व्युत्पत्तिः) वकारलोपे व्योजो बलमिति
कातन्वधातुवृत्तिः ।

(२) र्ज्जन्त्योर्दीर्घपाठेन वकारे रेफे च परे रुसादीनां वातृनामादिसरस्य दीर्घो न
स्यादिति स्मरितं तेन अत्रपाठार्थस्यादिरेवेति कोपाद्विदायव इति स्मृतितायं ।

८ । एजू कम्पे (एज, भ्वा, प) कृ—मा भवानेजिजत् । एजति वायुना वृक्षः । (एजते राजचिह्नैर्य एजयत्यखिलं जगदित्युभयत्र हलायुधः । २६८) ।

९ । ओलज्युत्क्षेपणे (ओलञ्ज, भ्वा, प) अन्तःस्यतृतीय-मध्यः । कृ—ओलञ्जते धूनिर्वायुना ।

१० । क्षजिक् तङ्गे (क्षञ्ज, चु, प) तङ्गो दुःखेन जीवनम् । कृ, क—क्षञ्जयति दीनः ।

१० । क्षजिप् म ड दागत्योः } (क्षञ्ज, भ्वा, आ)

१० । क्षजप् म ड दागत्योः } (क्षज, भ्वा, आ)

कृ—क्षञ्जते । प—क्षञ्जा । सेमृक्तात् सरोरित्यनेनैवेष्टसिद्धौ घातुबन्धस्वरपर्यन्तघटादेर्ङ इति प्राचीनमतानुवादार्थः । म—अक्षञ्जि अक्षञ्जि क्षञ्जं क्षञ्जं क्षाञ्जं क्षाञ्जम् । मातुबन्धबला-दनुपधाया अपि दीर्घः । स्वमते तु अत्र दीर्घविधिरुपधां नापेक्षते । ङ—क्षञ्जते । क्षजते । प—क्षजा । म—क्षजयति । दा दानम् ।

११ । क्षीज ङिङ्गने } (क्षीज, भ्वा, प)

११ । कूज ङिङ्गने } (कूज, भ्वा, प)

ङिङ्गनमयक्तशब्दः । सखेदस्यैवायक्तशब्दे क्षीजेः प्रयोग इति रचितः । क्षीजति सखेदो जनः । कूजति कोकिलः ।

कर्ज पीङ्गे कुज खुजस्तेये रुज व्यधामृजोः ।

१२ । कर्ज पीङ्गे (कर्ज, भ्वा, प) कर्जति (दुष्टं राजा) ।

१४ । कुज स्तेये } (कुज, भ्वा, प)

१५ । खुज स्तेये } (खुज, भ्वा, प) च—कोजित्वा

कुक्ता । कुजि अव्यक्तशब्दे इति चान्द्राः । कुञ्जति । कुञ्जः । च—खोजित्वा सुक्ता । स्तेयं चौर्यम् ।

१६। खर्ज व्यथासृजोः (खर्ज, भ्वा, प) खर्जति । सृट्-
मार्जनम् ।

खज् मन्थे खजि पाङ्गुल्ये गज् मदे गजि च खने ।

१७। खज् मन्थे (खज, भ्वा, प) मन्थो विलोडनम् ।
खजति जलं मत्स्यः । (दर्विः कम्बिः खजाकाचेत्यमरः । खज मन्थे
इत्याकच् इति तट्टीकाकारः) ।

१७। खजि पाङ्गुल्ये (खज्, भ्वा, प) इ—खज्जते । पङ्कः
खोडः, भावप्रधाननिर्द्देशात् पङ्कत्वमिति यावत् ; सोऽस्यास्तीति
ब्रूडादित्वाङ्गः, पङ्कलः, तस्य भावः पाङ्गुल्यं, खोटनमित्यर्थः ।
खज्जति खाडः । भावप्रधाननिर्द्देशो यथा—वसुवर्णं इति कातन्त-
सूत्रम् । उवर्णे वकारत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः । (१) ।

१८। गज मदे (गज, भ्वा, प) गजति । (गजः) ।

१८। गजि च खने (गज्, भ्वा, प) इ—गज्जते । चका-
रात् गज च । (गजघातुरपि खनार्थः) ।

गज गर्जक् च गर्जोर्जा शब्दे गृजि गृजध्वनौ ।

१८। गजक् च } (गज, चु, प)

१९। गर्जक् च } (गर्ज, चु, प) क—गाजयति ।

क—गर्जयति । चकारात् खने ।

(१) हेरकयोर्द्विवचनैकवचने बहुषु बहुवचनोक्तिं पाठ्योक्तसूत्रम् । तत्र
हेरकयोरित्यस्य द्विवचनयोरित्यर्थः भावप्रधाननिर्द्देशात् । अन्यथा हेरकयोरिति
द्वौ हेरकेष्विति स्यात् । यद्यपि खजि पङ्गुल्ये इति पाठे नास्ति कश्चित् प्रमाण-
मात्रापि तदकरणशीर्षं उपोभिर्भाष्यम् ।

१८ । गर्जोर्जागदे (गर्ज, भ्वा, प) ऊर्जयते ऊर्जनित्यत्वे
सेमक्तात्सुरोरित्यप्रत्यये ऊर्जा बलं तत्करणकशब्द ऊर्जाशब्दः ।
गर्जति सिङ्घः ।

२० । गृजि ध्वनौ } (गृञ्, भ्वा, प)

२० । गृज ध्वनौ } (गृज, भ्वा, प) द्वौ सप्तमस्वरिणौ ।

इ—गृञ्जते । गर्जति ।

गुज श्यस्मिन् गुजि गुज कूजने जजि जज् युधि ।

२१ । गुज श्यस्मिन् (गुज, तदा, प) यि—गुजति, अगु-
जीत्, जुगोज । श्यस्मिन् ध्वनौ ।

२१ । गुजि कूजने } (गुञ्, भ्वा, प)

२१ । गुज कूजने } (गुज, भ्वा, प) द्वौ पञ्चमस्वरिणौ ।

इ—गुञ्जते । गीजति । कूजनमव्यक्तशब्दः । गुञ्जति भ्रमरः
कुञ्जे ।

२२ । जजि युधि } (जञ्, भ्वा, प)

२२ । जज् युधि } (जज, भ्वा, प) इ—जञ्जते ।

जजति । युधि योधने ।

जर्जश् वाग्मर्त्सयोर्णिज्जलि इर्जौ येये खिजिल् ङ च ।

शुद्धौ तुजिक् भापट्टार्थे तुजि प्राणे वले तुज ।

हिंसे ङ् तर्जक् तर्ज मर्त्से त्यजौ हानौ तिजक् शिते ॥

२३ । जर्जश् वाग्मर्त्सयोः (जर्ज, तदा, प) रेफोपधः ।
श—जर्जन्ती जर्जती । मर्त्स सर्जनम् । (१) ।

२४ । णिज् लि इज् औ पोणे (णिज्, हा, उ) लि, ज—
नेनेक्ति नेनक्ति । इर—अनिजत्. अनैक्षीत् । औ—नेक्ता ।
(यत्पादौ भौलिरत्नांशुजालैर्नेनेक्ति राजकमिति चलायुधः । १३०) ।

२४ । णिजि लङ् च शुद्धौ (णिज्, अदा, आ) शुद्धिरिच
शुद्धीकरणम् । इ—निष्कारते । ल, ङ—निङ्के । प्रणिङ्के दक्षिणी-
याना विप्राणां चरणौ च य इति चलायुधः । १३० । चकारात्
णिजलि इज् औ च (शुद्धयर्थक इत्यर्थः) ।

२५ । तुजिक् भापट्यौ (तुज्, चु, प) पञ्चमस्वरौ । इ,
क—तुज्जयति । भा दीप्ति, पट्यौ निकेतनहिंसाबलदानानि । (१) ।

२५ । तुजि प्राप्ते बले (तुज्, भा, प) पञ्चमस्वरौ । इ—
तुज्जयते । प्राप्ते जीवनम् । हिंसायाश्चायमिति केचित् ।

२५ । तुज हिंसे (तुज्, भा, प) तोजति ।

२६ । ङ तर्जक् भर्त्सं } (तर्ज्, चु, आ)

२६ । तर्ज भर्त्सं } (तर्ज्, भा, प) ङ, क—तर्ज-

यते । तर्जति । भर्त्ससर्जनम् । तामतर्जयद्वारे इति रघुप्रयोगस्तु
तर्जनं तर्जसं करोतीति औ साध्यः । (२) ।

२७ । त्यजौ हानौ (त्यज्, भा, प) औ—अत्याचीत् ।
हानिर्वर्जनम् । त्यजति दुष्टलोकं सुधीः ।

२८ । तिजक् शिते (तिज्, चु, प) क—तेजयति । शितं
तीक्ष्णीकरणम् । (तेजयन्ति यमाकस्य सर्वथा च सतां गिर-

(१) पट्क् निकेतने हिंसे बले दाने इति टान्त्वर्गे पट्धात्वर्थो वक्ष्यते ।
पट्हिंसादाननिकेतनेष्विति कातन्त्रे । पट्हिंसायामिति घातप्रदीपः ।

(२) तर्जते योहि भूपानाद्य तर्जयति सज्जनमिति हलायुधप्रयोगो वैपश्यं
प्रतिपादयतीति सुधीर्भिर्भाव्यम् ।

मिति चलायुधः । १६ । सतां गिरं चाक्रम्य बह्वक्षा यं राजानं
तेजयन्ति तीक्ष्णं कुर्वन्ति जना इति शेषः) ।

तिजङ् चान्तौ च तञ्जुध सङ्कोचे धजि धज् भजि ।
धज् ध्वजि ध्वज् ध्वजगता वोनज् डी ह्यीयि पूजक ।
पूजे पिजिक् भापट्टार्ये पिजि लङ् वर्णपूजयोः ॥

२८ । तिजङ् चान्तौ च (तिज, भ्या, षा) चान्तिः सह-
नम् । ङ—तितिक्षते इ.पं होनः । चकारात् यिते च । तत्
तेजते इति षोपदेशः । अत्र तिषादयो न प्रयुज्यन्ते इति रमा-
नायः । (तत्तितिक्षितमिदं मया सुनेरिति भारविः । ११।६८) ।

२९ । तञ्जु ध सङ्कोचे (तञ्ज, इधा, ष) ङ—तञ्जित्वा
तक्ता । ध—तनज्मि व्योम विस्तृतम् ।

३० । धजि गतौ	(धञ्ज, भ्या, ष)
३० । धज गतौ	(धज, भ्या, ष)
३१ । भजि गतौ	(भञ्ज, भ्या, ष)
३१ । भज गतौ	(भज, भ्या, ष)
३२ । ध्वजि गतौ	(ध्वञ्ज, भ्या, ष)
३२ । ध्वज गतौ	(ध्वज, भ्या, ष)
३३ । भिज गतौ	(भिज, भ्या, ष)

दावाद्यौ सप्तम-
स्वरिणौ । ततो द्वौ रेफयुक्तौ । ततो द्वौ वकारयुक्तौ । शेषो
रेफयुक्तसृतीयस्वरी । इ—इञ्जते । धर्जति । इ—भञ्जते ।
भजति । इ—ध्वञ्जते । ध्वजति । भ्रेजति । (केतनं ध्वज-
मस्त्रियामित्यमरः । ध्वजगतायच् इति, ध्वजयति चिह्नयति
प्रापयति बोधविशेषं, अन्तर्भावित्वर्थ इति च तट्टीकाकारः ।)

३४ । ओ नज् ङी क्रियि (नज्, भ्वा, ङा) ओ, इ—
नग्नः । ङ—नजते । क्रियि लज्जायाम् ।

३५ । पूजक् पूजे (पूज, चु, प) षष्ठस्वरौ । क—पूजयति
गुरुं लोकः ।

३६ । पिजिक् भाषट्कार्ये (पिञ्ज, चु, प) इ, क—पिञ्जयति ।
भा दीप्तिः, षट्कार्ये निकेतनहिंसाबलदानादिः ।

३७ । पिजि लङ् वर्णपूजयोः (पिञ्ज, षट्, ङा) इ—
पिञ्जयते । ल, ङ—पिङ्गे । (वर्णः पिङ्गलवर्णीभावः । पिङ्गे
चक्षुरिति कश्चित्) ।

स्यात् षजिल् ङ च सम्पर्के भज औ भागसेवयोः ।

३८ । षजिल् ङ च सम्पर्के (षज्, षट्, ङा) सप्तमस्वरौ ।
इ—षजयते । ल, ङ—षङ्गे । चकारात् पिजि लङ् च । एतौ
कश्चिन्न सन्त्यते ।

३९ । भज औ भागसेवयोः (भज, भ्वा, उ) ज—विभजति
विभजते धनं भ्राता । औ—अभाक्षीत् कृणु साधुः ।

भजक् पाके भजिक् भासि भ्रेजृङ् च म्राज णृङ् टुच ।

४० । भजक् पाके (भज, चु, प) क—भाजयति । विश्रायणे
द्वृति प्राङ्गः । विश्रायणं दानम् । (भाजयति भोगं भूत्याय
भूयति । भाजी पक्ष्यञ्जनविशेषः) ।

४१ । भजिक् भासि (भञ्ज, चु, प) इ, क—भञ्जयति ।
भासि दीप्तौ ।

४२ । भ्रेजृङ् च (भ्रेज, भ्वा, ङा) षट्—अभिभ्रेजत् ।
ङ—विभ्रेजे । चकारात् भासि ।

४० । भ्राज गृह् ट् च (भ्राज, स्वा, या) रेफयुक्तः ।
ग—भ्रेजे वभ्राजे । अतुवभ्रवलात् संयोगादित्वेऽप्याकारस्याये-
त्वम् । ऋ—अविभ्रजत् अयभ्राजत् । ङ—भ्राजते । ट्—
भ्राजयुः । चकारात् भासि ।

भुजोशौ वक्रणे भुज्धौ त्राणे भजे भृजी ङ तु ।
भर्जने भ्रस्ज औश् पाके भञ्जो धौ मोटने मुजि ।
मुज्मञ्ज्मार्जक्भृजाध्न्योर्भृज्ज्लूप्शुद्धौ भृजूप्कि तु ।
भूपे च भस्जो शद्धौ स्यात् स्नाने युजकि संयमे ॥

४१ । भुजोशौ वक्रणे (भुज, तुदा, प) वक्रणमिति वक्तुं
करोतीति औ रूपम् । औ—भुजः । य—भुजति लता वायु ।
औ—भोक्ता ।

४१ । भुज् धौ त्राणे भजे (भुज, स्वा, प) ध—भुनक्ति ।
औ—अभौक्षीत् । त्राण पालनम् । भज द्रष्टादनमुपभोगश्च ।
अस्मात् पालने परस्मैपदमन्यत्रात्मनेपदं, भुजोऽयने इति आप-
कात् । भुनक्ति पृथिवीं राजा पालयतीत्यर्थः । अन्नं भुङ्क्ते जनः
खादतीत्यर्थः । उपभोगे तु—दृष्टो जनो दुःखयतानि भुङ्क्ते इति ।
दिवं भरुत्वानिव भोक्ष्यते भक्षीमिति रघुः । सुखमुपभुङ्क्ते, स्त्रिय-
मुपभुङ्क्ते इत्यादि ।

४२ । भृजी ङ तु भर्जने (भृज, स्वा, या) भर्जनं पाक-
विशेषः । ई—भक्तः । ङ—भर्जते तण्डुलान् जनः । (तपसा
भर्जते पापमिति दलावुधः । ८७) ।

४३ । भ्रस्ज औश् पाके (भ्रस्ज, तुदा, च) रेफयुक्तादि-
र्दन्त्यसुपधः । किपि संयोगादिनोपे भट् । पाक द्रव्यं भर्जनम् ।

अ, श—भज्जति भज्जते तद्वृत्तान् लोकः । औ—अभाज्जीत् ।
 (तेजसारींश्च भज्जतीति वृत्तायुधः । ६७ । बभ्रज्ज निहते तस्मिन्
 शोको रावणसग्निरिति भट्टिः । १४।८६ ।)

४४ । भन्जो धौ मोटने (भन्ज, वृधा, य) ओ—भग्नः ।
 ध—भनक्ति । औ—अभाज्जीत् । मोटनं भक्षणम् । रामः शम्भु-
 धनुर्धमञ्ज ।

४५ । मुञ्जक वृजाध्वन्योः	} (मुञ्ज, चु, य)
४५ । मुञ्जक वृजाध्वन्योः	
४६ । मन्जक वृजाध्वन्योः	
४७ । मार्जक वृजाध्वन्योः	

द्वाषाद्यौ पञ्चमस्वरिणौ, चतुर्यो द्वितीयस्वरौ । इ, क—मुञ्जयति ।
 क—मोजयति । मञ्जयति । मार्जयति । द्वाषाद्यौ भ्वादावेव
 कैश्चित् पद्येते । मुञ्जति मोजति । तत्रैव द्वितीयः सप्तमस्वरौति
 केचित् । मर्जति । वृजा मार्जनम् ।

४८ । वृज् लृप् शुद्धौ (वृज, अदा, य) शुद्धिरिव शुद्धीभावः
 शुद्धीकरणश्च । लृ—मार्ष्टि तीर्थेर्दकैर्नित्यमिति वृत्तायुधः । ५५ ।
 ऊ—अमार्ज्जीर्द्धुतोमरं । अमार्ज्जीञ्चासिपत्रादीनिमिति भट्टिः ।
 य—वृजा ।

४८ । वृजृप् कितु मूये च (वृज, चु, अदा, य) ऊ—(भ्वादि
 पक्षे) अमार्ज्जीत् अमार्ज्जीत् । (चुरादि पक्षे तु ऊकारादुभयस्य
 सार्धक्यं नास्ति, अममार्ज्जत्) य—वृजा । कि—मार्ज्ज्यालेपनै-
 र्द्विजानिति, यो मार्जयति साम्राज्यप्रिययापत्यवत्त्वतामिति च
 वृत्तायुधः । ५५ । चकारात् शुद्धौ च ।

४८ । मम्जो श दौ स्यात् स्ताने (मम्ज, वृदा, य) दम्ज-

मध्यः । क्षिपि संयोगादि लोपे मक् । ओ—मग्नः । श—मज्जन्ती
मज्जती । टु—मज्जयुः । औ—चमाङ्गीत् । स्त्रायतेऽनेनेति
स्त्रानमिह जलान्तःप्रवेशः । मज्जति प्रसूरो जले ।

५० । युज कि संयमे (युज, चु, भ्वा, प) अन्तःस्थादिः ।
कि—योजयति योजति । संयमो बन्धनम् । (नियोजयति रक्षका-
निति, यो नियोजति सामन्तानिति च हलायुधः । ४२) ।

युजिर्धौञ् च युतौ युज्यौ ङ समाधौ युजक्ङ तु ।
निन्दे यजै औ देवार्चादानसङ्कृतौ रुजक् ।
हिंसे रुजो शौ भङ्गे रिज्ङुज्यर्थे रन्ज्य रन्जमौञ् ।
रागे रेज्ङ राजृञ्ण दीप्तौ लाज् लाजि भर्त्सने ।
भर्गेऽथ लस्जो ओ लज् ङ व्रीडे लज् लजि भर्त्सने ।

५० । युजिर्धौञ् च युतौ (युज, रुधा, उ) इर—अयुजत्
अयौचीत् । ध, ज—युजति युक्ते हतेनान्नं लोकः । औ—योक्ता ।
चकारात् युज कि च (युतावर्षे प्रयुज्यते इत्यर्थः) । (प्रजासु
वृत्तिं यमयुक्त्वे वेदितुमिति भारविः । १ । १) ।

५० । युज्यौङ समाधौ (युज, दिवा, चा) समाधिर्योग्य-
भावः । य, ङ—स्ययमात्मनि युज्यते इति हलायुधः । ४२ ।
औ—योक्ता ।

५० । युजक् ङतु निन्दे (युज, चु, आ) क, ङ—योजयते ।

५१ । यजै औ देवार्चादानसङ्कृतौ (यज, भ्वा, उ)
ऐ—इज्यात् । ज—यजति यजते । औ—यष्टा । देवः कीडा,
देवङ् देवन इत्यनेन निष्पादनात् । यजति जनः कीडतीत्यर्थः ।
देवस्यार्चा देवाचैत्येकार्थत्वे कर्माणोऽर्थमध्यपाठादकर्माकत्वापत्तिः ।

यजति विष्णुं सुधीः पूजयतीत्यर्थः । पशुना रुद्रं यजते, पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थ इति प्राञ्चः । सङ्गस्य कृतिः सङ्गकृतिः । यजति सन्त साधुः, सता सह सङ्गं करोतीत्यर्थः ।

५२ । रुजक् हिसे (रुज, चु, प) क—रुजयति ।

५२ । रुजोगौ भङ्गे (रुज, तुदा, प) ओ—रुगः । य—रुजति रोगो हसाम् । औ—रुक्ता । (न रुजयति यः कश्चित् प्राणिना कस्यान्वितः । तस्य धर्म्यरते रोगा न रुजन्ति मज्जा-मपीत्युभयत्र हलायुधः । १२६) ।

५३ । रिजृज्यर्थे (रिज, भ्रा, षा) ङ—रेजते । कृ-ज्यर्थे भर्जने (कलिङ्भजि इत्युक्तेः) ।

५४ । रन्ज्य मौज रागे } (रन्ज, दिवा, उ)

५४ । रन्ज मौज रागे } (रन्ज, भ्रा, उ) य, ज—रन्जयति रन्जते । स—रजयति श्वगान् । श्वगरमथादन्यत्र रञ्जयति पुत्रं पिता । औ—रङ्गा । ज—रजति रजते । रागे वर्णान्तरा-त्पादनमासक्तिश्च । शेषार्थैः कर्मणः । रजति वस्त्रं कुङ्कुमेन रजकः । रङ्गासि किं कथय वैरिणि मौर्य्यपुत्रे इति सुद्राराजसम् ।

५५ । रेजृड दीप्तौ } (रेज, भ्रा, षा)

५६ । राजृजण दीप्तौ } (राज, भ्रा, उ) षट्—परि-रेजत् । ङ—रेजते । रिरेजे । षट्—परराजत् । ज—राजति राजते । य—रेजतुः रराजतुः ।

५७ । लाज् भर्त्सने भर्गे } (लाज, भ्रा, प)

५७ । लाजि भर्त्सने भर्गे } (लाञ्छ, भ्रा, प) द्वौ द्वितीय-स्वरिणौ । लाजति । इ—लाञ्छयते । भर्गे भर्जनम् । भर्गः कैश्चिन्नमन्यते ।

५८ । नस्जी षो ङ ब्रीडे } (लस्ज, भ्वा, षा)

५९ । लज् ङ ब्रीडे } (लज, भ्वा, षा) आद्यो-

दन्यसोपधः । क्विपि संयोगादिलोपे लक् । ई, षो—लग्नः ।

ङ—लज्जते । लजते । शेषस्यापि निष्ठायां लग्न इत्यन्ये ।

(स्वमते तु लजितः) ।

५९ । लज भर्त्यने } (लज, भ्वा, य)

५९ । लजि भर्त्यने } (लज्ज, भ्वा, य) लजति । (लेजिरे-

न्ये पराजिता इति भट्टि । १४ । १०५) इ—लज्जते ।

लज् कान्तर्हौ लज लुजिक् भाषट्कार्ये विजिलिजौ ।

वेकेविजीधो विज्ङीशो भोकम्पेल् वृज्ङि-वृज्ङली ॥

त्यागे वृजीकि च वृजीध् वृतौ च व्रज्गतौ व्रजक् ।

संस्कृतौ च विरेफौ तौ शिजिल् किङ्ङस्फुटध्वनौ ॥

५९ । लज् कान्तर्हौ (लज, चु, य) चान्तर्हिराच्छादनम् ।

क—लाजयति चन्द्रं मेघः ।

५९ । लजिक् भाषट्कार्ये } (लज्ज, चु, य)

६० । लुजिक् भाषट्कार्ये } (लुज्ज, चु, य) शेषः पञ्चम-

स्वरौ । इ, क—लज्जयति । लुज्जयति । भा दीप्तिः, षट्कार्यो-

निकेतनचिंसावलदानानि ।

६१ । विजिलिजौ वेके (विज, ह्वा, उ) वेक इति विचि-

लिधौज एयक्त्वे इत्यस्य षजि रूपम् । इर्—अविजत् अवैचीत् ।

लि, ज—वेवेक्ति वेविक्ते मूर्च्छात् पण्डितः, एयक् स्यादित्यर्थः ।

षो—वेक्ता ।

६१ । विजोघो भीकम्पे } (विज, रुधा, प)

६१ । विज डीशो भीकम्पे } (विज, तुदा, आ) ई, ओ—

विग्नः । ध—विनक्ति । उ, य—विजते । ई, ओ—विग्नः ।

दायर्थो । (भीतिः कम्पयेत्यर्थः) ।

६२ । लं एज डि त्यागे } (एज्ज, चदा, या)

६२ । एज् डली त्यागे } (एज्, चदा, या) द्वौ सप्तम-

स्वरिणौ । ल, ड—एङ्गे । इ—एङ्गते । उ, ख—एङ्गे । ई—

एङ्गः ।

६२ । एजी कि च (एज, चु, आ, प) ई—एङ्ग' । कि—
वर्जयति, वर्जति । चकारात् त्यागे च ।

६२ । एजीध एतौ च (एज, रुधा, प) ई—एङ्गः । ध—
एङ्गति । वरीएङ्गते । चकारात् त्यागे च । (एङ्गति एजिनैः
सङ्गं एङ्गे च एङ्गलैः सङ्गं । वर्जयिनाड्बोपेतैर्यो वर्जयति दुर्जनैरिति
सर्वत्र हलाद्युधः । २७) ।

६३ । वज गतौ (वज, आ, प) वजति ।

६३ । वजक् संस्त्रतौ च (वज, चु, प) क—व्राजयति ।

चकारात् गतौ च ।

विरेफौ तौ ।

तौ एतौ (भ्वादिचुरादीं वजघात) विरेफौ रेफरहितौ च
स्याताम् । (भ्वादिचुरादिगणीयं वजघातद्वयमपि भवतीत्यर्थः) ।

६४ । वज गतौ (वज, आ, प) वजति ।

६४ । वजक् संस्त्रतौ च (वज, चु, प) अयं मार्गणसंस्कार

इति प्राज्ञः । मार्गणस्य शरस्य पक्षादिना संस्कारो मार्गण-

संस्कारः । क—याजयति पक्षैर्वाणं काण्डकारः । मार्गणसंस्कार-
योरित्यपि केचित् । (१) ।

६५ । शिञ्जिल् किङ् चसुटध्वनौ (शिञ्ज, अदा, च, ध्या,
षा) तालव्यादिः । चसुटध्वनिरिष्ट भृषणकर्तृक एव, भृषणा-
नान्तु शिञ्जितमित्यमरात् । इ—शिञ्जते । ल, ङ—शिङ्गे ।
कि, ङ—शिञ्जते शिञ्जते मञ्जीरः । तालैः शिञ्जहलयगुभगै-
र्नर्तितः कान्तया मे, इति शतन्तं गणकृतानित्यत्वात् ।

पन्जौ जि सङ्गे ध्वन्जौ जि डालिङ्गे पस्ज सर्पणे ।

६६ । पन्जौ जि सङ्गे (पन्ज, ध्या, प) ऋह्न्यादिः ।
धौ—असाङ्गीत् । जि—सक्तोऽस्ति । सजति वपुसि वासः ।

६७ । ध्वन्जौ जि डालिङ्गे (ध्वन्ज, ध्या, षा) यज्ञार-
युक्तादिः । डालिङ्ग डालिङ्गनम् । धौ—स्वङ्गा । जि—स्वक्तो-
ऽस्ति । ङ—स्वजते सुवतीं युवा । परिष्वजति पाश्चात्ती मध्यमं
पाण्डुनन्दनमिति परस्मैपदं गणकृतानित्यत्वात् ।

६८ । पस्ज सर्पणे (पस्ज, ध्या, प) दन्त्यसोपधः । क्विपि
संयोगादिलोपे सक् । सज्जति । वचोऽपि परपाद्वरं न पदेपु
संसज्जते इति शाकुन्तले गणकृतानित्यत्वात् ।

पर्ज्ज सर्ज्जिर्ज्जने सृज्यौङ् विसर्गेऽथ सृजौ श च ।

६९ । पर्ज्ज सर्ज्जने } (पर्ज्ज, ध्या, प)

७० । सर्ज्ज सर्ज्जने } (सर्ज्ज, ध्या, प) द्वौ कनानूह्वय-

दन्त्यादी । सिपर्ज्जयिपति । सिसर्ज्जयिपति । सर्ज्जति धनं लोकः ।

७१ । सृज्यौङ् विसर्गे (सृज्, दिवा, आ) य, ङ—सृज्यते ।
 औ—सृष्टा । सरीसृज्यते । विसर्गस्त्यागः । त्यगे व्यङ्गा पर
 एव, अन्यत्र करोतीत्यर्थः । यथा—उपासनामेत्य पितुः स्र सृज्यते
 इति नैपथ्यम् । संपूर्णोऽयमकर्णकः । यथा—संसृज्यते सरसिजै-
 ररुणाशुभिन्नैरिति रषुः । निशापरिणामवायुः सरसिजैः स्र
 संसृज्यते (सम्बद्धो भवति) इत्यर्थः ।

७२ । अय सृजौ श च (सृज्, तदा, प) सप्तमस्वरी ।
 औ—अस्वाचीत् । श—सृजति । चकारादिसर्गे ।

टो स्फुर्जा वज्रनिर्वोषे जकारान्ता द्विसप्ततिः ।

७२ । टो स्फुर्जा वज्रनिर्वोषे (स्फुर्ज, आ, प) ओष्ठवर्ग-
 द्वितीययुक्तऋक्षी । ट—स्फुर्जयः । ओ—स्फुर्गः । आ—स्फुर्जितं
 स्फुर्गं तेन । प्रस्फुर्जितः प्रस्फुर्गः सः । वज्रनिर्वोषो वज्रकर्तृक-
 शब्दः । स्फुर्जति वज्रम् ।

जकारान्ता द्विसप्ततिः ।

(जकारान्ता धातवो द्विसप्ततिसंख्यकाः । संख्यासङ्गतिस्तु
 पूर्वपत् ।

भान्तवर्गः ।

उदभश् त्यागे जर्भ भर्भश् भर्त्सीत्तो भान्तिमास्त्रयः ।

१ । उदभश् त्यागे (उदभ, तदा, प) ऋसादिर्दन्त्यवर्ग-
 तृतीयोपधः । किपि ससुत्, ससुङ्गाम् । स्यादौ नवद्रोये इति
 उज्जिभपति औज्जिभत् । जोपध इत्येके । उज्जिभपति
 औज्जिभत् । श—उज्जन्ती उज्जती ।

२ । जर्भश्च भर्त्सोक्तयोः } (जर्भ, तुदा, प)

३ । भर्भश्च भर्त्सोक्तयोः } (भर्भ, तुदा, प) श—जर्भन्ती

जर्भती । भर्भन्ती भर्भती । भर्त्सार्जनम् ।

भ्रान्तिमास्त्रयः ।

(भ्रः भ्रान्तिमो येषां ते, भ्रकारान्ता धातवस्त्रयः) ।

टान्तवर्गः ।

अट्टक् तौच्छेऽनादरेऽद्वात्ताद्दृड्ङितिक्रमे वधे ।

१ । अट्टक् तौच्छेऽनादरे (अट्ट, चु, प) टट्टयान्तः ।

अट्टयति । एकटकार इति रामः । तौच्छमल्लीभायः ।

१ । अट्टङ् अतिक्रमे वधे } (अट्ट, भ्वा, षा)

२ । अट्टङ् अतिक्रमे वधे } (अट्ट, भ्वा, षा)

३ । अट्टङ् अतिक्रमे वधे } (अट्ट, भ्वा, षा) तयः

कमात् मूर्धन्यवर्गाद्यन्तदन्यवर्गाद्यट्टतीयोपधाः । ङ—अट्टिट्पिपते,

अट्टिट्पिपते, अट्टिट्पिपते खलं राजा ।

अठ इट् कट् कटि कटी गत्यामे कट् टतौ टपि ।

४ । अट गत्याम् } (अट, भ्वा, प)

५ । इट गत्याम् } (इट, भ्वा, प)

६ । कट गत्याम् } (कट, भ्वा, प)

६ । कटि गत्याम् } (कट्ट, भ्वा, प)

६ । कटी गत्याम् } (कट, भ्वा, प) श्यक्पाठात्

च.स्फोटे वैरिणां करिणां घटा । इति हलायुधः । २०० ।
 आस्फोटे यस्य बाहुयन्त्रे, विघाटयति पलाय्य एकत्र संघतो भवती-
 त्यर्थः ।

१७ । घटिष्यपि द्युतौ (घण्ट, च, भ्वा, प) इ—घण्टयते ।
 कि—घण्टयति घण्टति । अपिशब्दात् घटक्त् (द्युत्यर्थकः) द्युति-
 दीप्तिः । द्युत्यर्थत्वेनैव चुरादित्वे सिद्धे किकरणमर्थान्तरेऽपि
 पाक्षिकचुरादित्वार्थम् । तथाच—क्रियावाचित्वमाख्यातुं प्रसि-
 द्धोऽयं प्रदर्शितः । प्रयोगतोऽन्ये मन्तव्या अनेकार्था हि धातव
 इति योपदेवः । प्रसिद्धार्यं कथयितुं प्रसिद्धार्यः प्रदर्शितः किन्तु
 महाकविप्रयोगं दृष्ट्वा अन्येष्वर्था मन्तव्याः, हि यस्मात् धातवोऽ-
 नेकार्था भवन्तीत्यर्थः । तेन हिंसास्तुत्योः पठितस्यापि शंसतेः
 कथनार्थत्वेन “न मे क्रिया शंसति किञ्चिदीक्षितमिति” रघौ
 कथयतीत्येवार्थः । एवं दीप्तौ पठितस्यापि तर्कयतेर्वितर्कणार्थत्वेन
 तर्कयत्यन्यगुणं सुधीरित्यादि ।

१७ । घटप्लुम चेष्टे (घट, भ्वा, आ) ष—घटा । ड—
 घटते पठितुं शिष्यः । म—घटयति । घटतीति घटो श्रेयो
 नाघटन् घटनामिगादिति तु घटतेः पचादित्वाद्, ततो घट
 इवाचरतीति कौ साध्यम् ।

१८ । छट्प्लु परीवर्त्ते (छट, भ्वा, आ) प—परीवर्त्ते गतवतः
 प्रत्यागमनम्, विनिमयो वा । ड—घोटते नदी । लृ—अछुटत् ।

१८ । छट् शि प्रतिहतौ (छट, तुदा, प) शि—छटति,
 अछुटीत् शत्रुं शूरः । जुषोटः । (यस्य व्याघोटते दण्डो नाकृतार्थः
 कुतश्च न । व्याघुटन्ति विपक्षाश्च यत्सम्मुखमुपागता इत्युभयत्र
 हलायुधः । २४६) ।

घट्क् चाले घट् ङ च चिट मेषे चटक् वधे ।

१८ । घट्क् चाले (घट्, चु, प) टहयान्तः । चालयननम् ।

क—घटयति मेषो गायुना ।

१८ । घट् ङ च (घट्, आ, आ) टहयान्तः । ङ—घटते ।

चकाराञ्चाले । (लहटते न कस्यपि चर्मं चर्मपरायणः ।

लहटयति गोष्ठीषु सूर्योपामेष यो गुणानित्युभयत्र जलायुधः । १६५

२० । चिट मेषे (चिट, आ, प) चेटति भयं स्वामी ।

२१ । चटक् वधे (चट, चु, प) क—चाटयति यत्नं मूरः ।

चट् च भेदे चेट डीहे चुट्क् चुट् चुटि तुच्छने ।

२१ । चट् च भेदे (चट, आ, प) चटति । चकारात्

चटक् च (भेदार्थकः) ।

२२ । चेट डीहे (चेट, आ, आ) डीहो व्यापारः । ङ—

चेटते पठितुं शिष्यः ।

२३ । चुट्क् तुच्छने (चुट्, चु, प)

२४ । चुट तुच्छने (चुट, आ, प)

२४ । चुटि तुच्छने (चुण्ट, आ, प) त्रयः पञ्चम-

स्वरिणः, आद्यटहयान्तः, एकटकार इति रामः । तुच्छनमल्पी-

भावः । (धयक्पाठात् पूर्वोनेदित्) क—चुटयति ; चोटति

नदी प्रीप्ते । इ—चुण्टयति ।

चुटिक् छेदे चुट कुटक् शिच जट् भट् संहतौ ।

२४ । चुटिक् छेदे (चुण्ट, चु, प) पञ्चमस्वरी । इ, क—

चुण्टयति ।

२४ । चुटक् शिच } (चुट, चु, तदा, प)

२५ । छुटक् शिच } (छट, चु, तदा, प) क—घोट-
यति, छोटयति । शि—चुटति, अचुटीत् ; छुटति, अछुटीत् ।
चकारात् छेदे ।

२६ । जट संहत्तौ } (जट, भ्वा, प)

२७ । झट संहत्तौ } (झट, भ्वा, प) जटति, झटति

केयः, परस्परं संलग्नः स्यादित्यर्थः ।

णट् नृत्यहिंसयोर्णट्म नृतौ तट् काहतौ तट ।

उच्छ्रायेतट् शि कलहे त्रुट् कङ् त्रुटय शि च्छिदि ।

२८ । णट् नृत्यहिंसयोः (णट, भ्वा, प) प्रणटति । शोभ-
द्वेषविधौ वर्जनेऽप्यस्य परस्व चेह पाठः केषांश्चिदसुरोधात् ।

२८ । णट्म नृतौ (णट, भ्वा, प) म—प्रणटयति । नृता-
विति नृत्यतेरौणादिककिप्रत्यये रूपम् । अत्र मिकारानुबन्धेनै-
वेष्टसिद्धौ पूर्वे नृत्यग्रहणमर्थमेदार्थं, तेन पूर्वे नृत्यं साभिनय-
नर्तनम् ; इह तु नृतिरभिनयरहितनर्तनमिति । यथा पूर्वस्य—
स्फटिककटकभ्रूतिर्नाटयत्येव शैल इति भावः । अस्य तु—नाट्येन
केन नटयिष्यति दीर्घमासुरिति सुरारिः ।

२९ । तट् काहतौ (तट, चु, प) क—ताटयति । (आहति-
राहननम्) ।

२९ । तट उच्छ्राये (तट, भ्वा, प) उच्छ्राय उच्चीभावः ।
तटति पुलिनम् ।

३० । तट शि कलहे (तट, तदा, प) शि—तटति, अतटीत्
नीचः परस्परं यच्चसा । ततोड ।

३१ । तुट् कड छिदि } (तुट्, चु, भा)

३१ । तुट् य शि छिदि' } (तुट्, दिवा, तदा, प) हो

दन्त्यवर्गप्रथमादी । क, ड—तोडयते । य—तुड्यति, तोटिष्यति ।
तदाद्यन्तर्गणस्यैव कुटादित्वमिति दिवादिपक्षे कुटादित्वं नास्ति ।
शि—तुटति, अतुटीत् । शेषस्तु विदीर्णीभावेऽपि, यथा—तुड्य-
ङ्गीमधत्तु'कठोरनिनद् इति मज्जानाटकम् । मयूषनपरतुट-
न्तिमिरकुम्भिकुम्भस्यले इत्युक्तः । कचिह्लूनीभावेऽपि, यथा—
आवृणुते यदि वक्षस्तुड्यति वासस्तदा जघने इत्युक्तः । (तुटन्ति
सर्वसन्देहास्तुड्यन्ति ग्रन्थयो हृदीति इत्यायुधः । ३८) ।

नट णट् वत् नटक् भ्रंशे पटक् च त्विपि पट् गतौ ।

३२ । नट णट् वत् (नट, भा, प) णट् वदिति नट इत्य-
हिंसयोः नटमृष्टौ इति द्विविध इत्यर्थः । प्रनटति । 'म-
मनटयति ।

३२ । नटक् भ्रंशे (नट, चु, प) क—नाटयति । भ्रंशोऽ-
धःपतनम् । स्पन्दनार्थोऽयमिति रामः ।

३३ । पटक् च त्विपि (पट, चु, प) क—पाटयति । चका-
रात् नटक् च । त्विपि दीप्तौ ।

३३ । पट गतौ (पट, भा, प) पटति ।

पुट् शि छेपे पुटक् चूर्णे भासि पिट् संहतौ ध्वनौ ।

३४ । पुट् शि छेपे (पुट, तदा, प) शि—पुटति, अपुटीत्,
पुपोट । छेपः सम्बन्धीभावः ।

३४ । पुटक् चूर्णे भासि (पुट, चु, प) क—पोटयति ।
भासि दीप्तौ ।

सुट्शि त्वाक्षेपे च यौट् सम्बन्धे रौट् नादरे ।

४३ । सुट्शि त्वाक्षेपे च (सुट्, तदा, प) पयर्गशेषादिः ।
शि—सुटति, असुटीत्, सुमोट । (आक्षेपश्चिरस्कारः) चकारात्
क्षुदि च । सुटति द्विपतां र्षं य इति हलायुधः । १०४ ।

४४ । यौट् सम्बन्धे (यौट्, भ्रा, प) चतुर्दशस्यरी । ऋ—
असुयौटत् । यौटति काटं तच्चा । (सम्बन्धः संयोजनम्, यौटति
संयुक्तं करोतीत्यर्थः) । (१) ।

४५ । रौट् नादरे (रौट्, भ्रा, प) चतुर्दशस्यरी । ऋ—
अरौटत् । नादरोऽनादरः । रौटति पलं लोकः ।

रेट्ज् याचे रट्च वाचि रटि स्तेये रटक् रुपि ।

द्युतौ रट् लुट् लृङ् दीप्तिप्रतिहृत्योर्लुटि हुतौ ।

४६ । रेट्ज् याचे (रेट्, भ्रा, उ) ऋ—अरिरेटत् । ञ—
रेटति रेटते । याचो याचनम् ।

४७ । रट्च वाचि (रट्, भ्रा, प) रटति । चकारात्
रेट्ज् च ।

४८ । रटि स्तेये (रण्ट्, भ्रा, प) इ—रण्ट्यते धनं चौरैः ।

४९ । रटक् रुपिद्युतौ (रट्, चु, प) क—रोटयति ।

५० । रट्लृङ् दीप्तिप्रतिहृत्योः } (रट्, भ्रा, षा)

५१ । लुट्लृङ् दीप्तिप्रतिहृत्योः } (लुट्, भ्रा, षा) लृ—

अरुटत् ; अलुटत् । ङ—रोटते ; लोटते । प्रतिहृतिः शोकादिना
पतनम्, पुनर्जननं वा ।

(१) यौटति पलं लोकः । यौटर्कं, टश्च तत्त्वमिति निगोचन इत्युक्तं वातन्त्र-
भावात्तौ । कषिदिममर्धमर्धं भवा यौटति पुनः पित्रासहेत्युदाहरति ।

४८ । लुटि ङ्रतौ (लुट्, भ्रा, प) पदमस्वरौ । इ-
लुङ्ग्रते । ङ्रतिशौर्यम् ।

लुट्क भासे लृक्लृट् लुट् विलोट विलोडयोः ।

४८ । लुट्क भासे (लुट्, भु, प) क—लोटयति । भासो
टीप्तिः ।

४८ । लृक् लृट् विलोटविलोडयोः } (लुट्, दिवा, प)

४८ । लृट् विलोटविलोडयोः } (लुट्, भ्रा, प)

लृ—अलृटत् । क—अलृलृटत्, अलृलोटत् । (भ्राज भास भासे-
त्युजो वा क्रमः) य—लृङ्यति । लोटति । विलोटः एष्यही-
भावः । तत्—लृङ्यन् अगोको भुवि रोहतावानिति भट्टिः । ३।३२।
विलोडने—लृङ्यत्पृथक्कान् इमांन् कषाटानि च लोटतीति
चलासुधः । १०० ।

लृलृट्कयञ्जाचौर्ये लृट् वान्मोक्तयो लृल्लोटसंघतौ ।

४९ । लृलृट्कि चञ्जाचौर्ये (लृलृट्, भु, भ्रा, प) इत्यन-
मसतिः टयोगाग्रहण्यः । तेन भ्रादिपक्षे वगादौ मलोपे लृङ्यते
इत्यादि । कि—लृलृटयति, लृलृटति । (इत्यर्थः) ।

५० । लृट् वान्मोक्तयोः (लृट्, भ्रा, प) वान्मोक्तयाम् भासो
वान्मं ज्ञासोच इति यावत् । लृटति लोचः, मित्रः ग्रातः,
किंदिहति देवदेवः ।

५१ । लृल्लोट संघतौ (लृल्लोट्, भ्रा, प) क—लोटते वान्मं
लोचः (वान्मोक्तयोर्लोचः) ।

लोड्गमादे वेष्ट लृल्लोट वेष्टे वटि कि वल्लोते ।

५२ । लोट् ऋ उन्मादे (लोट, भ्रा, य) ऋ—अलुलोटत् ।
लोटति लोक उन्माद्यतीत्यर्थः ।

५३ । वेष्ट वेष्टे } (वेष्ट, भ्रा, षा)

५४ । वष्ट वेष्टे } (वष्ट, भ्रा, य) ङ—वेष्टते । वष्टति

वृक्षं लता ।

५४ । वष्टि कि वष्टने (वष्ट, भ्रा, य) वष्टनं विभागः ।
ङ—वष्टयति । कि—वष्टयति, वष्टति । वष्टन्ति चाटकं यन्मातृ
प्राप्य विप्राः परम्परमिति ज्ञानाद्युक्तः । ७८ । अयं चुरादौ कौचिन्न
पठते इति दुर्गसिंहादयः ।

वट्मोक्तौ वुष्टि क चित्यां विटाक्रोशे खने चटशौट् ।
गर्वे शटङ्क स्त्राघे शट् सादे शीर्णौ गतौ रुजि ।

५४ । यट् मोक्तौ (यट, भ्रा, य) म—वटयति ।

५५ । वुष्टि क चित्यां (वुष्ट, भ्रा, य) पञ्चमस्वरौ । ङ, क—
वुष्टयति । चितिर्हिंसा ।

५६ । विटाक्रोशे खने (विट, भ्रा, य) वेष्टति । आक्रोशः
कौचिन्न मन्यते । खनः शब्दः ।

५७ । चट शौट् गर्वे (शौट, भ्रा, य) चतुर्थस्वरौ । ङ—
अशुशौटत् । शौटति वीरः ।

५८ । शट ङ्क स्त्राघे (शट, भ्रा, षा) ङ, क—शटयते ।

५८ । शट् सादे शीर्णौ गतौ रुजि (शट, भ्रा, य) सादोऽव-
सादः, शीर्ण्यभिभेदः । शटति लोकः, अवसीदति विश्रुणाति
गच्छति रुजति चेत्यर्थः ।

शिट् पिठानादरे पुष्टि तौच्छे च पट अंशके ।

५८ । शिट नादरे } (शिट, भ्रा, प)

६० । पिट नादरे } (पिट, भ्रा, प) द्वौ क्रमात्तालव्य-
सूङ्गन्यादी । शेटति, पेटति खलं लोकः । (वः शौटति सभामध्ये
तं शेटति निरीक्ष्य य इत्युभवत्त इलायुषः । २७०) ।

६१ । पुट्क् तौच्छे च (पुट्, चु, प) पद्यमस्यरी, टड्वयान्तः ।
क—सुट्टयति । दन्त्यादिरयमिति भीमः । तौच्छेमल्पीभावः ।
चकारादनादरे च ।

६२ । पट अंगके (पट, भ्रा, प) अंगकेष्वयवे । सटति पटः
अवयवी स्यादित्यर्थः । (१) ।

पट्क् निकेतने हिंसे बले दाने स्फुटक् भिदि ।

६३ । पट्क् निकेतने हिंसे बले दाने (पट्, चु, प) सूङ्ग-
न्यादिटड्वयान्तः । क—सुट्टयति लोकः, निवसति इति पक्षी स्यात्
ददाति वेत्यर्थः ।

६४ । स्फुटक् भिदि (स्फुट, चु, प) दन्त्यादिरयम् । एतदाद्या
अट ओद्यवर्गद्वितीयशुक्ताः । भिदि भेदने । क—स्फोटयति
कण्टकः पदम् ।

स्फुटिर्विशरणे स्फुट्शि विकासे स्फुट् डच स्फुटिक् ।
नर्मण्याडः स्फुटक् हिंसे स्फिट्क् हत्याञ्च स्फुट्क् ।
चानादरे स्फिट्क्च स्फिट् कच स्नेहे स्फटि स्फट ।
शीर्णे हट् त्विपि हेट् बाधे टान्ता इत्येकसप्ततिः ।

(१) यत् यत् इत्यनिर्देशकत्वात् तत् तत्प्रभवेता क्रिया कथ्यते इति धैरेय
पद्युक्तं वातान्तरादिप्रतीतिः । शेटित् चट्टित् चट्टीभावः । सटति श्रेयं चण्डचण्डं
महतीत्यर्थ इत्यादि ।

६४ । स्फुटिर्विशरणे (स्फुट, भ्वा, प) इर्—अस्फुटत्
अस्फोटोत् । विशरणं मेदनम् । स्फोटति गात्रं वायुः । विसरण
इति दन्त्यमध्यपाठे विकसने इत्यर्थः । स्फोटति मल्लीकलिका ।

६४ । स्फुट शि विकाशे (स्फुट, तुदा, प) विकास इति
कस ज गताविति दन्त्यान्तस्य षणि रूपम्, विपूर्वत्वेनार्थान्तर-
वाचितया विकसने इत्यर्थः । शि—स्फटति केतकौकोरकः ।
अस्फुटोत् पुस्फोट ।

६४ । स्फुटड च (स्फुट, भ्वा, चा) चकाराद्विकसने । ड—
स्फोटन्ते नवकुड्मलानि फुटजप्रायेषु दृक्षेपु चेतिङलायुधः । ११ ।

६४ । स्फुटिक् नर्गाणि (स्फुण्ड, चु, प) पञ्चमस्वरी । नर्ग
पृष्ठ परीक्षासः । इ, क—स्फुण्डयति सखायं लोकः । अयं
कैश्चिन्न मन्यते ।

६४ । आडः स्फुटक् हिंसे (आड्पूर्वक स्फुट्, चु, प) आङ्
उपसर्गः । क—आस्फोटयति ।

६५ । स्फिटक् दृष्ट्याद्य (स्फिट, चु, प) क—स्फेटयति ।
इति; कैश्चिन्न मन्यते । चकाराद्विसे च ।

६६ । स्फुट्क् चानादरे (स्फुट्, चु, प) पञ्चमस्वरी,
टद्वयान्तः । क—स्फुटयति । चकारात् स्फिटक् च ।

६७ । स्फिट् कष (स्फिट, चु, प) ओद्यवर्गशेषयुक्तः । क—
स्फेटयति । चकारात् चानादरे ।

६८ । स्फिट् क च स्नेहे (स्फिट, चु, प) दन्त्यवर्गशेषयुक्तः ।
क—स्फेटयति । चकारात् स्फिट् क च ।

६९ । स्फटि शीर्षौ } (स्फण्ड, भ्वा, प)

६९ । स्फट शीर्षौ } (स्फट, भ्वा, प) दावाद्यस्वरिणाओद्य-

वर्गद्वितीयस्तौ । पञ्चमस्वरिणापिति भ्रमो हेयः । तथात्वे
सजातीयतया स्फुटक् भिदीत्यादीनां सन्निधावेवामठिष्यत् । एवं
संख्यापि न सङ्गच्छते, स्फुटिर्विशरणे इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ शेष-
धातोश्च वैयर्थ्यं स्यात् । अतएव रमानाथोऽपि स्फुटिर्विशरणे
इत्यत्र उकारान्युत्थः स्फुट इति केचित् पठन्ति । पचादित्वादिनि
स्फुटा फणा इति सुभूतिरित्यन्तमाह । शीर्णिर्भेदनम् । इ-
स्फण्ट्यते । स्फुटति गात्रं बाणः । पस्फण्ट, पस्फाट, स्फाटिकम् ।

७० । षट त्विषि (षट्, भ्वा, ष) षटति । त्विषि दीप्तौ ।
(षटतीति षाटकं स्वर्णम्) ।

७१ । हेट बाधे (हेट्, भ्वा, ष) हेटति । बाधो विहतिः ।

टान्ता इत्येकसप्ततिः ।

(टान्ताधातव एकसप्ततिसंख्याकाः) ।

टान्तवर्गः ।

अठिङ्ङठ गतेऽथोठोपघाते डेठ बाधने ।

१ । अठिङ् गते } (अण्ट, भ्वा, आ)

१ । अठ गते } (अठ, भ्वा, ष) इ-अण्ट्यते ।

ङ-अण्टते । अठति ।

२ । अथोठोपघाते (उठ, भ्वा, ष) ऊखादिः । ओठति
खलः साधुम् । (उपघातः पौडनम्) ।

३ । डेठ बाधने (एठ, भ्वा, आ) बाधनं विहतिः । (प्रति
बन्धीकरणमित्यर्थः) ङ-एठते भत्सरं लोकः ।

कुठि खोटनवैकल्यालस्ये कठ् तङ्गने कठि ।
 कि आध्याने कठि ङ च गुठिक् वेष्टे पिठ क्लिशि ।
 वधे पठ् वाचि वठ् स्थौल्ये मठ् वासमर्हयोर्मठि ।
 ङ त्वाध्याने सुठि ङ तु पलाये रठ भापणे ।

४ । कुठि खोटनवैकल्यालस्ये (कुण्ठ, भ्वा, प) पञ्चमस्वरौ ।
 इ—कुण्ठयते । वैकल्यं विकलीभावः । आलस्यं मन्दोद्गीर्णः ।
 कुण्ठति खञ्जः शोकाक्तो दृष्टो वा ।

५ । कठ तङ्गने (कठ, भ्वा, प) तङ्गनं दुःखेन जीवनम् ।
 कठति दीनः ।

५ । कठि कि आध्याने (कण्ठ, चु, भ्वा, प) इ—कण्ठयते
 (इदमुदाहरणं आदिपक्षे बोध्यम्) कि—कण्ठयति, कण्ठति ।
 आध्यानं “सुप्तमौत्स्ये” इत्यत्र व्याख्यातम् ।

५ । कठि ङ च (कण्ठ, भ्वा, आ) इ—कण्ठयते । ङ—
 कण्ठते । चकारादाध्याने । रेवारोषसि चेतसीतस्तले चेतः
 समुत्कण्ठते इति । (नोत्कण्ठते परद्रव्ये नोत्कण्ठति परस्त्रियं ।
 यस्योत्कण्ठयति ज्ञाप्यधर्मा एव मनःसदेत्युभयत्र इत्याद्युधः । ८१) ।

६ । गुठिक् वेष्टे (गुण्ठ, चु, प) ङ्गुली । इ, क—गुण्ठयति ।
 अङ्गुगुण्ठत् । (अङ्गुगुण्ठनम्) ।

७ । पिठ क्लिशि वधे (पिठ, भ्वा, प) औद्यवर्गाद्यादिः ।
 पेठति । पिपेठतुः । क्लिशि दुःखानुभवे ।

८ । पठ वाचि (पठ, भ्वा, प) पठति शोकं धीरः ।

९ । वठ स्थौल्ये (वठ, भ्वा, प) स्थौल्यमिह सामर्थ्यम् ।
 वठति वीरो योद्धुं समर्थः स्वादित्यर्थः ।

१० । मठ् वासमर्हयोः (मठ्, भ्या, य) मठति । वासो
निवासः । मर्हः कैश्चिन्मन्यते ।

१० । मठि ऊ तु आधाने (मण्ड, भ्या, षा) ङ—
मण्डयते । ङ—मण्डते । आधानं “शुभ चीत्तये” इत्यत
व्याख्यातम् ।

११ । मुठि ऊ तु पलाये (मुण्ड, भ्या, षा) पयर्गशेषादिः,
पञ्चमस्वरी । ङ—मुण्डयते । ङ—मुण्डते धौरः ।

१२ । रठ भाषणे (रठ, भ्या, य) रठति । भाषणं कथनम् ।

रठोपधाते रुठल्ङ् प्रतीधातेऽथ रुठ् लुठि ।

गत्यालस्यस्तेयपोटे ल् लुठल्ङ् लुठ रादिवत् ।

१३ । रुठोपधाते (रुठ, भ्या, य) रूठति लोको गोकः ।

१३ । रुठ ल्ङ् प्रतीधाते (रुठ, भ्या, षा) ल्ङ—रुठयत् ।

ङ—रूठते । प्रतीधातः शोकादिना यतनं, पुनर्जननं वा ।

१४ । यद्य रुठि गत्यालस्यस्तेयपोटे } (रुण्ड, भ्या, य)

१४ । लुठि गत्यालस्यस्तेयपोटे } (लृण्ड, भ्या, य)

हौ पञ्चमस्वरिणौ । ङ—रुण्डयते, लृण्डयते । (यो लृण्डति
गिरिं यद्विरिति जनाश्रयः । ४६ । मन्त्रपापं गिरिगिरिं गच्छ-
तोत्थयः) ।

१४ । ल् लुठ ऊ रादिवत् } लृण्ड, भ्या, षा)

१४ । लृण्ड रादिवत् } (लृण्ड, भ्या, य) लृ—लृण्ड-

यत् । ङ—लृण्डते । लृण्डति । रादिवत्—(पत्नी लृण्डयः)

वाचो रेखाती ताभी एतत् महो वी धातु (रुठ लृण्ड प्रतीधाते,

रुठोपधाते इत्यभ्यादिभ्यः) जमाजपोदये वने । तदा य लृण्ड

प्रतीघाते, लुठोपघाते इत्यर्थः । (कचित् कार्ये न लोठते इति
उल्लासः । ४६ । न प्रतिहतो मरतीत्यर्थः) ।

लुठ् शि लोटे लुठक् चौर्ये वठि डङ्कचरे वठ ।
स्यौल्ये शठ कड् छाघे शठ् वधक्लेशकैतवे ।

१४ । लुठ शि लोटे (लुठ, तुदा, प) शि—लुठति, अलु-
ठीत् । लुलोठ । लोटः सम्बन्धीभावः । जारोऽयं हरिणाक्षीणा
लुठति स्तनमण्डले इत्यमरशतकम् ।

१४ । लुठक् चौर्ये (लुठ, चु, प) क—लोठयति ।

१५ । वठिङ् एकचरे (वण्ठ, भ्या, घा) एकचर एककर्तृका-
चरणम् । डू—वण्ठयते । ड—वण्ठते चौरचोरयितुमेकचर-
तीत्यर्थः ।

१५ । वठस्यौल्ये (वठ, भ्या, प) स्यौल्यमिह सामर्थ्यम् ।
वठति दाता, दातुं समर्थः स्यादित्यर्थः ।

१६ । शठ कड् छाघे (शठ, चु, घा) क, ड—शाठयते ।

१६ । शठ वधक्लेशकैतवे (शठ, भ्या, प) क्लेशो दुःखातुभयः ।
कैतवमिह यश्चनम् । शठति खलः साधुं, वञ्चयते इत्यर्थः ।

शठकालस्ये शठ् शठिक् च गत्यसंस्कृतसंस्कृते ।

१६ । शठकालस्ये (शठ, चु, प) क—शाठयति वृद्धः, क्रियासु
मन्दस्यादित्यर्थः ।

१७ । शठक् गत्यसंस्कृतसंस्कृते } (शठ, चु, प)

१७ । शठिक् च गत्यसंस्कृतसंस्कृते } (शण्ठ, चु, प)

द्वौ वकारयुक्तौ । पुनः पाठात् पूर्वो नेदनुबन्धः । तयोर्ध्याः ।

१० । मठ् वासमर्ह्योः (मठ्, भ्वा, घ) मठति । वासो निवासः । मर्हः कैश्चिन्मन्यते ।

१० । मठि ङ तु आध्याने (मण्ठ, भ्वा, घा) ङ—मण्ठयते । ङ—मण्ठते । आध्यानं “सुखम शौचैश्चै” इत्यत व्याख्यातम् ।

११ । सुठि ङ तु पलाये (सुण्ठ, भ्वा, घा) पवर्गशेषादिः, पञ्चमस्वरौ । इ—सुण्ठयते । ङ—सुण्ठते चौरः ।

१२ । रठ भाषणे (रठ, भ्वा, घ) रठति । भाषणं कथनम् ।

रठोपधाते रुठलङ् प्रतीधातेऽथ रुठ् लुठि ।

गत्यालस्यसोयषोटे ल् लुठङ् लुठ रादिवत् ।

१३ । रुठोपधाते (रुठ, भ्वा, घ) रोठति खोसं शोकः ।

१३ । रुठ लङ् प्रतीधाते (रुठ, भ्वा, घा) रु—अवतत् ।

ङ—रोठते । प्रतीधातः शोकादिना पतनं, पुनर्जननं वा ।

१३ । अथ रुठि गत्यालस्यसोयषोटे } (रुण्ठ, भ्वा, घ)

१४ । लुठि गत्यालस्यसोयषोटे } (लुण्ठ, भ्वा, घ)

ह्री पञ्चमस्वरिणौ । इ—रुण्ठयते, लुण्ठयते । (यो लुण्ठति गिरिं कश्चिदिति इत्याहुयः । ४६ । मन्त्रणायं गिरिगिरिरं गच्छ-
तीत्यर्थः) ।

१४ । ल् लुठ ङ रादिवत् } लुठ, भ्वा, घा)

१४ । लुठ रादिवत् } (लुठ, भ्वा, घ) लु—अलु-

ठत् । ङ—लुठते । लुठति । रादिवत्—(एतौ लुठधातुः)
राहो रेफाढी ठान्तौ एतत् महगौ धौ धातु (रुठ लङ् प्रतीधाते,
रुठोपधाते इत्यभाषित्यर्थः) कमाप्तयोरयं वर्त्तते । तथा च रुठुठञ्

प्रतीघाते, लुठोपघाते इत्यर्थः । (कश्चित् कार्यं न लोठते इति
उल्लासुधः । ४६ । न प्रतिहतो भवतीत्यर्थः) ।

लुठ् शि लोटे लुठक् चौर्थे वठि डङ्केचरे वठ ।
स्यौल्ये शठ कङ् झाघे शठ् वधक्लेशकैतवे ।

१४ । लुठ शि लोटे (लुठ, तुदा, प) शि—लुठति, अलु-
ठीत् । लुलोठ । लोटः सस्वहीभावः । शरोऽयं हरिणाचीणा
लुठति शानमण्डले इत्यमरशतकम् ।

१४ । लुठक् चौर्थे (लुठ, चु, प) क—लोठयति ।

१५ । वठिङ् एकचरे (वण्ट, आ, चा) एकचर एकचर्तृक-
चरणम् । इ—वण्टयते । ड—वण्टते चौरचोरयितुमेकचर-
तीत्यर्थः ।

१५ । वठस्यौल्ये (वठ, आ, प) स्यौल्यमिह सामर्थ्यम् ।
वठति दाता, दानं समर्थः स्यादित्यर्थः ।

१६ । शठ कङ् झाघे (शठ, चु, चा) क, ड—शाठयते ।

१६ । शठ वधक्लेशकैतवे (शठ, आ, प) क्लेशो दुःखागुभवः ।
कैतवमिह यश्चनम् । शठति खलः सार्धं, वञ्चयते इत्यर्थः ।

शठकालस्ये शठ् शठिक् च गत्यसंस्कृतसंस्कृते ।

१६ । शठकालस्ये (शठ, चु, प) क—शाठयति दृष्टः, क्रियासु
मन्दस्यादित्यर्थः ।

१७ । शठक् गत्यसंस्कृतसंस्कृते } (शठ, चु, प)

१७ । शठिक् च गत्यसंस्कृतसंस्कृते } (शण्ट, चु, प)

द्वौ वकारयुक्तौ । पुनः पाठात् पूर्वो नेदनुग्रहः । त्रयोऽर्थाः ।

क—खाठयति । इ, क—खण्डयति जनः, गच्छति, किमपि न संस्करोति, संस्करोति वेत्यर्थः । संस्कारगत्योरिति केचित् । चकारात् शठक् च (एतदर्थद्वितयवानित्यर्थः) ।

शुठि शुठ् खोटने शुठ् कालस्ये शुठिकि शोपणे ।

१८ । शुठि खोटने } शुण्ठ, भ्वा, प)

१८ । शुठ खोटने } (शुठ, भ्वा, प) द्वौ पञ्चमस्वरिणौ ।

खोटनमिह गतिव्याघातः । इ—शुण्डयते । शोठति पयः सेतुना ।

१८ । शुठ्कालस्ये (शुठ, चु, प) क—शोठयति दहः क्रियासु, मन्दः स्यादित्यर्थः ।

१८ । शुठि कि शोपणे (शुण्ठ, चु, भ्वा, प) तालव्यादिः पञ्चमस्वरी । शोपणमिह चुरादिपक्षे शुष्कीकरणम्, भ्वादिपक्षे शुष्कीभावः । कि—शुण्डयति काष्ठमातपः, शुण्डति पत्रमातपात् । न च भौवादिकस्यैव प्रेरणजौ शुष्कीकरणवाचित्वात् चुरादावस्यपाठो व्यर्थः स्यादिति वाच्यं, चुरादित्वे परस्मैपदं, प्रेरण जगन्तत्वे उभयपदमिति भेदात् ।

सठ खठ्क शठार्थे हठ् कोलवन्धे बलात्कृतौ ।

सुतौ हेठश् खचे हेठृङ् बाधे ठाविंशतिस्त्रिभिः ।

१९ । सठ क शठार्थे } (सठ, चु, प)

२० । खठ क शठार्थे } (खठ, चु, प) द्वौ कमाहन्त्यादी,

शेषो यकारयुक्तः । क—साठयति, खाठयति । शठार्थे गत्य-संस्कृतसंस्कृतेषु ।

२१ । छठ कीलबन्धे बलात्कृतौ नृतौ (छठ, भ्रा, प)
कीले बन्धः कीलबन्धः । छठति छागं लोकः कीले बध्नातीत्यर्थः ।
कातन्द्रादौ बलात्कारमात्रे, छठति परचक्रं बली ।

२२ । हेठ य षचे (हेठ, तदा, प) य—हेठन्ती हेठती ।
षचो भूतिपूत्योक्तपत्तिः ।

२३ । हेठृङ् बाधे (हेठ, भ्रा, षा) ङ—अजीहिठत्
अजिहेठत् । ङ—हेठते मत्सरं बाधुः । बाधो विघटितः ।

ठाविंशतिस्त्रिभिः ।

(ठाः ठान्ताघातव स्त्रिभिः सप्त विंशति स्त्रयोविंशतिसंख्या
इत्यर्थः) अत्र संख्यायामेकोनासोति चिन्त्यम् ।

डान्तवर्गः ।

अदृड अडुाभियोगेऽदृन् व्यापेऽदुद्यम ईड् लड् ।
स्तुतावीडक् चौलडिक्कुत्क्षेपे कड् शादने कडि ।
अड् च दर्पे कडिक् भेदे रक्षणे लृच्छिडा डजि ।
स्नेहे मोक्षे क्रीडृ खेले कुड्शि बाल्येऽदने कुडिड् ।
दाहेऽथ कुडि वैकल्ये कुडिक् रक्षेऽथ कूड् शि तु ।
घान्ये भक्षे कड्ड कदृड कार्कश्ये खोडृ खोटने ।

१ । अदृड अभियोगे } (अदृड, भ्रा, प)

२ । अडु अभियोगे } (अडु, भ्रा, प) द्वौ क्रमात्

दन्यमर्हन्त्यवर्गद्वितीयोपधौ । अडिडिपति । अडिडिपति । किपि

अद्, अड् । अभियोगः समाधानम् । अद्भुति यत्नं विद्वान् ।
अभिसमन्तात् योगोऽभिवोग इति गोविन्दभट्टः ।

३ । अद्भन् व्यापे (अड्, स्वा, य) र—वैदिकः । न—
अद्भोति ।

३ । अड् उद्यमे (अड्, भ्या, य) अडति लोकः सुपाय ।

४ । ईड् लड स्तुतौ (ईड्, अदा, आ) दीर्घादिः । ल, ड—
ईष्टे ।

४ । ईड् क च (ईड्, चु, य) क—ईडयति । चकारात्
स्तुतौ । (ईष्टे त्रिपिटपस्थाने यदृशुणाचारणव्रजः । स्वयं पुण-
क्तिनो हर्षाद्विडौजा ईडयत्यपीत्युभयत उल्लासुधः । { ५६ }) ।

५ । ओलडि क्पुत्तमे (ओलण्ड, चु, भ्या, य) अन्तःस्वततीय-
मध्यः । इ—ओलण्डयते । कि—ओलण्डयति ओलण्डति तण्डु-
लान् लोकः । कर्पूरमोलण्डयतीति दर्शनात् ।

६ । कड् य अदने (कड्, उदा, य) य—कडन्ती कडती ।
प्राचस्त्य वेदेषूच्चारणमेदार्थं भ्वादावप्येतं पठन्ति । तथाच—कड नद
इति धातुः पठ्यते भूतदाद्योः कडति कडति रूपं तुल्यमेव द्वयोः
स्यात् । तदुभयगणपाठे किं फलं नेति वाच्यं स्वरकृत इह भेदः
शप्शयोरस्ति यस्यादिति । स्वरकृत इति उदात्तासुदात्तस्वरित-
विरिब्धसंज्ञकचतुर्विधस्वरकृत इत्यर्थः ।

६ । कडि जड् च दर्पे (कण्ड, भ्या, उ) दर्प इह हर्ष । इ—
कण्डयते । ज—कण्डति कण्डते । ड—कण्डते जनः, हृष्टः स्यादि-
त्यर्थः । अयमात्मनेपदीत्यन्ये, कदाचित् परस्मैपदार्थो जकारः ।
अनेकार्थत्वात् तुपापनयनेऽपि । कण्डते तण्डुलान् लोकः ।
चकारात् कडयच (हर्षार्थः) ।

६ । कडिक् भेदे रक्षणे (कण्ड, चु, प) इ, क—कण्डयति ।

७ । लृ च्छिडा ङञि स्नेहे मोक्षे (च्छिड, आ, आ) वकार-
युक्तः । लृ-अच्छिडत् । आ-च्छिडितं च्छिहं तेन, प्रच्छिडितः
प्रच्छिष्टः सः । ङ-च्छेडते । ङि-च्छिष्टोऽस्ति । स्नेहः स्निग्धी-
भावः । मोक्षे-च्छेडते तिलनैलं, मुञ्चतीत्यर्थः ।

८ । क्रीड् खेले (क्रीड, आ, प) ञ-अचिक्रीडत् । क्रीडति
बालः शिशुभिः ।

९ । कुडशि बाल्येऽदने (कुड, तुदा, प) एतदाद्याश्चत्वारः
पञ्चमस्वरिणः । बाल्यमिह शिशुश्यामारः । शि-कुडति, अकुडीत्
चिकताभिः शिशुः ।

१० । कुडिङ् दाहे (कुण्ड, आ, आ) इ-कुण्डयते । ङ-
कुण्डते ।

११ । अथ कुडि वैकल्ये (कुण्ड, आ, प) इ-कुण्डयते ।
कुण्डति जनं दैवं, विकलं करोतीत्यर्थः ।

१२ । कुडिन् रक्षे (कुण्ड, चु, प) इ, क—कुण्डयति ।

१३ । अथ कूड्धित घान्ये भक्षे (कूड, तुदा, प) षष्ठस्वरी ।
फलाभावेऽप्यस्य कूटादौ पाठः प्राचामनुरोधात् । प्राज्ञोऽपि
डान्तप्रस्तावादिमं कूटादौ पठितवन्तः । शि-कूडन्ती कूडती ।
घान्यं घनीभावः । कूडति दुग्धं वक्रियोगात् । कूडत्यन्त्रं
लोकः ।

१४ । कट्टु कार्कश्ये } (कट्ट, आ, प)

१५ । कट्टु कार्कश्ये } (कट्ट, आ, प) द्वौ कमाट्टवर्ग-
तवर्गतृतीयोपधौ । किमि कट्ट, कट्ट । कट्टति पद्मनालं कर्कशं
स्यादित्यर्थः ।

१७ । पोह् पोहने (पोह, भा, प) ष-अपुपोहन् ।
पोडति पञ्चः । (पोहनं गतिवैकल्यम्) ।

गुडिङ् गुञ्जे गुड गुडि गुडक् भेदे गुडिङ् मधि ।

१४ । गुडिङ् पञ्जे (गुण्ड, भा, षा) षष्ठमस्यरी । पञ्चः
पोहनम् । इ—गुण्डने । ङ—गुण्डने—पोहः । (पञ्चः) ।

१४ । गुडक् भेदे } (गुड, गु, प)

१४ । गुडिङ् भेदे } (गुण्ड, गु, प)

१५ । गुडक् भेदे } (गुड, गु, प) डावाटो षष्ठम-

स्यदिगौ । क—पोडयति । इ, ङ—गुण्डयति । ङ—गुण्ड-
यति । द्वितीय आद्यभरीति कातन्तादाः । अस्मिन्तु द्वितीयस्याद्य-
भरिणि पूर्वोपोहनव्याः स्यात् । षष्ठमस्यस्ये तु सजातोपग-
पुनः पाठादाटो नेटनुवन्तः । अत्यवतोत्तादिविद्योमन् गुडिङ्-
मधि इत्यद्यात् षञ्ज गणं करोतीति लौ भाष्यः ।

१५ । गुडिङ् मधि (गुण्ड, भा, षा) मधि मज्जने ।
मज्जनहेतु मज्जनम् । इ—गुण्डने । ङ—गुण्डने दवदेभ भाष्य-
तिगुः । (मात गणयति मज्जोत्ता गणयति द्विगता दिव इति
जलादुपः । १६१) ।

कार्कश्ये इत्यस्मात् कार्कश्य इत्यस्यानुवृत्त्या कपोलकर्तृककार्क-
श्येऽयमिति व्याख्याय गण्डति कपोल. पाशुना इत्युदाहृतवान् ।
केचित्तु गण्ड इति शब्दस्य व्युत्पत्त्ययमेवायं धातुर्मन्तव्यो नत्व-
स्यान्यत्र प्रयोग इत्याहुः ।

१६ । गड्म सेके (गड, भ्वा, प) म-गडयति । सेकः
क्षरणम् । गडते घटात् पानीयम् । डलयोरेकवाञ्छस्यैव प्रायः
प्रयोग इति रमानाथः । तन्मते लान्तपक्षेऽपि मानुबन्धः ।
स्वमते तु लान्तोऽपि वक्ष्यमाणः, सत्वनुबन्धश्चून्य इति विरोधः ।

१७ । गुडिक् वेष्टे (गुण्ड, चु, प) एतदाद्याः पञ्चमस्वरिणः
सप्त । इ, क-गुण्डयति । अनेकार्थत्वाच्चूर्णोत्करणेऽपि । गुण्ड-
यति ऋङ्गलं लोकः ।

१७ । अथ गुड शि च रच्चे (गुड, तुदा, प) शि-गुडति,
अगुडोत्, अगोड । चकारात् गुडिन् च (रक्षार्थकः) ।

१८ । शि घुड् च व्याधाते (घुड, तुदा, प) शि-घुडति,
अघुडोत्, अघाड । चकारात् गुडशिच (व्याधातार्थकः) ।

१९ । चुडि तौच्छे (चुण्ड, भ्वा, प) इ-चुण्डयते । तौच्छ-
मल्पोभाषः ।

१९ । चुडिक् छिदि (चुण्ड, चु, प) इ, क-चुण्डयति ।

चुडु चुड्ड छतौ हावे चडिक् रोपे चडि ड्डपि ।

२० । चुडु छतौ हावे } (चुडु, भ्वा, प)

२१ । चुड्ड छतौ हावे } चुड्ड, भ्वा, प) द्वौ कमाट्वर्ग-

तवर्गन्ततीयोपधौ । क्षिपि चुड्, चुड् । कातन्तादौ हावकरण-
मित्येकोऽर्थः । अमी हावाः क्रियाः शृङ्गारभावजा इत्यमरः ।

भाव एवाल्पसंलक्ष्यविकारो हाव इय्यते इति साहित्यदर्पणः ।
 चुडुति कान्तायवा कान्तः ।

२२ । चडिक् रोपे (चण्ड, चु, प) इ, क—चण्डयति ।

२२ । चडिङ् अपि (चण्ड, भ्वा, आ) इ—चण्डयते ।
 ङ—चण्डते । अपिशब्दात् रोपे ।

जुड्श् गतौ जुड्शि वन्धे जुडक् नोदे तडक् त्विपि ।

२३ । जुड्श् गतौ (जुड, तुहा, प) य—जुडति । जोडिता ।

२३ । जुड्शि वन्धे (जुड, तुहा, कुटादि, प) शि—जुडति,
 अजुडीत् जुजोड । तागुच्छृङ्खलतापम्भान् शङ्खलेन जुडत्यसाविति
 हज्जायुधः । ११३ ।

२३ । जुडक् नोदे (जुड, चु, प) क—जोडयति । नोदः
 प्रेरणम् ।

२४ । तडक् त्विपि (तड, चु, प) क—ताडयति । त्विपि
 दीप्तौ ।

तडिङ्ङायाहतौ तोडु नादरे तुडु तूडु च ।

२४ । तडिङ्ङायाहतौ (तण्ड, भ्वा, आ) इ—तण्डयते ।
 ङ—तण्डते । अपिशब्दात् तडक् च (आङ्गत्यर्थकः) ।

२५ । तोडु नादरे (तोड, भ्वा, प) ङ—अतुतोडत् ।
 नादारोऽनादरः ।

२६ । तुडु च { (तुडु, भ्वा, प)

२७ । तूडु च { (तूड, भ्वा, प) आद्यः पञ्चमस्वरी ।

उद्वयान्न । तुडुति । फलाभावान्न ऋदनुबन्ध । शेषः षष्ठस्वरी ।
 ऋ—अतुतूडत् । चकारान्नादरे ।

तुड् तुडिङ् वधे तुङ्शि भेदे युडशि संवृतौ ।

१८ । तुड् वधे } (तुड, व्या, प)

२८ । तुडिङ् वधे } (तुण्ड, व्या, षा) द्वौ पञ्चमस्वरिणौ ।

पूर्वस्य षट्सुबन्धसाफल्यार्थमिकार परस्यैव ; तच्च प्रधानात्
उकारोऽपि तथा । ऋ—अतुतोडत् । इ—तुण्डते । उ—तुण्डते ।
वधः पूर्वधातुपक्षे द्विधाकरणमिति गोविन्दभट्टः । तोडति
मल्लो मल्लाङ् भनक्तोत्यर्थः । शेषधातुपक्षे वधो निपीडनमिति
रमानाथ । तुण्डते मान्यं पिक ।

२८ । तुङ्शि भेदे (तुड, तुदा, प) शि—तुडति, अतुडोत्,
तुतोड । उपहनने इति कश्चित् (१) ।

२९ । युडशि संवृतौ (युड, तुदा, प) शि—युडति, अयु-
डोत्, तुयोड ।

द्रुड् द्रुड्शि मज्जने द्राड् धाडुङ् शीर्णौ शि नुड्वधे ।

३० । द्रुड् मज्जने } (द्रुड, व्या, प)

३० । द्रुड् शि मज्जने } (द्रुड, तुदा, प) द्वौ रेफयुक्तौ ।

मज्जनं जलान्तःप्रवेशः । द्रोडति प्रसारो जले । द्रुद्रोडिषति ।
द्रुद्रुडिषति । शि—द्रुडति, अद्रुडोत्, इद्रोड । एतौ कश्चिन्
मन्यते । कमदीश्वरस्तु कुटादिमेव मन्यते । (पृथक् पाठात् पूर्वो
न श्यनुबन्धः) ।

३१ । द्राडुङ् शीर्णौ } (द्राड, व्या, षा) ।

३२ । धाडुङ् शीर्णौ } (धाड, व्या, षा) द्वौ रेफयुक्तौ ।

(१) तोडनमुपहननं, तुडति पर परनप इति रमानाथ ।

च—चदद्राडत्, चदभाडत् । ङ—द्राडते, भाडते । शीर्ण-
विभेदः ।

३३ । शि नुड् वधे (नुड, तदा, प) शि—नुडति, अनुडोत्,
नुनोड ।

नडक् भंशे पडिङ् गत्यां पड् पिडिक् संहतौ पिडिङ् ।
तत्र पीडूक् बाधगाहे पुडि मर्हं षडश् सुदि ।

३४ । नडक् भंशे (नड, चु, प) क—नाडयति । भंशोऽधः-
पतनम् ।

३४ । पडिङ् गत्यां (पण्ड, भ्या, या) डू—पण्डयते । ङ—
पण्डते ।

३५ । पडिक् संहतौ } (पण्ड, चु, प)

३६ । पिडिक् संहतौ } (पिण्ड, चु, प) डू, क—पण्डयति,

पिण्डयति । संहतीराशोकरणम् ।

३६ । पिडिङ् तत्र (पिण्ड, भ्या, या) डू—पिण्डयते ।
ङ—पिण्डते । तत्र—संहतौ ।

३७ । पीडूक् बाधगाहे (पीड, चु, प) बाधो विहतिः, गाहो
विलोडनम् । ऋ—अपीपिडत्, अपिपीडत् । (भ्राज भ्राजेति
वा ऋसः) क—पीडयति शत्रुं लोकः । पीडयति स्नान कामी ।

३८ । पुडि मर्हं (पुण्ड भ्या, प) पञ्चमस्वरी । डू—पुण्डयते ।
मर्हसूणीकरणम् ।

३९ । षडश् सुदि (षड, तदा, प) सुदि हृष्टीकरणे ।
श—षडति दीनं दाता । पर्डिता ।

शि बुडुत्सर्गसंहत्योर्भडिङ् वाचि भडिक् शिवे ।

४० । शि बुडुत्सर्गसंहृत्योः (बुड, तुदा, प) शि—बुडति, अभुडोत्, बुबोड ।

४१ । भडिङ् वाचि (भण्ड, भ्वा, आ) परिभाषणे इति गोविन्दभट्टः । परिहासे इति चतुर्भुजः । इ—भण्डयते । ड—भण्डते सिङ्गं लोकः ।

४१ । भडिक् शिवे (भण्ड, चु, प) शिवं कल्याणक्रिया वेदे-
ष्वेव । प्रतारणे प्रसिद्धोऽयम् । इ, क—भण्डयति प्रतारको लुब्धं
धनदानाङ्गीकारेण ।

भुड्शि संहृतिसंहृत्यो भुडि ड स्यात् भृतौ वृतौ ।

४२ । भुड् शि संहृतिसंहृत्योः (भ्रुड, तुदा, प) रेफयुक्तः ।
शि—भ्रुडति, अभ्रुडोत्, बुभ्रोड । अयं कैश्चिन्न मन्यते ।

४३ । भुडि ड स्यात् भृतौ वृतौ (भुण्ड, भ्वा, आ) पद्यम-
स्वरो । इ—भुण्डयते । ड—भुण्डते । भृतिरिह भरणम् ।
वृतिरन्यैर्न मन्यते ।

स्नेड स्नेड् मेड उन्मादे मृड्गश् मोदे मडिक् चकि ।

मडि भूपे मडि ड विभागे वेष्टे मुडि च्छिदि ।

मर्द्दे मुडि ड मग्नेऽथ यौड रौड तु टान्तवत् ।

४४ । स्नेड् उन्मादे } (स्नेड, भ्वा, प)

४५ । स्नेड् उन्मादे } (स्नेड, भ्वा, प)

४६ । मेड् उन्मादे } (मेड, भ्वा, प) द्वावाद्यौ कमा-

दन्तःस्य वृतीयरेफयुक्तौ । ऋ—अभिस्नेडत् अभिस्नेडत्, अभि-
मेडत् । स्नेडति, स्नेडति, मेडते उन्माद्यतीत्यर्थः ।

४७ । छड् गश् मोदे (छड, क्वा, तुदा, प) मोट इह छटी-
भावो छटीकरणञ्च । ग—छडाति सरस्वत्या च यः सदेति जला-
युधः । २७१ । श—छडति दीनं दाता । अछडित्वा सहस्राक्ष-
मिति भट्टिः । ७ । २६ । मडिता ।

४८ । मडिक् च (मण्ड, चु, प) इ, क—मण्डयति ।
चकारान्मोदे ।

४८ । कि मडि भूपे (मण्ड, चु, भ्रा, प) कि—मण्डयति
मण्डति चारो जनम् । इ—मण्डयते ।

४८ । मडि ङ विभागे येटे (मण्ड, भ्रा, ञा) इ—मण्डयते ।
ङ—मण्डते ।

४९ । मुडि छिदि महे (मुण्ड, भ्रा, प) पञ्चमस्वरी । इ—
मुण्डयते । छेद इह लोमच्छेद एव । मुण्डति मुण्डं नापितः
लोमरहितं करोतीत्यर्थः ।

४९ । मुडि ङ मग्ने (मुण्ड, भ्रा, ञा) पञ्चमस्वरी, पञ्चम-
स्वरी । मग्नेमिति मञ्जधातोर्भाक्ते रूपं मञ्जनमित्यर्थः । इ—
मुण्डयते । ङ—मुण्डते प्रक्षरां जले । चतुर्भुजस्तु मार्ज्जने इति
पठित्वा मार्ज्जनं शुद्धिरिति व्याख्याय मुण्डते जलेन गात्रं लोक
इत्युदाहृतवान् ।

५० । यौड् टान्तवत् } (यौड, भ्रा, प)

५१ । रौड् टान्तवत् } (रौड, भ्रा, प,) द्वौ चतुर्दश-

म्यरिणौ । ष—अयुयौडत्, अयुरौडत् । टान्तवदिति यौड्
सम्यन्ते, रौड् नादरे इत्यर्थः ।

रौड् रौड्त् लङ् विलासे लङ्मोन्मन्यनजिह्वयोः ।

५२ । रोड् रौड् (रोड, भ्रा, प) त्रयोदशसूरी । क—
अरुरोडत् । रौड् चनादरे इत्यर्थः ।

५३ । लड् विलासे (लड, भ्रा, प) लडति बाला ।

५३ । लड् मोक्षन्यनजिह्वयोः (लड, भ्रा, घटादिः, प)
म—लडयति । उन्मन्यनं पीडितीभाव उत्क्षिप्तीभावश्च । लडति
लता वायुना, पीडिता उत्क्षिप्ता वा स्यादित्यर्थः । जिह्वा जिह्वा-
विषयकक्रिया । लडति जिह्वा स्पन्दते इत्यर्थः । ज्वलयति त्वच-
मुल्ललयत्यस्त्विति श्रीहर्ष, पीडयतीत्यर्थः । ४ । १०६ । कषाटप्री-
मिन्दुः किरणलहरीमुल्ललयतीति सुरारिः । उत्क्षिपतीत्यर्थः ।
उभयत्र डलयोरेकत्वाद्बलम् । केषिन्तु जिह्वोन्मन्यने इति
पठित्वा जिह्वाया उन्मन्यनमुत्क्षेपणमिति व्याख्याय लडयति
जिह्वा सर्प इत्येवोदाहरन्ति । (तावत् खरः प्रखरमुल्ललयाश्चकार
इति भावः । ५ । ७) ।

लड् कोपसेवे लड कड् वीशे लडि कि भाषणे ।

५३ । लड् कोपसेवे (लड, चु, प) उपसेव इच्छात्यन्त-
पालनम् । क—लाळयेत् पक्ष वपांश्चि, मुत्तमितिशेषः । अत्र डल-
योरेकत्वाद्बलम् । कम्पनायामस्य प्रायःप्रयोग इति रमानायः ।
लाडयति लतां वायुः ।

५३ । लड कड् वीशे (लड, चु, भ्रा) क, ड—लाडयते ।
लान्त एवायमिति केचित् । विशेषेणाप्रमिच्छा वीश्या ।

५३ । लडि कि भाषणे (लण्ड, चु, भ्रा, प) इ—लण्डयते ।
कि—लण्डयति, लण्डति । भाषणं कथनम् । अयं कैश्चिन्न
मन्यते ।

ओ लडि क्युत्क्षेपणे लुङ् मन्ये लुङशि संटतौ ।
क्षेपे लोङ् लोङ् उन्मादे लुण्डक् चौय्ये विडाकुशि ।

५३ । ओ लडि क्युत्क्षेपणे (लण्ड, चु, भ्रा, प) ओ—
लण्डितम् । अतुबन्धवलादिभ्यवधानेऽपि निष्ठातस्य नः । अन्ता-
न्विष्ठाया इन् नास्तीत्येके ; लण्ड् इति । इ—लण्डयते । कि—
लण्डयति लण्डति तण्डुलान् लोकः ।

५४ । लुङ् मन्ये (लुङ, भ्रा, प) लोडति मन्यो
विलोडनम् ।

५४ । लुङ शि संटतौ क्षेपे (लुङ, तदा, प) शि—लुङति,
अलुङीत्, लुलोड ।

५५ । लोङ् उन्मादे } (लोङ, भ्रा, प)

५६ । लौङ् उन्मादे } (लौङ, भ्रा, प) शेषवतर्ह्यस्यरी ।

क—अलुलोडत् । अलुलौडत् ।

५७ । लुण्डक् चौय्ये (लुण्ड, चु, प) पञ्चमस्यरी । क—
लुण्डयति ।

५८ । विडाकुशि (विड, भ्रा, प) आकुशि आकोशने ।
वेडति शत्रुं वली ।

वडिक् विभागे वडिङ् वेष्टे च व्रीड् यञि क्षिपि ।
लज्जे वाडुङ् आक्षेपे व्रुङ्शि सुद्यर्थमञ्जयोः ।

५९ । वडिक् विभागे (वण्ड, चु, प) इ, क—वण्डयति ।
अयं कैश्चिन् मन्यते ।

५८ । यडिड वेष्टे च (यण्ड, भ्रा, आ) इ—यण्डते । ड—यण्डते । चकारात् विभागे च ।

६० । व्रीड् यजि विपि लज्जे (व्रीड, दिया, य) रेफयुक्तः ।
य—व्रीडति यागं वीरः । व्रीडति वधूः । जि—व्रीडितोऽसि ।

६१ । याड्ड आसावे (याड, भ्रा, आ) ञ—अययाडत् ।
ड—याडते लोकः । आसावः स्नानम् । उन्मज्जनमित्येके ।

६२ । मुड शि अद्ययमज्जयोः (मुड, तुदा, य) रेफयुक्तः ।
शि—मुडति, अयडोत्, मुवाड । अद्ययः (अडधातोरर्थः) संहति-
संहती, मज्जो मज्जनम् ।

शाड्ड् साघे शौड् गर्वे शडिड् सङ्गरुजोः स्युड ।
स्फुड्शि हत्यां स्फुडिड्फुल्लेस्फुडिक् नर्मणि ऊड्शितु ।
मन्ते ऊडिड् च सङ्गे ऊड् ऋड् हूड् हुड्ड् गतौ ।

६३ । शाड्ड् साघे (शाड, भ्रा, आ) ञ—अययाडत् ।
ड—याडते गुणिनं गुणी ।

६४ । शौड् गर्वे (शौड, भ्रा, य) चठर्हयसरी । ञ—
अययौडत् ।

६५ । शडिड् सङ्गरुजोः (शण्ड, भ्रा, आ) तालव्यादिः ।
इ—यण्डते । ड—यण्डते काण्डो वीरं, रुजतीत्यर्थः ।

६६ । स्युड शि हत्याम् } (स्युड, तुदा, य)

६७ । स्फुड शि हत्याम् } (स्फुड, तुदा, य) शि—स्युडति,
अस्युडोत्, तुस्योड । स्फुडति, अस्फुडोत्, पुस्फोड । हत्यां संवरणे ।

६७ । स्फुडिड् फुल्ले (स्फण्ड, भ्रा, आ) फुल्लं विकसनम् ।
र—स्फण्डते । ड—स्फण्डते कुन्दकोरकः । पुस्फण्डे ।

६७ । स्फुडिक् मर्भाणि (स्फुण्ड, चु, प) पञ्चमस्वरी ।
नर्भे परिहासः । इ, क—स्फुण्डयति सखायं लोकः । पुस्फु
ण्डयिषति । अयमाद्यस्वरोति कातन्नाद्याः । पञ्चमस्वरोऽनार्य
इति गोविन्दभट्टः ।

६८ । ऊड् शि तु मग्ने (ऊड, तुदा, प) शि—ऊडति
अऊडोत् जुहोड । मग्ने मज्जनम् ।

६९ । ऊतिङ् च सङ्गे (ऊण्ड, भ्वा, आ) पञ्चमस्वरी ।
इ—ऊण्डयते । उ—ऊण्डते धनं लोकः, राशीकरोतीत्यर्थः ।
चकारात् ऊडशि च (सङ्गनर्थकः) ।

६८ । ऊडृङ् गतौ } (ऊड, भ्वा, आ)
६९ । ऊडृङ् गतौ } (ऊड, भ्वा, आ)
७० । ऊडृङ् गतौ } (ऊड, भ्वा, आ)
७१ । ऊडृङ् गतौ } (ऊड, भ्वा, आ) मध्यमौ षट्-
स्वरिणौ, शेषौ द्वौ रेफयुक्तौ । ऋ—अजुहोडत्, अजुहडत्,
अजुहूडत्, अजुहोडत् । ऌ—होडते, हडते, हूडते, होडते ।

हौड हौडृङ् च हिडिङ् होडुङ्ङपिङ् हेडृ च ।

अनादरे हेडु वेष्टे डान्ताः षट्सप्ततिर्मताः ।

७२ । हौडृङ् च } (हौड, भ्वा, आ)
७३ । हौडृङ् च } (हौड, भ्वा, आ) द्वौ चतुर्दशस्वरिणौ,
शेषौ रेफयुक्तः । ऋ—अजुहौडत् । अजुहौडत् । ऌ—हौडते ।
हौडते । चकारात् गतौ ।

७४ । हिडिङ्ङपि } (हिड, भ्वा, आ)

७५ । होडृङ्ङपि } (होड, भ्वा, आ) इ—हिण्डयते ।

ड—डिण्डते । षट्—अजुहोडत् । ड—होडते, जुहोडे । अपि-
शब्दात् गतौ । डिण्डन्ते च यथा रात्राविति जलायुधः । (१११) ।

७६ । ड हेड् च अनादरे (हेड, आ, आ) ड—हेडते,
जिहेडे । षट्—अजिहेडत् । चकारात् डिडिड् होड्ड् च
(अनादर इत्यर्थः) । (१) । हेडते शीलसम्पन्नो बान्धवानपि
तानसाविति जलायुधः । (१११) ।

७७ । हेड्म वेटे (हेड, आ, प) डेडति । म—डिडयति
(२) । अडिडि अहीडि । डिडं डिडं, हीडं हीडं । एकारस्य
ऋस्यविधाने कण्ठग्रत्वेन समानोऽप्यकारो न स्यात्, एचोऽतु स्यामिति
नियमादिकार एव स्यात् । इकारस्य दीर्घविधौ ईकार एव,
एकारस्यांशिककण्ठग्रत्वेन विवृत्त्वात् । केचित्तु दीर्घपक्षे गुणं
विधाय (गुणविधानेनैव दीर्घपक्षावस्थानादित्यर्थः) अडिडि
अहेडीत्यादि मन्यन्ते ।

ढान्ताः षट्सप्ततिर्मताः ।

(ङकारान्ता धातवः षट्सप्ततिसंख्यका ज्ञाताः)

ढान्तवर्गः ।

दुण्डान्वेषण इत्येको ढकारान्तः प्रकीर्तितः ।

१ । दुण्डान्वेषणे (दुण्ड, आ, प) ढाद्यन्तः पञ्चमस्वरो

(१) हेडते त्यजतोऽर्थ इति धातुपदीपः । अनादरे तु भट्टमल्लः षट्तीत्युक्तं
धातन्त्रधातुश्लो ।

(२) इह पाठसामर्थ्यात् तुल्यत्वे सत्यपि षोडशावच्छयो गुण इत्युक्तं रमा-
भाषेन ।

दन्त्यनोपधः, दशोगान्मूर्धन्यसेन दुष्यत इत्यादि । दुष्यति धनं
लोकः ।

ईत्येको ढकारान्तः प्रकीर्तितः ।

यान्तवर्गः ।

अण् रवेऽण् यङ् प्राण ऋण् दुङ् गतावोण्पसारणे ।

१ । अण् रवे (अण, भ्या, य) अणति । रवः शब्दः ।

१ । अण् यङ् प्राणे (अण, दिवा, धा,) य, ङ—अण्यते
जनो जीवतीत्यर्थः ।

२ । ऋण् दुङ् गतौ (ऋण, तना, उ) द, ञ—ऋणोति
अणोति ; ऋणुते अणुते । उ—अणित्वा ऋत्वा । (इम्पक्षे
सेमृक्षुधकृपक्षिणेति कित्त्वनिषेधे गुणः, इमोऽभावपक्षे वनतनेति
अमृलोपः) ।

३ । ओण् अपसारणे (ओण, भ्या, य) ष—मा भवान्
ओणित्वा । आपकञ्जापिता विधयो जलणमनुसरन्तीति न्याया-
दस्य ऋदनुबन्धो आपयति, अण्डि मरे धातुनामादौ क्लृप्तः पञ्चा-
दित्वमिति । आदौ द्वित्वे दीर्घोपधाया असम्भवादेव क्लृप्ताभावे
ऋदनुबन्धो व्यर्थः स्यात् । (१) अटगतावित्यादीनान्तु मा भवान्
अटिटदित्यादि बोध्यम् । अपसारणमपनयनम् । ओणति धनं
धौरः ।

कण् आर्त्तस्वरे कण्म् गतौ कण्क् निमीलने ।

(१) यत्तु सुप्रकरणं न सम्भवति तत्प्राधान्येन द्वित्वमित्याहु अटगताविति ।

४ । कण् आर्त्तखरे (कण, स्वा, य) ष्ट—अचीकणत्
अचकाणत् । (आकम्भासमासेति वा ङ्खः) । कणति भीतः ।

४ । कण्म गतौ (कण, स्वा, य) म—कणवति ।

४ । कण्क निमीलने (कण, चु, य) निमीलनं पद्मभि-
रक्षुप आवरणम् । क—काणवति चक्षु, पद्मभिरावृतस्यादित्यर्थः ।

कुण्शोषकरणे कण् च शब्दे कूण् कङ् सङ्कुचि ।

५ । कुण् शोषकरणे (कुण, उदा, य) उपकरणं दानादिना
पोषणम् । श—कुणति दीनं दयालुः । कोणिता ।

६ । कण् च शब्दे (कण, स्वा, य) वकारयुक्तः । कणति
वीणा । चकारात् कुणश्च (शब्दार्थकः) (अकाराणिपुच्युतोत्-
साहाः । यातुधाना इति शेष इति भट्टिः । ८ । ११) ।

७ । कूण् कङ् सङ्कुचि (कूण, चु, आ) पठस्वरी, । क,
ङ—कूणयते चक्षुः, सङ्कुचितं स्यादित्यर्थः । पञ्चमस्वरीत्येके ।

क्षणक्षिण् दुज्ज्वधे वण् हण् दुज्जदीप्तौ हणघिण् घुणिङ् ।
ग्रहणे घुण्ङ घुणश्च घूर्णञ्श्च भ्रमणे चण ।

शब्दे चण्मि गतौ हिंसे चण्म दाने शि चुण छिदि ।

८ । क्षण दुज्ज्वधे } (क्षण, तना, उ)

८ । क्षिण दुज्ज्वधे } (क्षिण, तना, उ) द, ज—क्षणीति

क्षणते । क्षिणीति क्षिणते । उ—क्षणित्वा क्षत्वा । क्षेणित्वा
क्षित्वा ।

१० । वण दुज्ज दीप्तौ } (वण, तना, उ)

११ । हण दुज्ज दीप्तौ } (हण, तना, उ) द, ज—हणीति

वर्णुते । घणोति घर्णोति, घणुते घर्णुते (नोप्युडोणुर्वात्तृ इत्य-
नेन वैकल्पिकगुणनिषेधः) । उ—घणित्वा घत्वा । घर्णित्वा
घत्वा ।

११ । घण्डिड ग्रहणे } (घृण, भ्रा, घ्रा)

१२ । घिण्डिड ग्रहणे } (घिण, भ्रा, घ्रा)

१३ । घुण्डिड ग्रहणे } (घुण, भ्रा, घ्रा) त्रयः कमात्

सप्तमहतीयपञ्चमस्वरिणः । इ—घृण्यते, घिण्यते, घुण्यते ।

उ—घृण्यते, घिण्यते, घुण्यते । अरीघृण्यते, जेघिण्यते, जोघुण्यते ।

१३ । हुण्डिड भ्रमणे } (हुण, भ्रा, घ्रा)

१३ । हुण्य भ्रमणे } (हुण, तुदा, प)

१४ । घूर्णञ श भ्रमणे } (घूर्ण, तुदा, उ) उ—घोणते ।

श—घृणति, घोणित्वा । ज—घूर्णति घूर्णते । जुघूर्णे चकम् । श—

घूर्णन्ती घूर्णन्ती । अत्र भ्रान्तैर्मध्यमः कुटादौ पठ्यते, तद्वेद्यमन्येपा-

ससम्मतत्वात् ; तथात्वे परस्थितानुबन्धस्य पूर्व्येण सम्बन्धपक्षेऽपि । (१)

१५ । चण्य शब्दे (चण, भ्रा, प) चण्यति ।

१५ । चणमि गतौ हिंसे (चण, भ्रा, प) मि—चणयति
चाणयति । (२)

(१) यद्यपि मध्यमो धातुः कुटादि स्थातृदा घृण्यति इत्येवं पाठः । तथा सति
शकारानुबन्धस्याभेदितत्वाभावात् परवर्त्तिनो घूर्णधातोर्जातुबन्धस्य मध्यमेन
घृणधातुनापि सङ्ग सम्बन्धो दुर्निवार एव स्यात् । यदादिपाठे तु शकारानुबन्धस्य
पुनरुक्तत्वात् तथेति तात्पर्यम् ।

(२) यद्यपि स्वमते धामान्यतोमिकारानुबन्धधातूनां वैकल्पिकह्रस्वविधायक
ह्रस्वं नास्ति, तथापि केषांश्चिद्भातूनां विकल्पेन घटादित्वं भवतीति भ्रतमङ्गीकृत्य
तत्रैव धातवो मिकारानुबन्धतया दर्शिता आचार्येण । ते च धातव इकारान्-
वर्गेषु चिङ्मि च इत्यस्य व्याख्यानावसरे उद्धृत्य दर्शितपूर्वा मतेति ।

१५ । चण् दाने (चण, भ्रा, प) म—चणयति ।

१६ । शि चुण् छिदि (चुण, तुदा, प) शि—चुणति, अचु-
णीत्, चुचोण ।

चूर्णक् पेपे चूर्ण तूणक् सङ्कोचेक् तूण्ड पूरणे ।

१७ । चूर्णक् पेपे । (चूर्ण, चु, प) एतदाद्याचत्वारः पठ-
स्यरिणः । पेपचूर्णीकरणम् । क—चूर्णयति तद्दुजान् शिला ।

१८ । चूर्णक् सङ्कोचे } (चूर्ण, चु, प)

१९ । तूणक् सङ्कोचे } (तूण, चु, प) द्वौ कमात्तालव्य-
दन्यवर्गाद्यादी । क—चूर्णयति, तूणयति चक्षुः, सङ्कुचितं स्यादि-
त्यर्थः ।

१२ । क तूण्ड पूरणे (तूण, चु, आ) क, ड—तूणयते ।

तूण् दुज् भक्षे तूण् श जैह्ये दुण् श जैह्ये वधे गतौ ।

२० । तूण् दुज् भक्षे (तूण्, तना, छ) द, ज—तूणोति,
तर्णोति, तूणते, तर्णते । छ—तर्णित्वा तृत्वा ।

२१ । तूण् जैह्ये (तूण, तुदा, प) जैह्यमिह कुटिली-
करणम् । श—तूणति तूणं वायुः । तोषिता ।

२२ । दुण् जैह्ये वधे गतौ (दुण, तुदा, प) दन्त्यवर्ग
तृतीयादिः । श—दुणति । दुद्रोणिपति । जैह्यं कुटिली-
करणम् । (दुणति प्रहृतो यस्य दिक्षुषेपु रिपुव्रज इति
दलायुधः । २४० । दुणति गच्छति पलायते इत्यर्थः) ।

धण ध्वण धण ध्वाने पण्ड् व्यवहृतौ स्तुतौ ।

२३ । धण ध्वाने } (धण, भ्रा, प)
 २४ । ध्वण ध्वाने } (ध्वण, भ्रा, प)
 २५ । ध्रण ध्वाने } (ध्रण, भ्रा, प) शेषौ वकाररेफ-
 युक्तौ कमात् । धणति, ध्वणति, ध्रणति च्छद्वः ।

२६ । पण्ड् व्यवहृतौ स्तुतौ (पण, भ्रा, आ) व्यवहारे, ङ—
 पणते पणायति पणायते । आद्यान्तत्वादुभयपदमिति षोपदेशः ।
 प्राणानामपण्णिष्ठासाविति भट्टिः । ८ । १२१ । अत्र कर्मणि षष्ठी
 (पणेर्यवहारे इति पण्यं परस्त्वम् । तत्र व्यवहारे कयविक्रयलक्षणे
 द्युतक्रियायाच्चेति तट्टीकाया भरतः) स्तुतौ तु पणायति पणायते
 विष्णुं धीरः । अरे तु द्वयोर्ययोरेव आद्यस्याप्राप्तिपक्षे आत्मने-
 पदमेव । अपण्णिष्ट, पेणे, पणिता, पण्णिष्ट पण्यते, अप-
 ण्यते । (न षोपलेभे षण्णिजा पणाय इति भट्टिः । ३ । २७) ।

पेणू पेये गतौ स्त्रेपे पुणश् धर्मो ऽणश् ढपि ।

२७ । पेणू पेये गतौ स्त्रेपे (पेण, भ्रा, प) ङ—अपिपेणत् ।
 पिपेणतुः । पेपचूर्णीकरणम् ।

२८ । पुणश् धर्मो (पुण, तुदा, प) शुभक्रियायामित्यन्ये ।
 ङ—पुणति शुभ लोकः । पोणिता । (१) ।

२९ । ऽणश् ढपि (ऽण, तुदा, प) ढपि ढभीकरणे । ङ—
 अग्निं ऽणति यो द्विजः । पणिता ।

मूणक् सङ्घाते फण ण निस्त्रेहे फण् मिण गतौ ।

(१) धर्मोऽत्र धार्मिकीभाव इति केचित् । तत्रते पुणति इह द्रष्टुदाहरणम् ।
 शुभक्रियायामर्थे चात्यर्थेनोपसङ्गादधर्मकत्वात् पुणति शुभं लोक इति पदार्थ-
 बोदाहरणं कथं नञ्चते तत् सुधीभिर्भाव्यम् ।

३० । पूणक् सहाते (पूण, शु, प) पष्ठस्वरी । क—पूण्यति धान्यं लोकाः, राशिकरोतीत्यर्थः । अयं कैचिन्व मन्यते ।

३१ । फण ण निस्तेहे (फण, भ्रा, प) ण—फेणतुः पफणतु । निस्तेहोऽनायासेनोत्पत्तिः । फणति वाष्कितं श्रीमताम्, अनायासेनोत्पद्यते इत्यर्थः । अस्यैव अन्तस्य निष्ठाया फण्ट । अनायासकृतं फण्टमित्यमरः ।

३१ । फण मिण गतौ (फण, भ्रा, प) मि—फणयति फणयति । ण—फेणतुः पफणतु ।

ब्रण् बण् भ्रण् शब्द कृ भण् च भ्रूण् क ड्डाशाविशङ्कयोः ।

३२ । ब्रण शब्दे } (ब्रण, भ्रा, प)

३३ । बण शब्दे } (बण, भ्रा, प)

३४ । भ्रण शब्दे } (भ्रण, भ्रा, प) आद्यन्तौ रेफयुक्तौ ।

ब्रणति, बणति, भ्रणति ।

३५ । कृ भण् (भण, भ्रा, प) कृ—अभीभणत् अवभाणत् । चकारात् शब्दे । स चेड व्यक्तवाच्यम् । श्रीजयदेवे कृतहरिसेवे भणति परमरमणीयम् ।

३६ । भ्रूण् कड् आशाविशङ्कयोः (भ्रूण, शु, षा) रेफयुक्तः पष्ठस्वरी । क, ड—भ्रूणयते भद्रं लोकः, प्रत्याशाविषयं करोतीत्यर्थः । (भ्रूणः, भ्रूण आशंसाया चुरादेर्षज् इत्यमरटीका) (भ्रूण्यते स्त्री या पुमान् वेत्याशङ्कतेऽसावित्यर्थो वा) ।

मण् कृजे श् मुण् प्रतिज्ञाने मृणश् हिंसे रणम् गतौ ।

३७ । मण कृजे (मण, भ्रा, प) मणति । कृजे अयक्तशब्दे ।

३८ । श मुण्—प्रतिज्ञाने (मुण्, तुदा, प) श—मुणति
वतं लोकः, प्रतिजानीते इत्यर्थः । मोषिता ।

३९ । षण्णश्चिंसे (षण्, तुदा, न) षवर्गशेषादिः । श—
षणति । मर्षिता । युष्मे—षणति वारणानिति हलायुधः । (१०५) ।

४० । रणम् गतौ (रण, भ्रा, प) म—रणयति

रण् व्रण् कृत्य वण् च वृण् दुञ् भक्षे वेणुञ् निशामने
वादिवादान-गमन-ज्ञान-चिन्तासु वर्णक ।

वर्णे शोणुगतेऽस्मिन् शण् यण्म दाने यणक् तथा ।

४० । रण् कति } (रण, भ्रा, प)

४१ । वण् कति } (वण, भ्रा, प) पूर्वोरेफादिः शेषो

रेफयुक्तवकारादिः । रणति । वणति । कति शब्दे ।

४२ । ऋ वण् च (वण, भ्रा, प) ऋ—अवीवणत् अववाणत् ।

चकारात् कति ।

४३ । वृण् दुञ् भक्षे (वृण, तना, उ) द, ज—वृणोति

वर्णोति वृणुते वर्णुते । उ—वर्णिता वृत्ता ।

४४ । वेणुञ् निशामने वादिवादानगमनज्ञानचिन्तासु
(वेण, भ्रा, उ) ऋ—अविवेणत् । ज—वेणति वेणते ।
विवेणे । निशामनं चाक्षुषज्ञानम् । वादित्वं मुरजादि, तस्यादानं
ग्रहणं वादिवादानम् । केचित्तु वादित्वं वादित्वविषया क्रिया
इत्येकोऽर्थ इत्याहुः । (१) ।

(१) आदानमित्यपरोऽर्थः । तथाच वेणवः कीचकाक्षेष्टुरित्यस्य टीकायां
“विधति गृह्णाति शोभादिकं, वेणज निशामने वादिवादान-गमन-ज्ञान-चिन्तासु
च, नाप्नोति उरिति भरत ” ।

४५ । वर्णकं वर्णं (वर्ण, चु, प) वर्णयति । अयं कैश्चिन्न
मन्यते । वर्णतक इत्यदन्तचुरादिनैव सिद्धेः) ।

४६ । शोणं गतेऽश्विन् (शोण, भ्रा, प) ऋ—अश्वशोणत् ।
अश्विन् वर्णो । वर्णशेचुरक्तवर्णीभावः । शोयति सूर्यः सन्या-
याम् ।

४७ । शण्म दाने } (शण, भ्रा, प)

४८ । अण्म दाने } (अण, भ्रा, प) शेषो रेफयुक्तः ।
म—शणयति, अणयति । (विश्रयन्ति च तेऽप्यसौ सत्यवाचः
सदाधिप इति वृत्तायुधः । १७०) ।

४९ । अणक्त्तया (अण, चु, प) रेफयुक्तः । क—आणयति ।
तथा दाने । अणक्तेऽस्य अणक्ति ऋसविकल्पोऽप्यटमसुरातुयन्ता-
भावः केषादिदतुरोधात् । (विश्राणयति यः श्रीमान् विप्रेभ्यो
विपुलं वस्ति वृत्तायुधः । १७०) ।

शोणं शोणुत सङ्गते शान्ताः पञ्चाशदीरिताः ।

४९ । शोणं सङ्गते } (शोण, भ्रा, प)

५० । शोणं सङ्गते } (शोण, भ्रा, प) हौ तालव्यादी,
कमाद्रेफान्तःस्थतृतीययुक्तौ च । ऋ—अश्वशोणत् अश्वशोणत् ।
सङ्गतो राशीकरणम् । (१) ।

शान्ताः पञ्चाशदीरिताः ।

(पञ्चाशत्संख्याका शकारान्ता घातवः कविताः) ।

(१) अमरान्तपङ्क्त्याचक्रशोणशब्दस्य टीकायां “शोयति अश्वशोः संघतो
भवति शोयः, शोणु सङ्गते पचादिनादक्षि”ति भरतः ।

तान्तवर्गः ।

अत् सातत्यगतेऽतीति वन्धे ऋत् स्पर्द्धनैश्ययोः ।
 दृणागत्योः कृतीष् वेष्टे कृती शप च्छिदि कृतक् ।
 संशब्दे कित् संशयेच्छावासारोग्ये लिं कित् मतौ ।

१ । अत् सातत्यगते (अत, स्वा, प) सातत्यगतं नैरन्तर्येण
 भ्रमणं प्रापणञ्च । अतति वायुः । अतति सूर्यो गगनं, सततं
 प्राप्नोतीत्यर्थः ।

१ । अति वन्धे } (अन्त, स्वा, प)

२ । ईति वन्धे } (ईन्त, स्वा, प) शेषो दीर्घादिः । इ—
 अन्त्यते । ईन्त्यते ।

३ । ऋत् स्पर्द्धनैश्ययोः दृणागत्योः (ऋत्, स्वा, प) दृणा
 दया । ऋतीयते जनः, स्पर्द्धते, ईश्वरो भवति, कश्चिद्दयते,
 गच्छति वेत्यर्थः । अरे तु ईयङोऽप्राप्तिपक्षे परस्मैपदमेव ।
 आर्त्तान् आनर्त्त इत्यादि ।

४ । कृतीष् वेष्टे (कृत, रुधा, ण) ई—कृतः । ध—लणिति ।
 चकर्त्त ।

४ । कृती श प च्छिदि (कृत, रुधा, प) ई—कृतः ।
 श, प—कृन्तति । चकर्त्त । ऋत्कृतृष्टृटित्यादिना येमत्वादेश
 निष्ठाया अनिमित्ते सिद्धे अय्य पूर्वस्य च ईदृशमन्वो नेम् डीर्घात्त्यस्य
 व्यभिचारसूचनार्थः । तेन धातुज लवे ष्यतीत्यादीनां “धाविताः
 धान्यसार्थी” इत्यादि सिद्धमिति रमानाथः । अनितं यतितमित्यादि
 सिद्धमिति कमदीश्वरः । केविशु धावनं धावः सोऽस्य जातो

धावित इत्यादि सनाधाय ईदित्करणमाभ्यां यङ्लुकि निष्ठाया
इम्निषेधार्थं, तेन चरोक्तमित्याहुः । विरहिनिष्ठान्तनकुन्तमुग्रा-
स्तिकेतकिदन्तुरिताशे इति जयदेवोक्तं निष्ठान्तन्त करोतीति
शब्दन्तात् औ नन्दादित्वादनप्रत्यये साध्यम् । (यं लृणस्ति गुण-
ग्रामः लन्तत्यरिगिरासि य इत्युभयत्र इलायुधः । (२२) ।

५ । कृतक संशब्दे (कृत, चु, प) दीर्घो । क—कीर्त्तयन्ति च
गोष्ठीषु यद्गुणानप्सरोगणा इति इलायुध । १२२ । कीर्त्ता-
देशस्य नित्यत्वेऽपि कृतपाठः । कीर्त्तादेशस्य क्वचित् व्यभिचार-
सूचनार्थं, तेन अचीकृतदित्यादि सिद्धम् । (अचिकीर्त्तदित्यपि,
तेन “अपमथद्गुणान् आतुरचिकीर्त्तञ्च विक्रममिति भट्टः ।
१५ । ७२) ।

६ । कित् संशयेच्छावासारोग्ये (कित्, आ, प) विचिकित्-
सति मनः, संशये इत्यर्थः । आरोग्ये—चिकित्सत्यातुरं वैद्यः ।
इच्छानिवासयोस्तु केततीति बोधदेवः । तत तिवादयो न प्रयु-
ज्यन्ते इति रमानाथः । “ इति न वनिता मेता चन्तुं मनो
विचिकित्सते ” इति तु अन्तर्भूतवार्थतया कर्मकर्त्तरि सन-
अन्यग्रन्थेत्यादिना यको निषेधे सिद्धम् ।

६ । लिङ्कित् सतौ (कित्, हा, प) र—वैदिकः । लिङ्—
चिकेति ।

चतेञ् याचे चितौ ज्ञाने चितकङ् च चितिक् स्मृतौ ।

७ । चतेञ् याचे (चत, म्वा, उ) ए—अचतीत् । ज—
चतति चतते ।

८ । चितौ ज्ञाने (चित, म्वा, प) ई—चित्तः । ज्ञानमिह

जागरणं ज्ञानञ्च । अविद्यानिद्रायाकान्ते जगत्येकः स चेततीति
 ज्ञानायुधः । १२६ । चिचेत रामस्तत्कृच्छ्रमिति भट्टिः । १४ । ६२ ।
 (कृच्छ्र नागपाशबन्धनरूपं, चिचेत ज्ञातवान्) ।

८ । चितक क् च (चित, चु, चा) क, ऊ—चेतयते ।
 चकारात् ज्ञाने । तत्रोपशाधिका यावद्वाच्यस्यचेतयन्ति नेति भट्टी
 (८ । १२३) गणकृतानित्यत्वादात्मनेपदम् । चेतनं चेतसं करो-
 तोति जौ वा साध्यम् । (कादम्बरीरसभरेण समस्त एव मत्तो न
 किञ्चिदपि चेतयते जनोऽयमिति कादम्बरी सत्तरण्यप्रारम्भे
 ग्रन्थकृतिः) ।

८ । चितिक् श्रुतौ (चिन्त, भ्रा, प) इ, क—चित्तयति
 विष्णुं मुनीः ।

चृत् कि सन्दीपने चृत् श हिंसे ग्रन्थे चुत चुतिर् ।
 क्षरणे जुत् ज्युष्टुङ् दुत्यां ज्यतिर्चाप्य युन्लुङ्ङपि ।

१ । चृत् कि सन्दीपने (चृत्, चु, भ्रा, प) कि—चर्त्तयति,
 चर्त्तति ।

२ । चृत् श हिंसे ग्रन्थे (चृत्, रुदा, प) श—चृत्तति । चर्त्तिता ।
 ग्रन्थो ग्रन्थनम् ।

१० । चुतिर क्षरणे } (चुत, भ्रा, प)

११ । युतिर क्षरणे } (युत, भ्रा, प) जेयोःस्तःप्यादि-

मुक्तः । इह—अचुतत् अचोतीत् । अयुतत् अयोतीत् । अर इह
 अशेषनम् । आतति आतति इतममो यथा ।

१२ । जुमङ् दुष्टाम् } (जुत, भ्रा, चा)

१३ । ज्युष्टुङ् दुष्टाम् } (ज्युत, भ्रा, चा) जेपादाकपो-

ऽन्तःस्यादि युक्ताः । ऋ—अजुजोतत् अजुज्योतत् । ङ—जोतते
ज्योतते चन्द्रः ।

१३ । व्यतिर्च (व्युत, भ्या, य) इर्—अव्युतत् अव्योतीत् ।
चकारात् द्युत्याम् ।

१४ । अय द्युत् ङ्ङ्ङपि (द्युत, भ्या, षा) ङ्—अद्युतत् ।
ङ—द्योतते । दिद्युते । अपि शब्दात् द्युत्याम् ।

नृत्य नर्त्ते पत्य डैश्ये पत्लृज् गत्याञ्च पुस्तक ।
बन्धे वुस्तक् च नादृत्यादृत्योर्मुस्त क संहतौ ।

१५ । नृत्य नर्त्ते (नृत्, दिवा, य) य—नृत्यति नर्त्तकः ।

१६ । पत्य डैश्ये (पत, दिवा, षा) य, ङ—पत्यते । ऐश्व-
मीश्वरीभाषः ।

१६ । पत् लृज गत्याञ्च (पत, भ्या, य) लृ—अपतत् । ज—
पातः पतः (इनीभूषलाद्येति विभाषया आप्रत्ययः ।) गतिरिह
पतनम् । पतति पतं दद्यात् । चकारादैश्ये च ।

१७ । पुस्तक बन्धे (पुस्त, चु, य) एतदाद्यास्त्रयः पञ्चम-
स्वरिणो दन्त्यसोपधाः । क—पुस्तयति ।

१८ । वुस्तक् च नादृत्यादृत्योः (वुस्त, चु, य) नादृतिरना-
दृत् । क—वुस्तयति पल लोकः । वुस्तयति धीरं सुधीः ।
चकारात् पुस्तक च (नादृत्यादृत्यर्थकः) ।

१९ । मुस्त क संहतौ (मुस्त, चु, य) मयर्गशेषादिः ।
क—मुस्तयति ।

यत् क खेदोपस्कारयोर्निरः प्रत्यर्पणे यतीङ् ।

यत्ने युट्ङ दीप्तौ दृत् कच दृत् डुव्ल वृत्तने ।

२० । यत्क खेदोपस्कारयोः (यत, जु, प) खेद् इह ताड-
नम् । क—यातयति पुत्रं पिता, ताडयतीत्यर्थः । यातयति गृहं
गृहिणी, उपस्करोतीत्यर्थः ।

निरः प्रत्यर्पणे ।

(निरुपसर्गात् यातिधातुः प्रत्यर्पणोऽर्थे प्रयुज्यते इत्यर्थः) ।
प्रत्यर्पणं परिवर्त्तः । निर्यातयति धान्येन मायं लोकं, धान्यं
गृहीत्वा मायं ददातीत्यर्थः ।

२० । यतीङ् यत्ने (यत, भ्या, आ) ई—यन्तः । ङ—यतते
पठितुं शिष्यः ।

२१ । युलृङ् दीप्तौ (युत, भ्या, आ) ऋ—यद्युयोतत् ।
ङ—योतते ।

२२ । एत्क च (एत, जु, प) क—वर्त्तयति । चकारात् दीप्तौ ।

२२ । एत् डुष्ल् वर्त्तने (एत, भ्या, आ) ङ—वर्त्तते ।
ङ—वर्त्तिता एत्त्वा । व—वर्त्तयति, विवर्त्तयति । (वृद्धोनेस् पे
स्यसनोर्वात्वमे इत्युक्तेः । मे—वर्त्तिष्यते । मादन्यत्र विवर्त्तिषा
विवर्त्तसा) । ङ—अवर्त्तत् ।

एत् वाटत्युङ् सम्भक्तौ वरणे वस्तकङ् वधे ।

२२ । एत् युङ् सम्भक्तौ } (एत्, दिवा, आ)

२३ । वाटत् युङ् सम्भक्तौ } (वाटत्, दिवा, आ) य, ङ—

वर्त्तते, वाटयते । च—वर्त्तिता एत्त्वा, वावर्त्तिता वाटयत्त्वा ।
सम्भक्तिः सेवनम् ।

२४ । वस्त कङ् वधे (वस्त, जु, आ) दन्त्यसोपधः । क,
ङ—वस्तयते । गतिर्हिंसायाचनेष्विति केचित् ।

लृश्विताङ् शौक्लो श्रुत्श्रुतिर्स्यात् चरे शस्तपस्तिलुर् ।
स्वप्ने प्वर्त्तस्वर्त्तक् गत्यां तङ्गे तास्त्रिंशदेकतः ।

२५ । लृश्विताङ् शौक्लो (श्वित, भ्वा, आ) वकारयुक्तः ।

लृ—अश्वितत् । आ—श्वितितं श्वित्तं तेन, प्रश्वितितः प्रश्वित्तः
सः । ङ—श्वेतते प्रासादः । (अजस्रमश्रुभिः शत्रून्स्त्रीणा धौतमि-
वाधिकं । यद्वयशः श्वेतते दिक्षु इति श्लाघुध' । २३६) ।

२६ । श्रुतिर् स्यात् चरे } (श्रुत, भ्वा, प)

२७ । श्रुतिर् स्यात् चरे } (श्रुत, भ्वा, प) द्वौ तालव्य-

वर्गाद्ययुक्ततालव्यादी, शेषोऽन्तःस्यादियुक्तश्च । नकारजायनुस्वार-
पञ्चमावित्यादिनियमोऽप्यनयोस्तालव्यादित्वं, तद्वचनस्य व्यभिचार-
सूचनार्थम् । तेन चुलुम्बलोपे इत्यादीनामोद्यवर्गशेषोपधत्वं सङ्ग-
च्छते । तेन क्विपि सयोगान्तलोपे चुलुम् इत्यादि सिद्धम् । किन्तु
हौ दन्त्यादी इति धातुमदीपक्रमदीश्वरौ । तस्मै हतं शरोततीति
हतश्रुत्, तमाचटे इति औ जीमंशेति डिस्त्याटिलोपे षसास्रोप इति
यलोपे हतश्रयतीति पुनः क्विपि जेलोपे हतस्क् इति स्थिते संयोगादेः
सस्य लोपे हतक् इति । (१) । इर-अश्रुतत् अश्रोतीत्, अश्रुतत्
अश्रोतीत् । चर इह आशेषनं चरणश्च । रक्तमश्रोतिपुः क्षुषा
इति भट्टिः । १५ । ५१ । (कषयः क्षुषाः अण्डिताः सन्तो रक्तं
चरन्तिश्च इत्यर्थः) । इदं कवचमश्रोतीटिति । निश्रोतन्तो
मृतान् कवरोविन्द्वो यावदेते इति मालत्या गणकृतानित्यत्वात् ।

(१) समतेऽपि सान्निध्यादिना कस्य भुवि सन्निवृत्त्यात् सन्निवृत्त्येव न
सन्निवृत्तिरिति नियमात् अण्डितोरित्यनेन शस्यं लकारे सङ्गतो विप्रतिषेधो
यदाधितं तदाधितमेवेति व्याख्यादाद्यविधिनिषेधस्य बाधे धादिति लस्य लकारे
अण्डितोरित्यनेन पुनर्लकारस्य वगावित्यधिकं पाठः ।

२८ । शक्षि लुर खग्रे) यन्सु, अदा, प)

२९ । पक्षि लुर खग्रे) (यन्सु, अदा, प) द्वौ कमा-
नालयसुर्द्धन्यादी, दन्त्यसोपधौ च । इ—शंस्यते, संस्यते ।
नसध्यपाठेऽपि नस्योपान्त्यत्वाभावादेव लोपासम्भवे इदमुक्त्यो
येदेप्सुधारणभेदार्थः । ल—शंसि संसि । र—वैदिकः ।

३० । स्वर्त्तम् गत्या तद्धे) (स्वर्त्त, चु, प)

३१ । स्वर्त्तम् गत्या तद्धे) (स्वर्त्त, चु, प) द्वौ कमात्
वकारयुक्तसुर्द्धन्यादी । तद्धो दुःखेन जीवनम् । क—स्वर्त्तयति
जनो, गच्छति, दुःखेन जीवति वेत्यर्थः । सिष्वर्त्तयिषति, सिस्व-
र्त्तयिषति । (१) ।

तास्त्रिंशदेकतः ।

एकत एकेन सहेत्यर्थः ।

(तास्तकारान्ता घातव एकत्रिशत्यंख्या इत्यर्थः) ।

घान्तवर्गः ।

काथेज् निष्पचने क्रथ्क प्रतिहर्षेऽथ कि क्रथ ।

क्रथ लाथ क्रथ्म वधे कुथि लेशे च कुथ् य त ।

पूतित्वे कत्यङ् लाघे कुन्य क्रुन्यग् क्षिपि क्षिपि ।

१ । काथेज् निष्पचने (कथ, भ्वा, प) वकारयुक्तः । ए—
अकथीत् । ज—काथः कथः । कथयति वैद्य चौरपधं, निष्पच-
तीत्यर्थः ।

(१) षर्त्त स्वर्त्तेति योषदेशोपदेशघातद्वयपाठात् प्रथमस्य कृतसकारतया
जिह्वो धेरिति नियमात् किञादिसन्धेयं धात्वर्थस्य न नेति बोध्यम् ।

२ । कथ्क् प्रतिहर्षे (कथ, चु, प) रेफयुक्तः । प्रतिहर्षः पुनः पुनः हृष्टीकरणम् । क—काययति शिशुं लोक, पुनः पुनः हर्षयतीत्यर्थः ।

२ । अथ किं कथ वधे } (कथ, चु, भ्वा, प)

२ । कथम वधे } (कथ, भ्वा, प)

३ । कथयम वधे } (कथ, भ्वा, प)

४ । कथयम वधे } (कथ, भ्वा, प) हावाद्यौ रेफ-

युक्तौ । पुनः पाठात् पूर्वो न मित् । शेषौ कमादन्त-स्य हृतीय-दन्त्यवर्गशेषयुक्तौ । कि—काययति कथयति । म—कथयति, कथयति, कथयति ।

५ । कुयि क्लेषे च (कुय, स्वा, प) पञ्चमस्वरौ । इ—कुन्यते । क्लेषो दुःखानुभवः । शीतार्त्तश्च न कुन्यतीति क्लेशुधः । (२४ । (यस्य राष्ट्रे जन इति शेषः) । चकारात् वधे ।

५ । कुय्त्वं तु पूतित्वे (कुय, दिवा, प) पूतित्वं दुर्गन्धीभावः । य—कुप्यति मौनो दुर्गन्धः स्यादित्यर्थः । चुकोय । (यस्य राष्ट्रे धनाढ्यो वा हतः कोऽपि न कुप्यतीति क्लेशुधः । (२४ । न कुप्यति न पूतिगन्धमायवतीत्यर्थः) ।

६ । कथ्क् हासे (कथ, भ्वा, भ्वा) दन्त्यवर्गशेषोपधः । हासः प्रमसा । उ—कथ्यते गुणितं गुणी ।

७ । कुन्यग् क्षिपि क्षिपि } (कुन्य, क्था, प)

८ । कुन्यग् क्षिपि क्षिपि } (कुन्य, क्था, प) द्वौ पञ्चम-

स्वरिणौ, शेषौ रेफयुक्तः । क्षिपि दुःखानुभवे । ग—कुप्याति न बुभुक्षार्त्त इति क्लेशुधः । (२४ । कुप्याति ।

ग्रथिङ् जैह्वारे ग् कि ग्रन्थ् दर्भे णाय नाथृङ् दवाशिपोः ।
ऐश्येऽर्थने पुथ्य हिंसे पुथि कुन्ये पुथक् त्विपि ।

६ । ग्रथिङ् जैह्वारे (ग्रन्थ, भा, षा) रेफयुक्तः । जैह्वारिह
कुटिलीभावः कुटिलीकरणश्च । इ—ग्रन्थयते । ड—ग्रन्थते काष्ठं,
कुटिलं स्यादित्यर्थः । ग्रन्थते खता वायुः, कुटिलीकरोतीत्यर्थः ।

१० । गकि ग्रन्थ् दर्भे (ग्रन्थ, क्रा, चु, म्, प) रेफयुक्तः । दर्भो
ग्रन्थनम् । ग—ग्रथ्नाति माला मालिकः । कि—ग्रन्थयति ग्रन्थति ।
ग्रन्थिसुदूप्रययितुं हृदयेऽशे इति (१०।६३) माघप्रयोगश्चिन्त्यः । (१)

११ । णायथृङ् दवाशिपोरैश्येऽर्थने } (णाय, ष्या, षा)

१२ । नाथृङ् दवाशिपोरैश्येऽर्थने } (नाथ, ष्या, षा)

योपदेशविधौ वर्जनेऽप्याद्यस्य पाठः केषाञ्चिदसुरोधात् । शेषो
दन्त्यादिः । ञ—अननायत् । ड—प्रणायते, प्रमायते । इष
उपताप, आशीरिष्टार्थांशंसनम् । डिच्चेऽप्यस्य उपधाशीर्गत्पठ-
कारे इति नियमादाशिपोऽन्यत्र परस्मैपदम्, नायति यत्तुं बली
उपतापयतीत्यर्थः । नायते त्रियं लोक आशंसते इत्यर्थः । नायति
घनी ईश्वरः स्यादित्यर्थः । नायति भूमिं नृपं विप्रः, याचते
इत्यर्थः । मार्गयौरय तव प्रयोजनं नायसे किमु न भूभृतः पति

(१) कातम्बधातुहत्तौ रमानायेन यथ बन्धने चेति गणव्याख्याभाषसरे
सोदाहरणं यथधातु व्याख्याय 'तालव्यकारादिरयमिति बोपदेव । अन्व-
राधने—यन्माल्यपचनायपेयविक्रमैरिति । ह्यभूतिधातुप्रदीपे चोक्तोऽप्यनिरवोषत
प्रयितमिति दर्शनात् 'अवर्गगतोयादिषाय' मित्युक्तं । एतेन यथ बन्धने चेतिदत्त
यथ बन्धने चेत्यपि भवतीति फलितार्थः । अन्यत्रापि यद्यि यकि कौटिल्ये
इत्यनयोर्व्याख्याने "चन्द्रगोमिनाह यद्य यचि कौटिल्ये इति पठित्वा ययते
यन्यते इत्युक्तं' मित्याह रमानाय ।

मिति भारवौ (१३ । ५८) याचनमप्यागंसादिगेवः । आगिपि
नित्यमात्मनेपदमन्यत् विभाषयेति केचित् ।

१३ । पुथ्य ङिमे (पुथ, टिवा, प) य—पुथ्यति । पुषोय ।

१३ । पुथि कुन्ये (पुथ्य, भ्या, प) पञ्चमन्वरी । इ—पुन्यते ।

अन्तःस्यपयमादिरयमित्येके । पुन्यति । कुन्यो वधस्तेगौ ।

१३ । पृथक् त्विपि (पृथ, जु, प) क—पृथयति ।

त्विपि धीप्ती ।

पथेज् गत्यां पथिक च प्रोथृज् पर्यापणे पथक् ।

क्षेपे प्रथक् च प्रथमप् छ च ख्यातौ मिथृज् वधे ।

मेधायां मेथृज् सङ्गे च मन्य कुन्ये ग मन्य च ।

गाहेज् मथे च मथ माघ् लुथि कुन्ये व्यथप् छ ।

दुःखे चाले भये वेथ विथृङ् याचे यथम् वधे ।

१४ । पथेज् गत्याम् (पथ, भ्या, प) ए—अपयोत् । ज—
पायः पथः ।

१४ । पथिक च (पथ्य, जु, प) इ, क—पथयति । चकारा-
द्धत्याम् । (कुगखलं पथ्यतीति हलासुधः । २३०) ।

१५ । प्रोथृज् पर्यापणे (प्रोथ, भ्या, छ) रेफयुक्तः । छ—
अप्प्रोथत् । ज—प्रोथति प्रोथते । पर्यापणं सामर्थ्यम् । प्रो-
थायै च कचनेति अट्टिः । १४ । ८४ । पर्यापणं परिपूर्णंतेति
गोविन्दभट्टः ।

१६ । पथक् क्षेपे (पथ, जु, प) क—पथयति गुड-
भीपथे जनः ।

१० । प्रथक् च (प्रथ, चु, य) रेफयुक्तः । क—प्राथयति ।
चकारात् चोपे ।

१० । प्रथमप्लु च स्वातौ (प्रथ, भ्वा, चा) रेफयुक्तः । म—
प्रथयति । य—प्रथा । ङ—प्रथते गुणी, प्रसिद्धः स्यादित्यर्थः ।
चकारात् प्रथक् च ।

१८ । मिथृञ् वधे मेधायाम् (मिथ, भ्वा, उ) ऋ—अभि-
मेयत् । ज—मेयति मेयते शास्त्रार्थं शिष्यः, धारयतीत्यर्थः ।
मिमिथतुः ।

१८ । मेथृञ् रुद्धे च (मेथ, भ्वा, उ) ज—मेयति मेयते
धीरो गुणिना, संगच्छते इत्यर्थः । ऋ—अभिमेयत् । मिमेयतुः ।
चकारात् वधमेधयोच ।

२० । मन्य कुन्वे (गाहे) (मन्य, भ्वा, य) कुन्वः कैश्चिच्च
मन्यते । मन्यति ।

२० । ग मन्य च गाहे (मन्य, क्वा, य) गाहो विलोडनम् ।
ग—मथ्नाति दधि यल्लवी । (सौमित्रिरमथ्नाञ्चतुरोदयानिति
भट्टिः । १७ । ४१ । मथ्नामि कौरवगतं समरे न कोपादिति वेणी ।
इत्युभयत्र विनाशार्थः) । चकारात् मन्य च (भ्वादिगणीयमन्य-
धातुरपि गाहार्थकः) ।

२१ । ज जये च (मथ, भ्वा, य) ज—मायः मयः । ए—
अमयीत् । चकारात् गाहे । (सम्प्राप्तं मकरध्वजेन मथनं स्वतो
मर्दये पुरेति रत्नावल्यां विनाशो गाहयेत्युभयार्थत्वम्) ।

२१ । मथि कुन्वे } (मन्य, भ्वा, य)

२२ । माथि कुन्वे } (मान्य, भ्वा, य)

२३ । लुथि कुन्वे } (लुन्य, भ्वा, य) मथ्यसो द्वितीयशरी,

शेषः पञ्चमस्वरो । इ—मन्यते, मान्यते, लुन्यते । कुन्यो
वधक्तेयौ ।

२४ । व्ययष्मड् दुःखे चाले भये (व्यय, भ्वा, घा) दुःखं
दुःखानुभवः, चालः कम्पः । घ—व्यथा । म—व्यययति । ड—
व्ययते लोकः, दुःखमनुभवति, कम्पते, बिभेति वेत्यर्थः । केचित्तु
दुःखभयचालनयोरिति पठित्वा भयेन चालनं भयचालन-
मित्याहुः । दुःखभयचालने इति पठित्वा दुःखभययोश्चालन-
सुत्पादनमिति गोविन्दभट्टः ।

२५ । वेष्टृङ् याचे } (वेय, भ्वा, घा)

२६ । विष्टृङ् याचे } (विथ, भ्वा, घा) ऋ—अविषेयत् ।

ङ—येयते, विवेये, विविधे ।

२७ । अथम् वधे (अथ, भ्वा, घा) एतदाद्याः सर्वे थान्ता
रेफसुक्ततालव्याद्याः । म—अथयति ।

अन्य् कि दर्भे वधे अन्यग् भोक्ते प्रतिहृपि अथक् ।

यत्ने प्रतिहृपि अथ्कि बन्धे भोक्ते वधे अथिङ् ।

शैथिल्येऽमी थकारान्ता अष्टाविंशतिरीरिताः ।

२८ । अन्य कि दर्भे वधे (अन्य, जु, भ्वा, घ) कि—अन्ययति
अन्यति । दर्भो ग्रन्थनम् ।

२८ । अन्यग् भोक्ते प्रतिहृपि (अन्य, क्वा, घ) ग—अन्याति
यत्वं गोपः, मुञ्चतीत्यर्थः । अन्याति शिशुं लोकः, पुनः पुनर्हर्षय-
तीत्यर्थः ।

२७ क । अथक् यत्ने प्रतिहृपि (अथ, जु, घ) क—आथयति

पठितुं शिष्यः, यतते इत्यर्थः । आययति शिष्यं लोकः, पुनः पुन-
र्द्विषयतीत्यर्थः ।

२७ ख । अथ किं वन्धे मोक्षे वधे (अथ, च, वा, य) कि-
आययति अयति । आघ्यं आययति स्फुटार्थमधुरं गद्यञ्च पद्यं सदा ।
भावालङ्कृतिपेयसं अययति स्पष्टाक्षरं नाटकं, अध्याति प्रथिताव-
दातचरितः शास्त्रं विचित्रञ्च यः ॥ इति हलायुधोक्तं अययतीति
अथक् दौर्बल्ये इत्यदन्तस्य रूपम् । अनेकार्थत्वाद्भ्रमतीत्यर्थः । (१)

२७ ग । अयिङ् शैथिल्ये (अन्य, वा, या) शैथिल्यमिह
शियिलीभावस्तत्करणञ्च । इ—अन्यते । उ—अन्यते वक्षं,
शियिलं स्यादित्यर्थः । अन्यते वक्षं लोकः, शियिलं करोतीत्यर्थः ।

अमी धकारान्ता अष्टाविंशतिरीरिताः । (२) ।

रुगमम् ।

(१) राक्ष-वीरौरीन्द्रभोजन टाङ्गर उद्धित-कविरहस्ये अथधातुदाहरणं
भास्ति । अथधातुदाहरणमेव योऽयं हलायुधोक्तो दुर्गादासिनोद्भूत एतेनैव
श्रीकेन तत्र अथधातुदाहरणानि दर्शितानि । आययति अययति अध्यातीत्यत्र
तु क्रमेण पाचयति पचयति यध्यातीति पदानि सन्ति ।

(२) अयम् वधे इत्यस्मात् परं अन्यधातुव्यवधानेन पुनः अथधातुपाठादिह
गण्यनैवं वैपरीत्यमागता । तन्मया अयम् वधे इत्यस्य २७ वंशयैव व्युत्क्रमेण
अयरेऽपि त्रयः अथधातवो निर्दिष्टाः । अष्टाविंशतिर्भवेत्ता त्रु मन्तरोपात् अन्य-
धातावेव पूर्व्वं दर्शिता । किन्त्वत्र अयम् वधे इत्यनन्तरं—अयक् यत्ने प्रतिष्ठति
अष्टकिं वन्धनमोक्षयोः । वधे अयिङ् शैथिल्ये अन्य किं दर्भधातवोः । अन्य-
मोक्षे प्रतिष्ठति वा अष्टाविंशतिर्भवेत्ताः । इत्येवं भूमपाठे नैतादृशान्धनावैपरीत्यं
भवतीत्यवधारणादहमेति ।

दान्तवर्गः ।

अद्लौ भक्षेऽदि बन्धेऽर्ह यातनागतियाचने ।

१ । अद्लौ भक्षे (अद, अदा, प) ल—अत्ति । धौ—अत्ता ।
गणकतमनित्यमिति न्यायात् शपःस्थितौ अदतीत्यपीति वररुचिः ।

१ । अदि बन्धे (अन्द, भ्वा, प) इ—अन्यते । अन्दति ।

२ । अर्ह यातनागतियाचने (अर्ह, भ्वा, प) यातना
ताडनम् । अर्हति पिता पुत्रम् । शरद्वनं नार्हति चातकोऽपीति
रघुः । १७ । न याचतीत्यर्थः ।

अर्हञ् वधेऽर्हक् च इदि परमैश्वर्य्य उन्द धी ।

क्षेद उर्हङ्गिति क्रीडाखादे क्लादि तु रोदने ।

आह्वानेऽथ क्लाह पमङ् च वैक्लथ्यविकलत्ययोः ।

२ । अर्हञ् वधे (अर्ह, भ्वा, उ) अ—अर्हति अर्हते । रुचः-
सहस्राणि चतुर्हर्गार्हीदिति । अयमात्मनेपदीत्यन्ते ।

२ । अर्हक् च (अर्ह, चु, प) क—अर्हयति । चकारात्
वधे । अयमात्मनेपदीत्येके ।

३ । इदि परमैश्वर्य्ये (इन्द, भ्वा, प) क्लसादिः । इ—
इन्यते । इन्दति इन्द्रः ।

४ । उन्द धी क्षेदे (उन्द, रुधा, प) क्लसादिः । क्षेद आर्द्रो-
भावः । ध—उनक्ति वस्त्रं पयसा । ई—उचः उक्तः (क्रीडालोन्द-
सुदविन्दोवेति विभाषया क्लस्य नः) उन्दिदिपति ।

५ । उर्हङ्गिति क्रीडाखादे (उर्ह, भ्वा, णा) क्लसी, रेफ-

मध्यः । दीर्घस्य नित्यत्वात् (व्यनच्तयीको धोर्घ इति नियमादिति भावः) दीर्घादिरिति कश्चित् । मितिः परिमाणम् । ङ—ऊर्ध्वते कनकं वणिकम् ।

६ । कृदि तु रोदने आह्वाने (कृन्द, भ्वा, प) इ—कृन्द्यते ।

६ । अथ कृदष्ठा ङ च वैकृत्यविकलत्वयोः (कृद, भ्वा, आ) वैकृत्यं विह्वलीभावः । प—कृदा । म—कृदयति । ङ—कृदते रोगार्त्तः । चकारात् कृदि च (एतदुभयार्थकः)

विलौ लरौ ता, वाक्रन्दक् शब्दसातत्य लृ च्छिदा ।
ङ जि मोक्षे स्नेह इर्त्विद् याचा जि च्छिद कूजने ।

विलौ लरौ तौ ।

तौ कृदिकृदष्टौ (विलौ विगतौ लो लकारो ययो सथोक्तौ) अन्तःस्यलतीयरचितौ च स्याताम् । (तेन कृन्द कृद इतिषत् कृन्द कद इत्यपि) ।

७ । कृदि तु रोदने आह्वाने (कृन्द, भ्वा, प) इ—कृन्द्यते ।

७ । अथ कद ष्ठा ङ च वैकृत्यविकलत्वयोः (कद, भ्वा, आ) प—कदा । म—कदयति । ङ—कदते । चकारात् कदि च । (एतदुभयार्थकः) ।

तौ द्वौ (कृदिकृदष्टौ) लरौ च स्याताम् । लस्याने रेफो ययो लौ लरौ । (तेन कृन्द कृद इतिषत् कृन्द कद इत्यपि) ।

८ । कृदि तु रोदने आह्वाने (कृन्द, भ्वा, प) इ—कृन्द्यते । ततोऽकन्दीदृशग्रीवः । कृन्दन्ति भर्त्तारमिवाभिपन्नम् ।

८ । अथ कद ष्ठा ङ च वैकृत्यविकलत्वयोः (कद, भ्वा, आ) प—कदा । म—कदयति । ङ—कदते । चकारात् कदि च (एतदुभ-

यार्थकः) । एवं कदि कदि वैकृत्ये इति भ्रादावात्मनेपदिनौ मानु-
बन्धौ दुर्गसिंहादिभिः पठ्येते । कन्दते, कन्दते, अकन्दि अकान्दि,
अकन्दि अकान्दि । एतौ बद्धवाद्यसम्मतत्वादनेनोपेक्षितौ ।

६ । आकन्दक् शब्दसातत्ये (आकन्द, चु, प) आ उपसर्गः ।
रेफयुक्तोऽयम् । क—आकन्दयति । शब्दसातत्यं निरन्तरशब्द-
क्रिया । (आकन्दयति यन्त्रम्) ।

१० । छ च्छिदा छ जि मोक्षे स्नेहे (छिद, भ्वा, आ) एतदा-
द्यास्त्रयो वकारयुक्तधाद्याः । छ—अच्छिदत् । आ—अच्छेदितं
च्छिषं तेन, प्रच्छेदितः प्रच्छिषः सः । छ—अच्छेदते तिलसौलं,
सुषुतीत्यर्थः । जि—च्छिषोऽस्ति । स्नेहः स्निग्धीभावः ।

१० । इर् छिद् या च् (छिद, दिवा, प) इर्—अच्छिदत्
अच्छेदीत् । अस्मान्नायं छ इति दुर्गसिंहः । य—च्छिद्यति । आ—
अच्छेदितं छिष तेन, प्रच्छिषः प्रच्छेदितः सः । चकारात् मोक्षे स्नेहे ।

१० । आजि छिद कृजने (छिद, भ्वा, य) आ—अच्छेदितं
छिषं तेन, प्रच्छेदितः प्रच्छिषः सः । जि—च्छिषोऽस्ति । मूर्द्धन्य-
वर्गहृतीयान्तोऽयमित्येके (छिड इत्यर्थः)

. क्कदि क्किदि ऊ ऊदि क्किदू इत्तेदे ऊधौ कुदिर्कुदि ।

६क । क्कदि ऊ ऊदि } (क्कन्द, भ्वा, उ)

११ । क्किदि ऊ ऊदि } (क्किन्द, भ्वा, उ) हावन्त.स्य-
ततीययुक्तौ । इ—क्कन्दते, क्किन्दते । ऊ—क्कन्दति क्कन्दते,
क्किन्दति क्किन्दते । ऊ—क्कन्दते क्किन्दते । (?) रुदि रोदने ।

(१) जिता सिद्धे अटितोः पाठोऽकर्णैर्यन्त्रिवाभिप्रायार्थ इति कामधेनुः ।
अफलवत्कर्णैरपि व्यातनेपदार्थ इत्यर्थः ।

१८ । खुई ङ कीडायाम् } (खुई, भ्रा, चा)

१८ । खुई ङ कीडायाम् } (खुई, भ्रा, चा) द्वौ कमात्
पञ्चमपष्ठस्वरिणौ । दीर्घिणः ष्यक्पाठात् पूर्वस्य व्यनच्तयीति
न दीर्घः । ङ—खुईते खुईते ।

२० । खई दशने (खई, भ्रा, प) दशनं दन्तकरणक्रिया ।
खईति मूलकं लोकः । केचित्तु दन्दशूके इति पठित्वा दन्दशूको
दन्दशूककर्तृकक्रियेत्याहुः ।

२१ । खिदङ् ध्यौ दैन्यके (खिद, रुधा, दिवा, धा) दैन्यक-
सुपतप्तीभावः । ङ, ध—खिन्दते तेष्वेव यैर्द्वयं दीयमानं न गृह्यते
इति हलासुधः । ३८ । ङ, य—खसुखगिरभिलापः खिद्यसे
लोकचेतोरिति शाकुन्तले । ध्यौ—खेत्ता ।

२१ । श खिदौ प परिघाते (खिद, तुदा, प) श, प—
खिन्दति दुष्ट राजा । ध्यौ—खेत्ता ।

२२ । गई कि तु रये (गई, चु, भ्रा, प) कि—गईयति
गईति । रषः शब्दः ।

२३ । गुईक् निकेतने (गुई, चु, प) दीर्घिणो वक्ष्यमाणत्वा-
दस्य न दीर्घः । क—गुईयति । निकेतनं निवासः ।

गुईङ् च कूई, तौ दीर्घौ, गद्भापे गुद्गङ् खेलने ।

२३ । गुईङ् च कूई, (गुई, भ्रा, चा) दीर्घिणो वक्ष्य-
माणत्वादस्यापि न दीर्घः । ङ—गुईते । कूईः क्रीडा । चकारात्
गुईक् च (क्रीडार्थकः) ।

तौ दीर्घौ ।

तौ गुईक्गुईङ् (घात) दीर्घौ दीर्घवन्तौ ।

२४ । गूर्हक् निकेतने (गूर्ह, चु, प) क—गूर्हयति ।

२४ । गूर्हङ् च कूर्हे (गूर्ह, भ्वा, आ) ङ—गूर्हते ।
चकारात् गूर्हक् च (कूर्हार्थकः) ।

२५ । गद् भाषे (गद्, भ्वा, प) गदति । भाषः कथनम् ।
सारङ्गं कतिचिच्च सञ्जगदिरे इति गण्यतानित्यत्वादात्मनेपदम् ।

२६ । गुदङ् खेलने (गुद, भ्वा, आ) ङ—गोदते ।

चदेज् याचे चदि ह्लादे दीप्तौ चुदक् नुदि छिदिर् ।
धौञ् छेदे कृद्वि कि सन्दीपे कृदुञ् धिर्देवने त्विपि ।

२७ । चदेज् याचे (चद्, भ्वा, च) ए—चचदीत् । ज—
चदति चदते ।

२७ । चदि ह्लादे दीप्तौ (चन्द, भ्वा, प) इ—चन्दते ।
ह्लादो षष्पः । (१) ।

२८ । चुदक् नुदि (चुद्, चु, प) नुदि प्रेरणे । चोदयति
वाणं घोरः ।

२९ । छिदिर् धौञ् छेदे (छिद्, रुधा, च) छेदो द्विधा-
करणम् । इर्—अच्छिदत् अच्छैषीत् । घ, ज—छिनप्ति छिन्ते
दात्रेण लोकः । औ—छेत्ता ।

३० । कृद्वि कि सन्दीपे (कृद्, चु, भ्वा, प) सन्दीपो दीप्ती-
करणम् । कि—कूर्हयति कूर्हति दीपं लोकः ।

३० । कृदुञ् धिर्देवने त्विपि (कृद्, रुधा, ङ) ङ—कूर्हिन्वा

(१) कचिदिमं ह्लादनार्थकं भूता सकर्मकं, ह्लादार्थे चाकर्मकमाह । तत्र चन्द्र
गन्धव्युत्पादनाय चन्दयतीति औषादिकोरक् इत्यमरटीकायां, यथा प्रह्लादना
चन्द्र इति रघुश्लोकस्य व्याख्यानं चन्दयत्याह्लादयतीत्यत्र च अेरनर्थकत्वापत्तेः ।

कृता । अ, घ—कृणुति कृन्ते । इर्—अच्छृत् अक्षर्हीत् ।
 देवनं जिगीषेष्शाव्यवहारस्तुतिश्रुतिकान्तिगतय इति केचित् ।
 स्यमते तु देवञ्च देवने इत्यस्य निष्पादनाद्देवनं कीदृशमेव ।
 अथवा त्रिषोऽप्यव्ययमनर्थकं स्यात् । त्रिषि दीप्तौ ।

छर्द्दक् च वमने छद् किञ् संवृतौ स मिदूर्ज्जने ।

३१ । छर्द्दक् च वमने (छर्द्, चु, घ) वमनं वान्तिः । क—
 छर्द्दयत्यन्नं लोकः । चकारात् कृदुजधिर् च ।

३२ । छद् किञ् संवृतौ (छट्, चु, आ, घ) कि, ञ्—
 छादयति छादयते, छदति छदते दिशं मेघः, आच्छादयतीत्यर्थः ।
 स मिदूर्ज्जने ।

स 'छद् किञ्' ऊर्ज्जने जीवनबलयोर्मित् स्यात् (मातृबन्धो
 भवेदित्यर्थः) । भ—छदयति पुत्रं पिता, जीवयति वसवन्तं
 करोति चेत्यर्थः ।

णर्द्दं शब्दे णद् न्निटोक्तौ णदक भासि औ णुदश्च ।
 भेरणे णेद णिदञ् सन्निधौ णिदि च कुत्वने ।

३३ । णर्द्दं शब्दे (णर्द्, आ, घ) णोपदेशविधौ वर्ज्जनेऽप्यस्य
 इह पाठः केषाञ्चिदशुद्ध्यात् । प्रणर्द्दति ।

३४ । णद न्निटोक्तौ (णट्, आ, घ) न्निटोक्तिरव्ययशब्दः ।
 नदति घण्टा ।

३५ । णद क भासि (णट्, चु, घ) क—नादयति ।
 भासि दीप्तौ ।

३६ । औ णुदश्च भेरणे (णुट्, तदा, घ) अ, य—नुदति
 नुदते ग्रं वोषः । औ—नोक्ता ।

३६ । णेहञ् सन्निधौ } (णेह, भ्वा, उ)

३७ । णिहञ् सन्निधौ } (णिह, भ्वा, उ) सन्निधिः सन्नि-
कर्षः । ऋ—अनिनेदत् । ज—नेदति नेदते दयालुं हीनः । (१)
निनेदुः निनिदुः ।

३७ । णिदि च कुत्वने (निन्द, भ्वा, प) निंसनिन्दनिष्ठा
योपदेशफलं चिन्त्य, णत्वविकल्पने स्वरूपग्रहणात् । (२)
केचित्तु कति विकल्पमिच्छन्ति, त्यादौ उपसर्गादसमासे उपसर्गात्
समासे नित्यमित्यर्थः । (३) यथा प्रणिन्दकः प्रनिन्दकः । (४)
प्रणिन्दति । भट्टौ तु त्यादावपि विकल्पो दृश्यते । इ—निन्द्यते ।
निन्दति दुष्टं लोकः । चकारात् णेहणिहञ् च (कुत्सार्यकः) ।

तर्ह् हिंसे तदुञ् धिर्नादरे च तद औश् व्यथे ।

३८ । तर्ह् हिंसे (तर्ह, भ्वा, प) तर्हति ।

(१) अत्र निकटसंयोगात्तुल्यव्यापारोधात्पर्य । ततश्च निकटसंयोगरूप
धायत्तैतावच्छेदकफलशालित्वाद्द्वानो कर्ष्यत्वम् । दयालुसमीप गच्छतीत्यर्थः ।

(२) णत्वविकल्पने विभाषया णत्वविधानसूत्रे इत्यर्थः । स्वरूपग्रहणात् स्वरू-
पाणां निंसनिन्दनिष्ठा ग्रहणात् । निंसनिन्दनिष्ठान् नासतो निर्दिष्ट्य तेषां
विकल्पेन णत्वविधानादित्यर्थः ।

(३) यत्र त्यादानपदस्य उपसर्गयोगे समासनाम उपसर्गादसमास उपसर्गेण
सङ्गभातो समासाभाव इत्यर्थः । यत्र तु प्रागेव उपसर्गेण भातो समासे पश्चा-
त्तिपादिष्वभिधीयते तत्र उपसर्गात् समासः । ततश्च त्यादानानां निंसनिन्दनिष्ठा
मति णत्वविधौ उभयत्रापि नित्यवत्त्व स्वरूपानाम् तत्रापि विकल्पेनेति
केपाह्विदापयः ।

(४) त्यादावपि तदभ्योदाहरणे प्रयतो निश्चयं प्रणिशेषम् इत्यत्र णत्व न
भ्यात् । यतएव यदा भातप्रसंगे प्रादेर्नाशदेव भ्यात् । यत्र तु प्रादेरपसर्गत्व-
मिति प्रतीयते ।

३८ । तदुञ् धिर्नादरे च (तद, द्वा, उ) उ—तर्हिन्वा
तत्त्वा । ध, ज—तृणन्ति तन्ते । इर्—अतदत् चतर्हीत् ।
चकाराद्विधे च ।

४० । तद औश् व्यथे (तद, तदा, उ) ज, श—तदति
तदते । औ—तोप्ता । व्यथ इह अन्तस्य रूपम् । तुतोद गदया
चारिमिति भट्टिः । १४ । ८१ । विधुन्तदः ।

तदि चेष्टे ददङ् दाने घृतौ टु नदि संदधि ।

४१ । तदि चेष्टे (तन्द, द्वा, प) तवर्गाद्यादिः । इ—
तन्त्यते । तत्तन्द । तदि चेति दामोदरः । (दामोदरमते तन्दधातु-
रपि) तन्दं जठरम् ।

४२ । ददङ् दाने (दद, द्वा, आ) ड—ददते ।

४३ । टु नदि संदधि (नन्द, भ्रा, प) टु—नन्दयुः । इ—
नन्द्यते । संदधि आनन्दयुक्तभावे । जनन्द धारिष्वनेत्यया रूप
इति रहुः । ३ । ११ । नन्दते च कुलं पुंसामिति तु गण्यज्ञता-
नित्यत्वात् ।

नर्ह शब्दे पईङ्ङ पानोत्सर्गे पद् यङौ गतौ ।

४४ । नर्ह शब्दे (नर्ह, भ्रा, प) नर्हति ।

४५ । पईङ्ङ पानोत्सर्गे (पई, भ्रा, आ) ड—पईते दृष्टः ।

४६ । पद् यङौ गतौ (पद, दिवा, आ) य, ड—पद्यते ।
औ—पत्ता ।

पद् बद् स्यैर्ये बिदि त्वंशे बुद् बुन्दिर्बु निशामने ।

४६ । पद् स्यैर्ये } (पद, भ्रा, प)

४७ । बद् स्यैर्ये } (बद्, भ्रा, प) पदति, बदति पर्वतः ।

अवादीत् अवदीत् । हसादेः सेम इत्यादिना वा वृद्धिः, व्रज-
वदेत्यत्र दन्त्यादिवदोग्रहणात् ।

४८ । विदि तु अंशे (विन्द, भ्वा, प) इ—विन्द्यते । अंशे
अवयवे । विन्दुरिति शब्दस्य व्युत्पत्त्यर्थमेवायं धातुर्मन्तव्यो नत्व-
स्यान्यत्र प्रयोग इति धातुपारायणम् ।

४९ । बुदिर्भु निशामने } (बुद्, भ्वा, उ)

५० । बुन्दिर्भु निशामने } (बुन्द, भ्वा, उ) द्वौ पञ्चम-
स्वरिणौ । इद्—अबुद्दत् अबुदीत्, अबुन्दत् अबुन्दीत् । ज—
बोदति बोदते, बुन्दति बुन्दते । उ—बोदित्वा बुत्वा, बुन्दित्वा
बुत्वा । निशामनमालोचनम्, प्रणिधानमिति केचित् । सख्ये
शरब्धेन दिव्येनेति बुबुन्द स इति भट्टिः । १४ । ७२ । शेषसा-
ल्यवर्गाद्यादिरित्येके । (बुन्द इत्यर्थः) ।

भदिक् शुभे भदिङ् मोद प्रीत्योच्च औ भौ भिदिभिदि ।

५१ । भदिक् शुभे (भन्द, चु, प) इ, क—भन्दयति । शुभं
शुभक्रिया ।

५१ । भदिङ् मोद प्रीत्योच्च (भन्द, भ्वा, ञा) मोदो उर्ध्वः ।
प्रीतिः प्रीतीकरणम् । चकारात् शुभेच । इ—भन्द्यते । क—
भन्दते पण्डितः सदा ।

५२ । औ भौ भिदिभिदि (भिद्, रुधा, उ) भित् कियदवयव-
विदारणम् । औ, ध—भिनति भिन्ते कलं नदी । औ—भेत्ता ।
इद्—अभिदत् अभैत्सीत् ।

भदिङ् स्वपने जाड्ये मदे मोदे स्तुतौ गतौ ।

५३ । (मन्द, भ्वा, ञा) इ—मन्द्यते । ङ—मन्दते जनः,

स्यपिति, जसोभवति, माद्यति, मोदते, शीति, गच्छति
येत्यर्थः ।

मदोभिर्यञि हर्षे स मिद्वर्धे ग्लेपने मदक् ।

उ तृप्तियोगे म्वदमपृष्ठ चोदे मिदि मिदक् त्रिहि ।

५३ । मदोभिर्यञि हर्षे (मद, दिवा, प) ई, जि—मजो-
क्षि । ध, य—माद्यति । इर्—अमदत् अमादीत् अमदीत् ।
अग्रात्रित्यं उ इति दुर्गसिंहः ।

स मिद्वर्धे ग्लेपने ।

(स पूर्वोक्तो मदधातुर्गर्भे ग्लेपने चार्थे मित्, पटादिर्भवती-
त्यर्थः) । गर्थोऽह्वारः, ग्लेपनं दैव्यम् । म—मदयति यत्नं शूरः ।

५३ । मदक् उ तृप्तियोगे (मद, चु, या) क, उ—ममो
मादयते यस्य गास्त्राभ्यासरमायणादिति इलायुधः । २३ ।

५४ । म्वद मपृष्ठ चोदे (म्वद, भ्या, या) रेफयुक्तः । शोद-
पूर्णकरणम् । म—म्वदयति । प—म्वटा । उ—म्वदते काननं
दन्ती ।

५५ । मिदिक् त्रिहि } (मिन्द, चु, प)

५५ । मिदक् त्रिहि } (मिद, चु, प) त्रिहि त्रिधी-

भावे । इ, क—मिन्दयति मेदयति वर्तिका तैलेन ।

इर्मिद या ल मिदा जिङ् च मिद मेदञ् वधनेधयोः ।

५५ । इर्मिद या च } (मिद, दिवा, प)

५५ । ल मिदा जिङ् च } (मिद, भ्या, या) एव न परे-

पाश्च मथ्यम इति नियमेऽपि पूर्वम् इरिदिधानात् लकारः पर-
स्यैव । पूर्वोऽपि निष्पं उ इति दुर्गः । इर्—अमिदत् अमेदीत् ।

य—मेदति । आ—मेदितं भिन्नं तेन, प्रभिन्नः प्रमेदितः सः ।
इतिथ्यायामशीलोऽसौ महाकायो न मेदतीति ज्ञेयः । १३६ ।
(न मेदति न खेदजलादूर्ध्ववतीत्यर्थः) छ—अभिदत् । आ
पूर्ववत् । (आकारानुबन्धफलं पूर्ववर्तिधातुवदित्यर्थः) जि—
मिन्दोऽस्ति । ङ—मेदते । अकारात् स्निहि । किञ्चित् किल न
मेदते इति ज्ञेयः । १३६ ।

५५ । मिदञ् वधमेधयोः } (मिद, आ, उ)

५६ । मेदञ् वधमेधयोः } (मेद, आ, उ) ऋ—अभि-

मेदत् । ज—मेदति मेदते शास्त्रार्थं, धारयतीत्यर्थः । मिमिहुः ।
मिमेहुः ।

मुदक् संसर्गे जि मुदङ् हर्षे मृदग् क्षुदि लघिर् ।

रुद्र रोदे रद उत्खाते वदिङ् नृत्यभिवादयोः ।

५७ । मुदक् संसर्गे (मुद, यु, प) क—मोदयति घृतेनान्न
लोकः ।

५७ । जि मुदङ् हर्षे (मुद, भ्रा, आ) हर्षचित्तोत्साहः ।
जि—मुदितोऽस्ति । ङ—मोदते धनी ।

५८ । मृदग् क्षुदि (मृद, क्रा, प) ग—मृद्नाति । समर्ह ।
क्षुदि क्षूर्णीकरणे ।

५९ । लघिर् रुद्र रोदे (रुद, अदा, प) रोदोऽप्यविमोचनम् ।
ल, घ—रोदति लोकः शोकात् । इर्—अरुदत् अरोदीत् ।
(अरोदीद्राक्षसानौकमरुदचृभुजापतिरिति भट्टिः । १७ । ४८)
रोदिम्यनायमात्मानमिति भट्टौ आह्वानविगिहरोदनक्रियाव्याप-
त्वात् सकर्माकत्वमिति जयमङ्गला ।

६० । रट उत्खाते (रट, भ्रा, प) रेफादिः । उत्खात-
मुत्खननमिति गोविन्दभट्ट । रदति भूमिं शूकरः ।

६१ । वदिङ् वुत्यभिवादयोः (वन्द, भ्रा, आ) अभिवादो
नमस्कारः । इ—वन्द्यते । ड—वन्दते गुरुं लोकः, स्तौति नमस्क-
रोति वेत्यर्थः ।

वदै वाचि वट्क् वाचि सन्देशे च वट्ञ् डपि ।

६१ । वदै वाचि (वद, भ्रा, प) ऐ—उद्यात् । वदति ।

६१ । वट्क् वाचि सन्देशे च (वद, भ्रा, प) वा—वादयति ।
सन्देशो वचनविशेषः । अथमात्मनेपदीत्येके ।

६१ । वट् ञ् डपि (वद, भ्रा, उ) ञ्—वदति वदते । ड—
वदते । अथमात्मनेपदीत्यन्ये । अपिशब्दात् वाक्सन्देशयोः ।

विद ङ्कञ् चेतनास्थानवासवादे विद् लृप् पञौ ।
लाभे धौ विद् ङ मीमांसे विद्ग्यौङ् भावे विदल् मतौ ।

६२ । विदङ् कञ् चेतनास्थानवासवादे (विद, भ्रा, उ) चेतना
ज्ञानम्, वादः स्वैर्यम् । ङ—वेदयते शास्त्रं धीरः, जानातीत्यर्थः ।
वेदयते स्वार्थं लोकः, आख्यातीत्यर्थः । वेदयते तीर्थं साधुर्वसती-
त्यर्थः । वेदयते वृक्षः, स्थिरः स्थादित्यर्थः । ञ्—वेदयति वेदयते ।
केचित्तु वाद न पठन्ति, चेतनास्थाने च वेदनेति पठित्वा वेदयते
विद्, व्ययते इत्यर्थं इत्युदाहरन्ति । अद्याञ्च परस्मैपदमन्य-
माना “जितां सपत्नेन निवेदयिष्यत” इत्यत्र निवेदनं करोतीति
औ समादधते ।

६२ । विद् लृ गपञौ लाभे (विद, तदा, उ) लृ—अविदत् ।
ग, प, ञ—विन्दति विन्दते । औ—वेत्ता ।

६२ । धौ विद ऊ मीमासे (विद, दधा, धा) मीमांसो
विचारणम् । ध, ऊ—विन्दे शास्त्रं धीरः । औ—वेत्ता ।

६२ । विद्यौ ङ भावे (विद, दिधा, धा) भावः सत्ता, सा
चेह विद्यमानतैव । य, ङ—विद्यते विष्णुः । औ—वेत्ता ।

६२ । विदल् मतौ (विद, अदा, प) ल—वेत्ति ।

शब्दक् शब्दकृतौ सोमसर्गस्त्वाविष्कृतौ मतः ।

६३ । शब्दक् शब्दकृतौ (शब्द, चु, प) क—शब्दयति ।

सोमसर्गस्त्वाविष्कृतौ मतः ।

(उपसर्गसहितः शब्दधातुराविष्कारार्थक इत्यर्थः) प्रशब्दयति
गभीरमर्थं शिष्यः, स्फुटं करोतीत्यर्थः ।

श्विदिङ् शौक्लोऽथ शट् लृजौ शाते आङः शटौ गतौ ।

६४ । श्विदिङ् शौक्लो (श्विन्द, ध्वा, धा) षकारयुक्तः ।

इ—श्विन्द्यते । ङ—श्विन्दते पुण्डरीकम् ।

६५ । अथ शट् लृजौ शाते (शट्, ध्वा, प) ङ—अशदत् ।

ज—शादः शङः । औ—शत्सति । शातः पतनं पातनञ्च । शीयते
पत्नं वृक्षात्, शीयते पत्नं वृक्षात् वायुः । “शदोऽपि स”मित्यनेन
शब्दपथे आत्मनेपदम् । केचिदिमं तुदादौ च पठित्वा तत्सामर्थ्यात्
आत्मनेपदानित्यत्वे शट्प्रत्यये शीयन्ती शीयतीत्युदाहरन्ति ।

६५ । आङः शटौ गतौ (आ शट्, ध्वा, प) तालाद्यादिः ।

आशीयते । औ—आशासीत् ।

आङः पदक् च पट् लृजौश्च विपादे शरणे गतौ ।

६६ । आङः पदक् च (आपद, चु, प) क—आसायति ।

चकारात् गतौ ।

६६ । पट् लृजौग् विपादे गरणे गतौ (पट्, तुदा, प) लृ—
असदत् । ज—साटः सदः । औ—असात्सीत् । ग—सीदन्ती
सीदती । विपाट आकुलीभावः । सीदति राधा रासगृहे । गरणं
हिंसा । (१) ।

पूटङ् निरासे पूटक् त्वान्श्रुतिहत्योश्च जि धिदा ।
ङ्ल मोहस्नेहमोक्षे लृ औ धिद्या जि खिदि ध्वदक् ।
स्वादे छेदे ध्वद खर्ह् खाटङ् प्रीतिलिहोः स्पदिङ् ।
द्रूपत्कम्पे स्खङ् मपङ् विदाररे खन्दू ङ् वल्ल श्रुतौ ।

६७ । पूटङ् निरासे (पूट्, आ, आ) पष्ठसूरी । ङ—
सूदते । निरासो निक्षेपः । पूट् क्षणने इति प्राच्यः । क्षणनमव-
धारण, हिंसोपलक्षणमिति रमानायः ।

६७ । पूटक् त्वान्श्रुतिहत्योश्च (पूट्, शु, प) पष्ठसूरी ।
आन्श्रुतिरङ्गीकारः । क—सूदयति धन विप्राय दातुं दाता । रमा-
नायस्तु आश्रयण इति दन्त्यसकारं पठित्वा सूदयति मदिरा
भाण्डात्, क्षरतीत्यर्थ इत्याह । चकारान्निरासे । (इत्यर्थे
यथा—मधुसूदनः) ।

६८ । जि धिदा ङ्ल मोहस्नेहमोक्षे (धिद, आ, आ)
एतदाद्या वकारयुक्ताः पट् । जि—खिन्वोऽक्षि । आ—स्नेदितं

(१) कातन्वादावय पाठस्तुदादौ भूदौ च पठित । तत्र तौदादिकस्य व्याख्या-
नावसरे "सीदन्ती सीदतीत्येतद्वर्णमिह पठितस्य भूदौ पाठो ज्वलादिकायां च,
साद सद' इत्युक्तं रमानायेन । किन्तु सुग्धशोधे भूदौ परलृजौ विपादे गताविति
पठितवताचार्येण तौदादिकत्वस्य समतविच्छेदमिति सूचितम् । इह तु तथा
पाठ परमतविज्ञापनार्थ एवेति मन्यामहे ।

स्विन्नं तेन, प्रस्वेदितः प्रस्विन्नः सः । ङ—स्वेदते तिलसैलं, मुञ्च-
तीत्यर्थः । लृ—अस्विदत् । स्नेहः स्निग्धीभावः । (१) ।

६८ । लृ औ ष्विद्या जि स्विदि (ष्विद, दिवा, प) लृ—
अस्विदत् । औ—स्वेत्ता । य—स्विद्यति । ष्या—पूर्व्ववत् ।
जि—स्विज्जोऽस्ति । स्विदीति मोहस्नेहमोक्षेष्विति बोपदेवः ।
गातप्रक्षरणे द्रुति प्राश्वः । स्वेदते किल सर्व्वोऽपि वपुष्मातुष्ण-
रश्मितः । न च स्विद्यति तस्याङ्गं व्यायामादितमेदस इत्युभयत्र
हलायुधः । ११२ ।

६९ । ष्वदक् स्वादे छेदे (ष्वद, चु, प) स्वादो रसोपादानम् ।
क—स्वादयति क्षीरं लोकः ।

६९ । ष्वदङ् प्रीतिलिङोः } (ष्वद, भ्या, आ)
७० । स्वर्द्धङ् प्रीतिलिङोः } (स्वर्द्ध, भ्या, आ)
७१ । स्वादङ् प्रीतिलिङोः } (स्वाद, भ्या, आ) आद्यो
नृर्द्धन्यादिः, शेषौ दन्त्यादी, मध्यमो रेफोपधः । प्रीतिरिहासु-
रागविशेषः । तत्र यस्यासुरागस्तस्य रुम्भदानत्वम् । लिट् रसो-
पादानम् । ङ—अपां हि हृत्पाय न वारिधारा स्वादुः सुगन्धिः
स्वदते तुपारा इति श्रीहर्षः । ३ । ८३ । स्वर्द्धते विविध स्वादु
स्वादते च रसायणमिति हलायुधः । ११५ ।

७२ । स्पदिङ् ईयत्कप्ते (स्पन्द, भ्या, आ) इ—स्पन्द्यते ।
ङ—स्पन्दते चक्षुः । पस्पन्दे । काशे स्पन्द कुशे स्पन्द स्पन्द त्वं
शत्रुमस्तके इत्यादौ गणकृतानित्यत्वात् परस्मैपदम् । पचादित्वा-
दनि स्पन्द इवाचरतीति कौ सिद्धिर्वा ।

७३ । स्खद मण्ड विदारे (स्खद, भ्वा, आ) म—स्खदयति ।
 सोपसर्गस्य तु “वा शमयमे”त्यादिना वा ङ्रस्वः । प्रस्खदयति
 प्रस्खादयति । अपपरिपञ्चादुपसर्गात् परस्य घटादित्वं नास्तीति
 क्रातन्त्राद्याः । तत्रैव अवस्थाने अप इति भीमः । प्रस्खादयति
 अपस्खदयति परिस्खदयति । अपपरिभ्यां परस्य घटादित्वं नास्तीति
 औमराः । अपस्खादयति परिस्खादयति प्रस्खदयति । घ—
 खदा । ङ—स्खदते । खद खदने इति प्राञ्चः । खदने स्तैर्य-
 मिति त्रिलोचनरामौ । घाटनमिति गोविन्दभट्टः । क्लोयोत्पादन-
 मिति गोपीचन्द्रः । ङिंसेति रमानाथः ।

७४ । स्यन्दू डयल्ल सुतौ (स्यन्द, भ्वा, आ) अन्तःस्यादियुक्तः ।
 ज—अस्यन्दिष्ट अस्यन्त । ङ—स्यन्दते । व—स्यन्त्यति, सिस्-
 न्त्सति । ङ—अस्यदत् । सतिः चरणम् । प्रस्यन्दमदगन्धलुब्ध-
 मधुपथालोलगण्डस्थलमित्यत्र गणकृतानित्यत्वं, पचादित्वादन-
 प्रस्यन्द इवाचरतीति कौ यत्नन्तं वा ।

स्कन्दिरौ शोषणे गत्यां स्कदि ङ्ङाप्तव उद्धृतौ ।
 उत्प्लुत्य गत्यां ङ हृदौ ग्वर्थे ह्लादी ङ मोदने ।

७५ । स्कन्दिरौ शोषणे गत्याम् (स्कन्द, भ्वा, ष) इर्—
 अस्कदत् अस्कान्त्सीत् । औ—स्कन्ता । चस्कन्द । स्कन्दति
 पङ्क्तं आतपेन ।

७६ । स्कदिङ् आप्तवउद्धृतौ उत्प्लुत्यगत्याम् (स्कन्द, भ्वा,
 आ) आद्यस्वरी । इ—स्कन्दते । ङ—स्कन्दते । चिस्कन्दिपते ।
 पञ्चमस्वरीति घातपदीपरामौ । स्कन्दते स्कन्दते चापि षङ्गाप्तव-
 वाचिन इति भट्टमहोदयि । चुस्कन्दिपते ।

७७ । ङ हृदौ ग्वर्थे (हृद, भ्वा, आ) ग्वर्थोविधोत्सर्गः । ङ—
हृदते जनः । औ—हृता ।

७८ । ह्लादीङ मोदने (ह्लाद, भ्वा, आ) अन्तःस्यटतीययुक्त-
द्वितीयस्वरौ । मोदनं हृष्टीकरणं हृष्टीभावश्च । ई—ह्रस्वः
(ह्लादेःस्वःतौ चेति क्लृप्तः) ङ—ह्लादते चन्दनं गात्रम् । “बलात्
प्रह्लादते मन” इति किराते । ११ । ८ ।

ह्लादङ् च खन इत्येते दान्ताः स्युर्नवसप्ततिः ।

७९ । क्लादङ् च खने (क्लाद, भ्वा, आ) रेफयुक्तद्वितीय-
स्वरौ । ङ—क्लादते । चकारात् ह्लादीङ् च (शब्दार्थकः) (क्लादते
स्निग्धगम्भीरं यद्देशे वर्षुको घन इति श्लाघ्यधः । २३८) ।

इत्येते दान्ताः स्युर्नवसप्ततिः ।

(इति, समाप्तौ । एते दान्ता धातवो नवसप्ततिः एकोना-
शीतिसंख्यकाः) । (१)

(१) कश्चिन् दान्तवर्गे “कृदिष्ठ हृदी”ति कृदधातुः कथं पूर्वतः पठसंख्यक-
सजातीयधातुमध्ये न धातुसङ्कीर्णं ३४० पृष्ठे १५ पङ्क्तौ विद्यतमस्ति । तेनार्थं धातु-
द्वयमात्रं परं पञ्चमैक सजातीयत्वं सूचयित्वा (ईक) इति विशेषेण भया दर्शितः ।

धान्तवर्गः ।

इन्धो जिघड् द्युताद्यु निर्वृद्धौ डेधच क्षुल्ह ।

यौ क्षधि क्रुध् ल्हयौ कोपे गुध् य वेष्टे गुवग् रुपि ।

१ । इन्धी जि धङ् द्युतौ (इन्ध, रधा, णा) कृसादिः । ई,
जि—इहोऽसि । घ, ङ—इन्धे ।

२ । कृष् युनिर्द्वौ (कृष्, टिषा, स्वा, प) य—कृष्यति ।
 उ—अर्धित्वा कृष्णा । न—कृष्णोति । इर्—आर्धत् आर्धोत् ।
 कश्चित्तृती चायम्, सोऽहं प्राग्भवतैव भूतजननीकृष्णोमीति भव-
 भूतिः । (मालतीमाधवे प्रथमाह्ने अघोरवण्डोक्तौ) अन्तर्भूत-
 जगत्त्वादिकं सिद्धमिति केचित् । (कृष्णोति धीः सदा यस्य
 कृष्यति त्रीष भूतले इति उल्लासुधः । २४६) ।

३। उधे च (एध, भ्या, णा) ङ—एधते । चकारात् वृहौ ।

४। क्षुब्धयौ क्षुधि (क्षुध, दिवा, प) क्षुत् भक्षणेच्छा ।
य-क्षुध्यति अन्नं बभूक्षितः । औ-क्षोहा ।

५। कुध् ल्यौ कोप् (कुध्, दिवा, प) ल्—अकुधत् । य—
कृध्यति लोकः शिशवे । च्यौ—कोहा ।

६। गुब् य वेष्टे (गुब्, दिवा, य) य—गुध्यति । जगोष ।

६। शुधग् रुयि (शुध, कया, प) ग—शुभाति । जुगोध ।
 (योऽस्मै शुभाति तद्दृङ्गं तत्तच्छादेव शुध्यतीत्युभयत्र हला-
 सुधः । २६८) ।

गुधङ् क्रीडे गाध इत्तु प्रतिष्ठाग्रन्थयोगधिर ।

युच लिप्ते गर्ध कच गन्ध कङ् दुहि खाष्टड ।

नाथे दधङ् ददे नाधङ् नाथे बन्धौग बन्धक ।

बधक् बन्धे बधङ् निन्दे च बुन्धिर्जु निशामने ।

६ । गुधङ् क्रीडे (गुध, भ्रा, धा) ङ—गोधते ।

७ । गाध ङ्तु प्रतिष्ठाग्रन्थयोः (गाध, भ्रा, धा) (प्रतिष्ठा प्रस्थानन्) ङ—अजगाधत् । ङ—गाधितासे नभो भूय इति भट्टिः । २२ । २ । गाधते मासिकः खजः ।

८ । गृधिर् यु च लिप्से (गृध, दिधा, य) इर्—अगृधत् अगर्धीत् । अस्मान्नित्यं ङ इति दुर्गः । य—गृध्यति धनं लुब्धः । ङ—गर्धित्वा गृह्णा । चकारात् गाधङ् च (लिप्थार्थकः) (न गृध्यति परद्रव्यमिति हलायुधः । २५४) ।

९ । गर्धक् च (गर्ध, जु, य) क—गर्धयति । चकारालिप्से ।

१० । गन्ध कङ् द्रुहि (गन्ध, जु, धा) क, ङ—गन्धयते । द्रुहि हिंसायाम् । गतिहिंसायाचनेष्विति कातन्त्राः ।

११ । णाधङ् नाथे (णाध, भ्रा, धा) णोपदेशविधायस्य वर्जनेऽपीह पाठः केषाञ्चिदगुरोधात् । ङ—अननाधत् । ङ—नाधते । नाथो दवायीरैश्वर्यार्थनानि ।

१२ । दधङ् ददे (दध, धा, धा) ङ—दधते । ददे दान-धृत्योः । आदध्यादन्धकारे रतिमतिशयिनीमिति मयूरभट्टोक्तं गण-कृतानित्यत्वादस्यैव ढीपरस्मैपदे साध्यमिति रमानाथः । वस्तुतस्तु लु धाञ्छि धारणे इत्यस्यैव ण्यां साध्यम् ।

१३ । नाधङ् नाथे (नाध, भ्रा, धा) ङ—अननाधत् । ङ—प्रनाधते । (१) नाथो दवायीरैश्वर्यार्थनानि ।

१४ । वन्धौ ग वन्धे } (वन्ध, क्ता, प)

१४ । वन्ध क वन्धे } (वन्ध, चु, प)

१५ । वध क वन्धे } (वध, चु, प) औ—अवान्त्सीत् ।

ग—वध्नाति । क—वन्धयति । “वस्तान्तं यठ मुष मुष गपयैः
कि धूर्त्त निर्वन्धये” इति गणकृतानित्यतया जेरभावे आत्मने-
पदे च साध्यम् । क—वाधयति ।

१५ । वधड निन्दे च (वध, भ्या, चा) ड—वीभक्षते प्लं
लोकः । चकाराङ्गन्धे च । वधते । (निशानार्ज्जवनिन्दास्वित्युक्ते-
निन्दार्थे कितिजेति सनि वीभक्षते, अन्यत्र वधते इत्याद्यः)
अत्र त्यादयो न प्रयुज्यन्ते इति रमानाथः । किन्तु मा वधिष्ठा
जटायुं मामिति भट्टिप्रयोगः ।

१६ । बुन्धिर्जु निशामने (बुन्ध, भ्रा, उ) पञ्चमस्वरी । इर्-
अबुधत् अबुन्धीत् । ज—बुन्धति बुन्धते । उ—बुन्धित्वा बुद्धा ।
निशामनमालोचनं प्रणिधानमिति यावत् ।

बुन्धक् वन्धे बुधौ विज्ञापने बुध्यौड वेदने ।

१६ । बुन्धक् वन्धे (बुन्ध, चु, प) पञ्चमस्वरी । क—बुन्धयति ।

१७ । बुधौ विज्ञापने (बुध, भ्रा, प) औ—बोद्धा । बोधति
शिष्यं गुरु ।

१७ । बुध्यौड वेदने (बुध, दिवा, चा) य, ड—बुध्यते शास्त्रं
धीरः । औ—बोद्धा ।

बुधिर्जञ् चाथ बाष्टङ् विहृतौ मेष्टञ् मेष्टवत् ।

मेव भाद्यादिष्व इत्यनेन उपदेन्त्यत्वे, सति अतविधौ अतमिति सूचितं, तेनात्र न
अतमिति बोध्यम् ।

१७ । बुधिर्जञ् घ (बध, स्वा, उ) हृ-अबुधत् अबोधोत् ।
ज—बोधः बधः । ज—बोधति बोधने । चकारात् वेदने ।

१८ । अय वाष्ट् बिष्ठतौ (वाध, स्वा, आ) ऋ—अववाधत् ।
ङ—जनं न सत्त्वेष्वधिको यवाधे इति रघुः । (१)

१९ । मेधज मेयृषत् (मेध, स्वा, उ) ऋ—अमिमेधत् ।
ज—मेधति मेधने । मेयृषत् वधमेधासङ्गेष्वित्यर्थः ।

रुधुज क्तिदि युध्यौङ युद्धे रध्यू लृ हिंसने ।
पाकेऽनौ रुध् ङ्यौ कामे रुधिर्घा जि ज आष्टतौ ।

२० । रुधुज क्तिदि (रुध, स्वा, उ) ङ—मर्धत्वा रुद्धा ।
ज—मर्धति मर्धने । क्तिदि आर्द्रभावे ।

२१ । युध्यौ ङ युद्धे (युध, दिवा, आ) य, ङ—युध्यते ।
औ—योद्धा । सङ्गुजस्थितयोर्द्वयोः साग्रामिकरीत्या परस्परान्नि-
भवेच्छा युद्धम् । युध्यते योधः । कदाचिदेकस्य सङ्गभावविवक्षायां
युध्यते योधः परेण । कदाचिद्वननेऽपि, युध्यते चौरं राजा,
हन्तीत्यर्थः । यो भक्तपिण्डस्य हते न युध्येदिति, अस्त्राद्भावे क्तिदि
तमिच्छतीति श्ये, तं करोतीति कण्ठादित्वात् श्ये वा साध्यम् ।

२२ । रध्यू लृ हिंसने पाके (रध, दिवा, प) य—रध्यति ।
ज—रधियति रत्नयति । लृ—अरन्धत् ।

२३ । अनौ रुध्ङ यौ कामे (अनु+रुध्, दिवा आ)
अनावित्युपपदे सप्तमी । (सप्तमी च परे वाच्ये गम्ये चोपपदे
कचिदित्युक्तेः) ङ, य—अनुरुध्यते धनं लोकः । औ—अनुरोद्धा ।

२३ । वधिर्धौ जि ज आटतौ (वध, वधा, उ) इट्—अवधत्
अरोत्सीत् । ध, ज—वणद्धि वन्धे । औ—रोद्धा । जि—रहोऽसि ।
राध्नौ सिद्धौ वध हतौ व्यध्यौ ताडे विधश्च विधौ ।

२४ । राध् नयौ सिद्धौ (राध, खा, दिवा, प) रेफादिः ।
न—राध्नोति । च—राध्यति । औ—अरात्सीत् । सिद्धिरिच
स्यादिपक्षे निष्पादमा, दिवादिपक्षे निष्पत्तिः । अन्नं राध्नोति
यिप्राणां य इति जलायुधः । ११४ । निष्पादयतीत्यर्थः । सकलं
राध्यति त्रिया इति जलायुधः । ११४ । निष्पन्नं स्यादित्यर्थः (१) ।
सिद्धिरन्तर्भूतजन्यत्वादुभयत्रैव निष्पादनेति गोविन्दभट्टः ।

२५ । वध हतौ (वध, ध्या, प) वकारादिः । वधति ।

२६ । व्यध्यौ ताडे (व्यध, दिवा, प) य—विध्यति छगं
व्याधः । औ—अव्यात्सीत् । केचित्तु द्विभूतस्य अनिकारीभूत-
यकारस्य च व्यधेर्वकारो वर्ज्यः, अन्यत्र दन्त्य इति सम्मानाः सन्ति
विध्यत्सीत्याहुः ।

२७ । विधश्च विधौ (विध, तुदा, प) विधिर्विधानम् । श—
विधति वेधा जगत् । अनेकार्थत्वाच्छिद्रकरणेऽप्ययम् । वेधित-
च्छिद्रितौ विद्धे इत्यमरः । कर्णवेधः ।

वधक् दीप्तौ वधुङ् वल्ह वद्धौ वाष्टङ् वाष्टवत् ।

२८ । वधक् दीप्तौ (वध, जु, प) क—वर्धयति ।

(१) यत्रवादाज्जनं सर्वं सततं राध्यति त्रियेति कश्चित् पाठः । अनेकार्थत्वा-
दयं धातुर्हिंसायां शुभाशुभपक्षांलोचनेऽर्थेऽपि, यथा—वानरा भूषणान् रेधुरिति
भट्टिः । १४ । १८ । उन्मूलितवनः । गर्गो राध्यति रासायेति सुश्वेदोपमम् ।

२८ । वृधुङ् यल्ल वृद्धौ (वृध, भ्रा, आ) उ—वर्द्धित्वा वृद्धा ।
ङ—वर्द्धते जनः । य—वर्त्स्यति विष्टत्सति । लृ—अवृधत् ।

२९ । वाधुङ् वाधवत् (वाध, भ्रा, आ) ऋ—अववाधत् ।
ङ—वाधते । वाधवत् विद्धतौ ।

वर्द्धक् पूर्त्तिच्छिदोः शुन्धक् शुद्धौ शुन्धञ् च श्ध् वल्ड डु ।
मर्द्दं श्धुञ् क्षेदने लृ शुध्यौ शौचे पिधू शिवे ।
शास्त्रे पिध् पिधु गत्यामु पिध्यौ पाधीन्य साध् यनौ ।
सिद्धौ स्यर्द्ध ङ सङ्कर्षे सप्तविंशच्च धान्तिमाः ।

३० । वर्द्धक् पूर्त्तिच्छिदो (वर्द्ध, जु, य) क—वर्द्धयति ।
वृधक् दीप्तावित्यल्लैष पूर्त्तिच्छिदोचेतिपाठादिष्टसिद्धान्तस्य पाठ-
चुरादिभ्यो ञेरनित्यतां बोधयति तेन कदाचित् ञेरमाप्तौ यगादौ
वृधक् इत्यस्य वृध्यते इत्यादि, अस्य तु वर्द्धते इत्यादीति भेदः ।
(वर्द्धयत्यरिवीराणां क्रन्त्वा मूर्द्धानिमाहवे इति जलायुधः । ८० ।
वर्द्धयति छिनत्तीत्यर्थः) ।

३१ । शुन्धक् शुद्धौ (शुन्ध, जु, य) मश्मसखरी । क—शुन्ध-
यति । अयमात्मनेपदीत्येके ।

३२ । शुन्धञ् च (शुन्ध, भ्रा, उ) मश्मसखरी । चकारात्
शुद्धौ । सा चेह शुद्धीभावः शुद्धीकरणश्च । ज—शुन्धति शुन्धते
जलेन लोकः । यो गा शुन्धति सत्येन शुन्धते तपसा तनुम् । धियं
शुन्धयति ज्ञानादित्युभयत्र जलायुधः । ३० । गां याचम् ।

३३ । श्धुङ् ष्लुङ् मर्द्दं (श्धु, भ्रा, आ) ष—शर्त्स्यति
शिष्टत्सति । लृ—अश्धत् । ङ—शर्द्धते । उ—शर्द्धित्वा श्द्धा ।
मर्द्दोऽपानोत्सर्गः । श्धु मर्द्दने इति चुरादिपरस्मैपदी धातुरन्ये-

नमन्यते । प्रहसमं विद्रव इति गोविन्दभट्टः । शर्हयति दृढं कुम्भित-
शब्देन घाल इति रमानाथः ।

३२ । श्धुञ् क्लेदने (श्ध, भ्वा, उ) उ—शर्हिता श्ध्या ।
ज—शर्धति शर्धते । क्लेदनमाद्रीभावः ।

३३ । लृ शुध्यौ शौचे (शुध, दिवा, प) तालव्यादिः । लृ—
अशुधत् । य—शुध्यति लोकः स्नानात् । शौ—शौद्धा । रजसा
शुध्यते नारीत्यत्र शुध्यतीति क्षिपि शुधं करोतीति औ कर्माणि
यकि रूपम् ।

३४ । पिधू शिवे शास्त्रे (पिध, भ्वा, प) स्मृह्न्यादिः । ऊ—
असेधीत् असेत्सीत् । शिवं मङ्गलम्, तत्ताकर्मकः । सिद्धो वर्ण-
समान्नाय इति कातन्त्रस्याद्यस्त्वम् । शास्त्रमनुयासनम् । सेधति
शिव्यं शुद्धः ।

३४ । पिध गत्याम् } (पिध, भ्वा, प)

३४ । पिधु गत्याम् } (पिध, भ्वा, क्तावेट्, प) सेधति ।

उ—सेधित्वा सिद्धा । निष्ठायां पूर्वस्य सिधितः, शेषस्य क्तावेट्क-
त्वान्नेम् ङीष्तीत्यनेन इमो निषेधे सिद्ध इति भेदः ।

३५ । पाधौ न्य सिद्धौ } (पाध, स्वा, दिवा, प)

३६ । साधू यनौ सिद्धौ } (साध, दिवा, स्वा, प) येषो

दन्त्यादिः । औ—सिपात्यति । न—साध्नोति । य—साध्यति ।
शेषपक्षे औ—सिसात्यति । (१) सिद्धिर्निष्पत्तिः । साध्यति घटो
निष्पन्नः स्यादित्यर्थः । सिद्धिर्निष्पादनेति गोविन्दभट्टः । साध्नोति
साध्यति घटं कुलालः, निष्पादयतीत्यर्थः ।

(१) पूर्वस्य योषदेयतया ज्ञतसकारत्वेन धत्तं दृष्टुं तदभावाच्चेति धातुद्वय-
कल्पने तात्पर्यम् ।

३० । स्पर्द्धञ् सङ्घर्षे (स्पर्द्ध, भ्वा, ञा) सङ्घर्षः परि-
भवेच्छा । (१) ङ—स्पर्द्धते वलिनं बली । पस्पर्द्धे ।

सप्तत्रिंशच्च धान्तिमा ।

(धकारान्ता धातयः सप्तत्रिंशत्संख्याः)

५

नान्तवर्गः ।

अनघ्लु प्राणनेऽन् यङ् च कनी जि प्रीगतिद्युतौ ।

१ । अनघ्लु प्राणने (अन, अदा, य) घ, लु—अनिति
लोक', जीवतीत्यर्थः । (२) ।

१ । अन् यङ् च (अन, दिवा, ञा) य, ङ—अन्यते ।
अकारात् प्राणने । (अनघ्लुं परित्यज्य सुखं प्राणिति यत्प्रजा । न
प्राण्यते पुरं तस्य प्रतिकूलं करोति य इत्युभयत्र हलासुषः । १७२) ।

२ । कनी जि प्रीगतिद्युतौ (कन, भ्वा, य) ई, जि—कान्तो-
ऽस्ति । प्रीः प्रीतिः । (कनकशब्दव्युत्पत्तये कनी दौप्तौ बुद्धित्व-
मरटीका) ।

खनुञ् विदारे चन् शब्दे चन्म हिंसे जुनश् गतौ ।

३ । खनुञ् विदारे (खन, भ्वा, उ) उ—खनित्वा खत्वा ।
ज—लपितो जाङ्गवीतीरे कूप खनति दुर्भतिः । खनते ।

४ । चन् शब्दे (चन, भ्वा, य) चनति ।

(१) सङ्घासङ्घर्षयोश्च सङ्घर्षं शब्देदिभिरिति व्याङ्गि । अत्र सङ्घर्षे
इत्यपि पाठः ।

(२) लु सपादिष्वेव चकाराददादिष्वुक्तपूर्वम् ।

४ । जन् म हिंसे (जन्, भ्वा, घटादिः, ॥) म—जनयति ।

५ । जुनश् गतौ (जुन, तदा, प) श—जुनति । जोनिता ।

जनी व्य ङ जनौ जन्मलिर्च तन् दुज विस्तृतौ ।

६ । जनीम्यङ जनौ (जन, दिवा, ध्या) ई—जातः । म—जनयति । य, ङ—जायते । जनिर्जन्म । प्रादुर्भावे इति प्राश्न । प्रादुर्भावः स्फुटोभावः, प्राकाशे प्रादुराधिःस्यादित्यमरात् । बीजादङ्कुरो जायते, पत्रकाण्डादिभेदेन प्रकायते इत्यर्थः । प्रादुर्भावोऽसदुत्पत्तिरिति केचित् । घटो जायते ।

६ । जन् मलि च (जन, ह्य, प) म—जनयति । लि—जलन्ति । २—वैदिकः । चकाराज्जनौ ।

७ । तन् दुज विस्तृतौ (तन्, तना, उ) द, ज—तनोति तनुते पुण्यं सुधीः । उ—तनित्वा तत्त्वा ।

तनुक्यपहतौ श्रद्धाघाते शब्दोपतापयोः ।

उपसर्गादैर्धके दान् आर्जवे छिदि मि ध्वन ।

धनूरवे धनूलि धान्ये पन्डीडे वन्डं दुयाचने ।

७ । तनु क्यपहतौ श्रद्धाघाते शब्दोपतापयोः (तन्, जु, भ्वा, प) उ—तनित्वा तत्त्वा । कि—तानयति तनति । उपहतिरुपकारः, अघातो हिंसावर्जनं, सुनीतिरिति गोविन्दभट्टः ।

उपसर्गादैर्धके ।

दैर्धकं दीर्घीकरणम् । (अयं उपसर्गश्चेत् दीर्घीकरणेऽर्थे वर्तते इत्यर्थः) । वितानयति यः कीर्त्तिं वितनत्यमलं यय इति हलायुधः । २२ ।

८ । दान आर्जवे छिदि (दान, भ्वा, उ) कज्जुरवक्रस्य

शान्ज तेजे शुनश् गत्यां षन् सम्भक्तौ तु पन् दुज ।
दाने षन् स्तन्मि शब्दे स्वन् ण च ण स्वन् मि तंसने ।

१७ । शान्ज तेजे (शान, भ्वा, उ) तेजस्वीच्छीकरणम् ।

ज—शीशांसति शीशांसते षङ् कर्मकारः ।

१७ । शुनश् गत्याम् (शुन, तुदा, य) तालव्यादिः । य—

शुनति । शोनिता ।

१८ । पन सम्भक्तौ तु (पन, भ्वा, य) मूर्धन्यादिः । सम्भक्तिः

सेवनम् । सनति शुभं लोकः । तुयब्दः पादपूरणार्थः ।

१८ । पन दुज दाने (पन, तना, उ) द, ज—सनीति

सनुते । उ—सनिता सात्वा ।

१९ । षन मि शब्दे } (षन, भ्वा, य)

२० । स्नन मि शब्दे } (स्नन, भ्वा, य) द्वौ क्रमान्मूर्धन्य-

दन्त्यादी । मि—स्ननयति स्नानयति । अतिषनत् । अतिस्ननत् ।

२१ । स्वन ण च (स्वन, भ्वा, य) वकारयुक्तः । ण—स्वेनतुः

सस्वनतुः । वकारात् शब्दे ।

२१ । ण स्वन मि तंसने (स्वन, भ्वा, य, या घटादिः) वकार-

युक्तः । शब्दे इत्यनुवर्तते, तंसने भूषणे कर्त्तरि (सति) शब्देऽर्थे,

भूषणकर्त्तृकशब्देऽयमित्यर्थः । ण—स्वेनतुः सस्वनतुर्नूपरौ । मि—

स्ननयति स्नानयति कङ्कणं यधूः । अन्यत्र स्नानयति घण्टा जनः ।

हन् लौ गतौ वधेऽघण् दिशान्ताश्चेत्यष्ट विंशतिः ।

२२ । हन लौ गतौ वधे (हन, अदा, य) ल—हन्ति ।

लौ—हन्ता । गणसूतमनित्यमितिन्यायात् कदाचित् गप्स्यती

हनतीत्यपीति वररुचिः । तेन सर्वा एवाहनत् पृथगिति चण्डी ।

उद्धतिं विना भाषायां गतौ नास्य प्रयोगः । उद्धतौ—अग्रेसरै-
र्वाजिभिर्द्धतानीति रघौ उद्धतानि ऊर्जं गतानीत्यर्थः । वधः
प्राणवियोगफलकस्यापारः । जघान रावणं रामः ।

अघणदिष्टान्ताश्च ।

(अघणाः) घणवर्जिता ये (हितः) हकारेणो मूर्धन्यणान्ता
(घातय) सोऽपि दन्त्यनान्ताः स्युरित्यर्थः । यथा—

२३ । छन दुज गतौ	(छन, तना, उ)
२४ । छन दुज वधे	(छन, तना, उ)
२५ । छिन दुज वधे	(छिन, तना, उ)
२६ । छन दुज दीप्तौ	(छन, तना, उ)
२७ । छन दुज भक्षे	(छन, तना, उ)
२८ । छन दुज भक्षे	(छन, तना, उ) इति षट् । रूपाणि

पूर्ववत् । फलन्तु मूर्धन्यणान्तानां तिकि छण्डिः छण्डिरित्यादि ।
यङ्लुकि चंचण्डीत्यादि । दन्त्यनान्तानान्तु क्कोर्नुभासीत्यस्य
बलवत्त्वादादौ नस्यामुस्कारे 'अपे जम् नो'रित्यस्य पुनर्नकारे
सहस्रतो विप्रतिषेधो यद्वाधितं तद्वाधितमेवेति न्यायात्त्वाभावे
तिकि छन्तिः छनिरित्यादौ, यङ्लुकि चंचन्तीत्यादौ च दन्त्य-
स्थितिरिति ।

इत्यष्ट विंशतिः ।

(इति इमे घातवः अष्ट विंशतिः, अष्टेति एषकूपदं अष्टसंख्यका
विंशतिसंख्यकाश्च ; समुदायेनाष्टाविंशतिरित्यर्थः । कोटीयतस्रो
दशचेतिषत्) ।

प्रान्तवर्गः ।

आप्लु नौ कि व्यापने क्षिप् शजौ क्षिप्यौ नुदि क्षपिक्
शक्तौ कुप्क द्युतौ कुप्य इर्कोपे कुपि कि स्तृतौ ।

१ । आप्लु नौ कि व्यापने (आप, स्वा, जु, भ्वा, प) लृ—
आपत् । ज—आप्नोति कीर्तिर्ब्रह्माण्डम् । औ—आप्ता । कि—
आपयति आपति । स्वरान्व्यं प्राप्नोते भवानिति गण्यतानित्य-
त्वात् ।

२ । क्षिप् शजौ नुदि } (क्षिप, तुदा, उ)

२ । क्षिप्यौ नुदि } (क्षिप, दिवा, प) नुदि प्रेरणे ।

श, ज—क्षिपति क्षिपते शरं योषः । औ—क्षेप्ता । य—क्षिप्यति ।

३ । क्षपिक् शक्तौ (क्षम्, जु, प) शक्तिरिह क्षमा । इ, क—
क्षम्पयति इ.षं सुनिः, सङ्गते इत्यर्थः ।

४ । कुप्क द्युतौ (कुप, जु, प) क—कोपयति ।

४ । कुप्य इर्कोपे (कुप, दिवा, प) कोपो नेत्रक्षौद्रित्यादिहेतु-
चित्तविकारः । य—कुप्यति माता शिशवे । इर्—अकुपत् अको-
पीत् । अस्मान्नित्यं इति दुर्गः । कदाचित् कुप्यते माता नोदरस्या
हरीतकीति तु कुप्यतीति कुप्, सा इवाचरतीति ङेः साध्यम् ।

४ । कुपि कि स्तृतौ (कुम्प, जु, भ्वा, प) पञ्चमस्वरो । इ—
कुम्पते । कि—कुम्पयति कुम्पति । स्तृतिराच्छादनम् ।

कपप्प ऊपायां ऊ केष्ट गत्यां कपिङ्ङपि ।

चाले कप् कि युतौ चित्रे कप्पूङ् वल्ल च कल्पने ।

५ । कपप्प ऊ कपायाम् (कप, भ्वा, था) कपा दया ।

प—छपा, भीषिचिन्तीति छे मनीषादित्वाद्देकल ककारः ।

म—कपयति । क—कपते दयालुर्दीनम् ।

६ । छ केष्ट गत्याम् (केप, व्या, घा) छ—केपते । चिकेपे ।

च—अधिकेपत् ।

७ । कपिड्डपि चाले (कम्प, व्या, घा) चालः कम्पनम् ।

कू—कम्पाते । क—कम्पते वायुना दृष्टः । अपियद्वात् केष्ट च (कम्पनार्थकः) ।

८ । छप कि युतौ चित्ते (छप, च, व्या, प) सप्तमस्वरौ ।

कि—कल्पयति कल्पति । छपः कृपोऽरुपादाविति कृपादेयः ।

(युतिर्मित्रणम्, कल्पयति इग्धं जलेन । चित्तं चित्रकरणम्, कल्पयति प्रतिमां शिल्पी । न कल्पयति मिथ्यायं शिरः कल्पति विहिषामिति इलायुधः । ८३) ।

८ । छपूह् वल्ल च कल्पने (छप, व्या, घा) सप्तमस्वरौ ।

कल्पनं सामर्थ्यम् । क—अकल्पित अकृतम् । क—योर्यिनामीक्षित-

प्राप्तौ कल्पते कल्पदृष्टवदिति इलायुधः । ८३ । व—कल्पस्यति

चिकृप्सति । छ—अकृपत् । इते तस्मिन् प्रियं श्रुत्वा क्वता

प्रीतिं परां प्रभुरित्यनेकार्थत्वे अन्तर्भूतञ्जयत्वात् जनयितेत्यर्थः ।

चकारात् छपकि च ।

गुपू रत्ते गुपक् भासि गुपङ् गोपनकुत्सयोः ।

९ । गुपू रत्ते (गुप, व्या, प) एतदाद्याद्यत्वारः षड्मस्वरिणः ।

गोपायति गोपायते । आथान्तत्वादुभयपदमिति वोपदेवः । अदे

॥ आयस्याप्राप्तिपक्षे परस्मैपदमेव । अगोपीत् जुगोपेत्वादि ।

जुगोप गोरूपधराभिवोर्जीमिति रङ्गः । २ । ३ । क—गोपियति

गोपयति ।

२ । गुपक् भासि (गुप, चु, प) क—गोपयति । भासि दीप्तौ । (घादनामनेकार्थत्वादस्य गोपनार्थे बहुलप्रयोगः) ।

३ । गुपङ् गोपनकुत्सयोः (गुप, भ्वा, आ) गोपनमपङ्गवः । ङ—कङ्कणभनत्कारस्य किं गोपये । अत त्यादयो न स्युरिति रमानाथः । कुत्सा निन्दा । सा जुगुप्साम्प्रचकोऽस्छनिति भट्टिः । १४ । ५३ ।

गुप्य द्वर्थाकुलत्वे ङ ग्लेष्ट दैन्ये ङ गेष्ट च ।

केष्टवत् चपक्म कल्के चप् सान्वे चुप् शनैर्गतौ ।

४ । गुप्य द्वर्थाकुलत्वे (गुप, दिवा, य) व्याकुलत्वं व्याकुली-
भावसात्करणश्च । य—धीरो न गुपयति मङ्गत्यपि कार्यजाते
इति हलाद्यधः । ६ । गुपयति गा दृष्टिः, व्याकुलीकरोतीत्यर्थ
इति चतुर्भुजः । इर्—अगुपत् अगोपीत् । अस्मान्निर्त्यं ङ इति
दुर्गसिंहः ।

१० । ङ ग्लेष्ट दैन्ये (ग्लेप, भ्वा, आ) अन्तःस्यात्तृतीययुक्तः ।

ङ—ग्लेपते निर्धनः सदा । ङ—अजिग्लेपत् ।

११ । ङ गेष्ट च केष्टवत् (नेप, भ्वा, आ) ङ—नेपते ।

ङ—अजिनेपत् । चकारात् 'ङ ग्लेष्ट च' केष्टयत् गतिकम्पनयोः ।

१२ । चपक्म कल्के (चप, चु, प) कल्कसूर्णाकरणम् ।

क, म—चपयति तण्डुलान् शिला ।

१३ । चप् सान्वे (चप, भ्वा, य) सान्व. प्रियवचनम्,

चपशमो वा । चपति पुत्रं माता ।

१४ । चुप् शनैर्गतौ (चुप, भ्वा, य) चोपति खच्चः । चोपति

दुष्टं राजा इति रमानाथः । (१) ।

चुलुम् लोपे छपिक् सप्ते क्षुप् शौ स्पर्शे ज्ञपक् मतु ।
ज्ञप्ता जय ह्रदुच्चारे जल्पच् वाचि टिपक् नुदि ।

{४। चुलुम् लोपे (चुलुम्, स्वा, प) अन्त स्यात्तृतीयमध्यः,
पञ्चमस्वरद्वयी, ओष्ठवर्गयोपोपधस्यायम् । चुलुम्पति । यगादौ
चुलुम्पाते इत्यादि । न च 'नकारजायसुस्वारपञ्चमा'विति
स्वरसादस्य नप्रकृतित्वे यगादौ तद्धोप इति वाच्यम्, तर्हि
नोपधस्यैव पठितमुचितत्वात् (१) । एवं सति अङ्गादीनां
नप्रकृतित्वेऽपि डमध्यपाठः कथमिति चेन्न, ते तु कस्यचिन्मते
डमध्या एवेति ज्ञापनाय डमध्याः पठिताः । न च तर्हि इदि-
त्पाठेऽपीष्टसिद्धिरिति वाच्यम्, किपि संयोगान्तलोपे चुलुन्,
चुलुम्पाठे चुलुम् इति भेदात् । एवं सर्वत्र ।

{५। छपिक् सप्ते (छम्, चु, प) इ, क—छम्पति ।
सप्ते गतिः ।

{६। क्षुप्शौ स्पर्शे (क्षुप, तदा, प) य—क्षुपति ।
शौ—क्षोप्ता ।

{७। ज्ञपक् मतु ज्ञप्ता (ज्ञप, चु, प) क, म—ज्ञपयति ।
“ज्ञप्तिर्मारणालोकनिशानस्तुतयः । ज्ञाक्म इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ
ज्ञपपाठद्वुरादिरुभयपदीति मते फलवत्कर्त्तारि परस्मैपदार्थः” इति
धातुप्रदीपः । वस्तुतस्तु ज्ञप्तिपदमस्यैव निष्पादितम् । तेन अग्नि-
र्हिष्टार्थत्वात् ज्ञप्तिरिह ज्ञानम् । अतएव प्रच्छीय ज्ञीप्से इत्यत्र

रमानायकतमनोरमायान्तं शुप मन्दार्या गतावित्त्वश्च व्याख्याने चोपति अन्तश्च
इत्युदाहरणमस्तीति तच्च चिन्त्यम् ।

{१} युत युगतिर स्यात् चरे इति इयोक्तालव्यञ्जकारादिपाठेन तद्वचनस्य
अभिधारदर्शनादिति च कचित् पाठः ।

२ । रुपक् भासि (रुप, चु, प) क—गोपयति । भासि दीप्ती । (धातूनामनेकार्थत्वादस्य गोपनार्थे वज्रलप्रयोगः) ।

३ । रुपङ् गोपनकुत्सयोः (रुप, भ्वा, धा) गोपनमपक्रवः । ङ—कङ्कणभनत्कारश्च किं गोपये । अत त्यादयो न स्युरिति रमानाथः । कुत्सा निन्दा । सा जुगुप्साम्प्रचकोऽस्युनिति भट्टिः । १४ । ५२ ।

रुप्य इव्याकुलत्वे ङ ग्लेष्ट दैन्ये ङ गेष्ट च ।

केष्टवत् चपक्म कल्के चप् सान्त्वे चुप् शनैर्गतौ ।

४ । रुप्य इव्याकुलत्वे (रुप, दिवा, प) व्याकुलत्वं व्याकुली-भावसात्करणश्च । य—धीरो न रुप्यति महत्यपि कार्य्यजाते इति चलायुधः । ५ । रुप्यति गा दृष्टिः, व्याकुलीकरोतीत्यर्थ इति चतुर्भुजः । इर्—अरुपत् अगोपीत् । अस्मान्नित्यं ङ इति दुर्गसिंहः ।

१० । ङ ग्लेष्ट दैन्ये (ग्लेप, भ्वा, धा) अन्तःस्थाद्वितीययुक्तः । ङ—ग्लेपते निर्धनः सदा । ङ—अजिग्लेपत् ।

११ । ङ गेष्ट च केष्टवत् (गेप, भ्वा, धा) ङ—गेपते । ङ—अठिगेपत् । चकारात् 'ङ ग्लेष्ट च' केष्टवत् गतिकम्पनयोः ।

१२ । चपक्म कल्के (चप, चु, प) कल्कदूर्णिकरणम् । क, म—चपयति तण्डुलान् शिला ।

१३ । चप् सान्त्वे (चप, भ्वा, प) सान्त्यः प्रियवचनम्, उपशमो वा । चपति पुत्रं माता ।

१४ । चुप् शनैर्गतौ (चुप, भ्वा, प) चोपति षष्ठः । चोपति दुष्टं राजा इति रमानाथः । (१) ।

चुलुम् लोपे छपिक् सप्ते छुप् शी म्पगे ज्ञापक् मतु ।
ज्ञप्ती जप ह्रदुच्चारे जल्पच् वाचि टियक् नुदि ।

१४ । चुलुम् लोपे (चुलुम्, म्वा, प) अन्त स्यात्ततोपमध्यः,
पञ्चमस्वरद्वयी, षोडशगणेषोपधशायम् । चुलुम्पति । यगादौ
चुलुम्पते इत्यादि । न च 'नकारजायमुच्चारणमा'विति
स्वरसादस्य नम्रकृतित्वे यगादौ ततोप इति बाध्यम्, तर्हि
नोपधस्यैव पठितुमुचितत्वात् (१) । एवं सति अद्वादीनां
नम्रकृतित्वेऽपि ङमध्यपाठः कथमिति चेन्न, ते तु कस्यचिन्मते
ङमध्या एवेति ज्ञापनाय ङमध्याः पठिताः । न च तर्हि इदि-
त्माठेऽपीदृशिरिति बाध्यम्, किमि संयोगान्तलोपे चुलुम्,
चुलुम्पाठे चुलुम् इति भेदात् । एवं सर्व्वत्र ।

१५ । छपिक् सप्ते (छप्, चु, प) इ, क—छप्पयति ।
सप्ते गतिः ।

१६ । छुप्शौ म्पगे (छप्, तुदा, प) म—छुपति ।
षी—छोप्ता ।

१७ । जपक् मतु जप्ती (जप, चु, प) क, म—जपयति ।
“जप्तिर्मारणालोकनिगानस्तुतयः । ज्ञाक्म इत्यनेनैवेदसिद्धौ
जपपाठपुरादिब्रह्मयपदीति मते फलवत्कर्त्तरि परस्मैपदार्थः” इति
धातुप्रदीपः । वस्तुतस्तु जप्तिपदमस्यैव निर्यादितम् । तेन अनि-
र्दिष्टार्थत्वात् जप्तिरिदं ज्ञानम् । अतएव प्रपञ्चयोग शीमे इत्यत्र

रमानाचलतमनोरमावाप्तुं पुनः भन्दावां गतादित्यत्र व्याख्याने ज्ञेयं ज्ञानम्
इत्युदाहरणमस्तीति तत्र चिन्त्यम् ।

(१) युतं पुरातिरस्यात् चरे इति द्वयोः सावयवधारणादिपाठेन तद्वचनेन
अभिप्रायदर्शनादिति च कश्चित् पाठः ।

अस्यैव सनन्तस्य निष्पादितेन त्रीश्रयद्देन ज्ञातुमिच्छेति प्रति-
पाद्यते । एवं ज्ञानपर्याये प्रतिपञ्चमिचेतना इत्यमरश्च ।

१८ । जप ह्रदुच्चारः (जप, आ, प) जिह्वोष्ठादिस्थामार-
रहितं शब्दार्थयोचिन्तनं ह्रदुच्चारः । जपति मन्त्रं साधकः ।

१९ । जल्प च वाचि (जल्प, आ, प) अन्तःस्थादृतीयोपधः ।
जल्पति । चकारात् जप च ।

२० । टिपक् तुदि (टिप, तु, प) क—टिपयति । तुदि प्रेरणे ।
डिप शिक्च इर्च डिपि डिप् डप् डपिक् ड् ड् संज्ञतौ ।

२१ । डिप शिक्च इर्च (डिप, तुदा, तु, दिवा, प) शि—
डिपति, अडिपीत् । क—डेपयति । य—डिप्यति । इर्—अडि-
पत् अडेपीत् । तुदाद्यन्तर्गणस्यैव कुटादित्वमिति दिवादिपक्षे
शुणः । दिवादिपक्षे पुष्पादित्वान्नित्यं ड इत्यन्ये । चकारात् तुदि ।

२१ । डिपि कडञ संज्ञतौ (डिप्, तु, च)

२१ । डिप कडञ संज्ञतौ (डिप, तु, च)

२२ । डप कडञ संज्ञतौ (डप, तु, च)

२२ । डपि कडञ संज्ञतौ (डप्, तु, च) भूर्ध्वन्यवर्ग-

तृतीयाद्याः सुभे । इ, क, ङ—डिम्पयते । अ—डिम्पयति
डिम्पयते । क, ङ—डेपयते । अ—डेपयति डेपयते । क, ङ—
डामयते । अ—डामयति डामयते । क, ङ—डम्पयते । अ—
डम्पयति डम्पयते । पुनः पाठान्नाथमौ नेदनुवन्तौ । एते आत्मने-
पदिन इत्यन्ये । संज्ञतीराशीकरणम् ।

तप् डञ् दाहे तप कच तपौ तप्यौड् द्वैर्ययोः ।

२३ । तप् डञ् दाहे (तप, आ, च) ड—तपते । अ—
तपति तपते । अयमात्मनेपदीत्यन्ये ।

२३ । तपक् च (तप, चु, प) क—तापयति । चकारादाहे ।
अयमात्मनेपदीत्येके ।

२३ । तपो द्रवैश्चयोः } (तप, भ्वा, प) (१)

२३ । तप्यौङ् द्रवैश्चयोः } (तप, दिवा, भ्वा) द्य उपतापः ।
तपति तनुगात्रि मदनस्त्राम् । औ—अताप्तीत् । य, ङ—तप्यते
धनी, ईश्वरः स्यादित्यर्थः । औ—अतप्त । दिवादिपक्षे ऐश्वर्यं
एव इत्यन्ये ।

तपू पमिङ् ह्रियि तिप ऊक् ङ् शुति तेष्टङ् ।

कम्पे च तप् कि सन्दीपे तप् च प्रीणने जित् ।

तप्यू च तप् पश् च वुप् तुप् वधे तुप् पश् क्लिशि ।

वधे तुमिक् त्वर्हने प्राक् चतुष्को नोपधो न पित् ।

२४ । तपू पमिङ् ह्रियि (तप, भ्वा, भ्वा) ऊ—अतपिष्ट
अतप्त । य—तपा । मि—तपयति तापयति । ङ—तपते ।
ह्रियि लज्जायाम् ।

२५ । तिप ऊ ङ् ङ् शुति (तिप, भ्वा, भ्वा) ऊ—तेपिप्यते
तेप्यते । ङ—अतितेपत् । ङ—तेपते तितेपे । शुत् क्षरणम् ।

२६ । तेष्टङ् कम्पे च (तेप, भ्वा, भ्वा) ङ—अतितेपत् ।
ङ—तेपते दृक् । तितेपे । चकारात् शुति च ।

२७ । तप कि सन्दीपने (तप, चु, भ्वा, प) कि—तर्पयति
तर्पति ।

(१) नाधेडितातुबन्धेऽपि तु तेरत्र ङकारो न पूर्वसातुबन्धे, औकारस्य पुन-
रङ्गासादाधेडितातुबन्धार्थं बोध्यम् ।

२० । तृप् च प्रीणने (तृप्, स्वा, प) प्रीणनं प्रीतीकरणम् ।
न—तृप्नोति पितरं पुत्रः । ततर्प । चकारात् तृप्कि च (प्रीण-
नार्थकः) योऽग्नित्रयं तर्पतीति इलायुधः । १० ।

२१ । जित् तृप् च (तृप्, दिवा, प) जि—तृप्नोति ।
ज—अतृप् । अस्य लिङित्वेऽपि कृय चय स्पृशेत्यादिना पक्षे
सि; तेन अताप्सीत् अताप्सीत् अतर्पीदित्यादि । य—तृप्यति ।
ज—तर्पिष्यति तर्प्यति । चकारात् प्रीणने । प्रीणनमिह प्रीती-
भावः प्रीतीकरणञ्च । स्यन्दीनि तृप्यतु मधूनि पिवन्निवायमिति
श्रीचर्यः । पितृनताप्सीन्मृपरक्ततोयैरिति भट्टिः । २ । ५२ ।

२३ । तृप् प श च (तृप्, तुदा, प) प, श—तृप्पति । ततर्प ।
चकारात् प्रीणने ।

२८ । तृप् वधे } (तृप्, भ्वा, प)

२९ । तृप् वधे } (तृप्, भ्वा, प) तोपति । तोपति ।

२९ । तृप् पश क्तिशि वधे (तृप्, तुदा, प) प, श—तृप्पति ।
ततोप ।

२९ । तृप्क् त्वर्हने (तृप्, चु, प) पञ्चमस्वरौ । इ, क—
तृप्पयति । अर्हणं वधः ।

प्राक् चतुष्को नोपधो न पित् ।

तृप्किः पूर्वे चत्वारो ये धातव स्ते नकारोपधा भूत्वा पकारेतो
न स्युरित्यर्थः । यथा—

३० । तृन्प श प्रीणने } (तृन्प, तुदा, प)

३१ । तृन्प वधे } (तृन्प, भ्वा, प)

३२ । तृन्प वधे } (तृन्प, भ्वा, प)

३२ । तृन्प श क्तिशि वधे } (तृन्प, तुदा, प) इति ।

प्रीणनस्मिन् प्रीतीभावः । श—तृपति लाभास्तोकः । तत्तम्प ।
तुम्पति । तुम्पति । श—तृपति । तत्तम्प । तप पग, तन्प य क्षिणि
वधे इत्येताभ्यां तुम्पति तपतीति रूपद्वयसिद्धौ तन्प वधे इत्यस्य
भ्यादौ पाठस्तु वेदे शवन्तस्य शान्तस्य ॥ उच्चारणभेदार्थः ।

दीपीड्य ऋ दीपने जि दृषू इर् छर्पगर्षयोः ।

३३ । दीपीड्य ऋ दीपने (दीप, दिवा, आ) दीपनमुज्ज्वली-
भावः । ई—दीप्तः । ड, य—दीप्यते निशि चन्द्रमाः । ऋ—
अदीदिपत् अदिदीपत् ।

३४ । जि दृषू इर् छर्पगर्षयोः (दृष, दिवा, प) जि—
हसोऽक्षि । य—दृष्यति । ज—दर्पिष्यति दर्शयति (पट्टोऽक्षि
दित्यनेन द्रष्टव्यतीत्यपि) । इर्—अदृपत् अदर्पित् अद्राप्तीत्
अदार्शीत् ।

दृप् कि सन्दीपने दृप्श् वाधने दृम्प दिम्प जङ् ।

क सङ्घाते धूप्क दीप्तौ धूप् तापे पुष्पा फुल्लने ।

३५ । दृप् कि सन्दीपने (दृप्, चु, भ्या, प) कि—दर्पयति
दर्पति ।

३६ । दृप् श वाधने (दृप्, तुदा, प) श—दृपति, दर्पिता ।
वाधनं विवृतिः ।

३७ । दृम्प जङ् क सङ्घाते (दृम्प, चु, उ)

३८ । दिम्प जङ् क सङ्घाते (दिम्प, चु, उ) द्वाषोष्-
वर्गयोपधौ, कमात् सप्तमवर्तीयस्वरिणौ च । ज, क—दृम्पयति
दृम्पयते । दिम्पयति दिम्पयते । सङ्घातो राशीकरणम् । इ—
दृम्पयते दिम्पयते । एतौ कैविन्न मन्येते ।

३० । धूपक् दीप्तौ (धूप, चु, प) षष्ठस्वरौ । क-
धूपयति ।

३१ । धूप तापे (धूप, भा, प) षष्ठस्वरौ । धूपायति धूपा-
यते । आद्यान्तत्वादुभयपदमिति योषदेवः । अरेतु आद्यस्याप्राप्ति-
पक्षे परस्मैपदमेव । अधूषीत् दुधूयेत्यादि । तापः सन्तप्तीकरणम् ।

३२ । पुष्प्य फुल्लने (पुष्प, दिवा, प) षष्ठमस्वरौ, मूर्द्धन्योप-
धश्च । फुल्लनं विकसनम् । य—पुष्पाति कुन्दकोरकः ।

ङ मेष्ट गत्यां युप् रुष्य द्विर्मोहेऽय रप् वदे ।

३३ । ङ मेष्ट गत्याम् (मेष्ट, भा, आ) ङ—मेष्टते मिमेष्टे ।
अट—अमिमेष्टत् ।

४० । युष्य द्विर्मोहे } (युष, दिवा, प)

४१ । रुष्य द्विर्मोहे } (रुष, दिवा, प) आद्योऽन्तः-

स्याद्यादिः । विमोह आकुलीकरणम् । य—युष्यति, रुष्यति
लोक शोकः । इट्—अयुषत् अयोषीत् । अरुषत् अरोषीत् ।
आभ्यां नित्यं ङ इति दुर्गः ।

४२ । अथ रप् वदे (रप्, भा, प) रपति । वदः
कथनम् ।

ङ रेष्ट शब्दे लेष्टङ्च गमने जि लिपौ श्पञ्ज ।

लेपे लुपृश् लृञौ छेदे इर्लुष्य युपि ऋलप ।

भापे व्याप्क क्षये विप्क क्षेपे वृङ् वेप् चले वपौञ् ।

ड्वैसुगडतन्तुवीजोप्तोः शूर्पक् माने य शप्शपौञ् ।

क्रोशे प्वपौ घ्लु जि शये टिप् टेष्ट ङ तु शुगति ।

४३ । छ रेष्ट शब्दे (रेप, भ्वा, आ) छ—रेपते । रिररेपे ।
छ—चरिरेपत् ।

४४ । लेष्ट छ च गमने (लेप, भ्वा, आ) छ—चलिलेपत् ।
छ—लेपते । लिलेपे । चकारात् छरेष्ट च (गमनार्थकः) ।

४५ । जि लिपौ श पञ्ज लेपे (लिप, तदा, उ) जि—
लिप्तोऽस्ति । औ—लेप्ता । श, प, ज—लिम्पति लिम्पते चन्दनेन
गात्रं सुखी ।

४६ । लुपू शप्छऔ छेदे (लुप, तदा, उ) ऋ—चलूलुपत्
चलुलोपत् । श, प, ज—लुम्पति लुम्पते । ऋ—चलुपत् ।
औ—लोप्ता ।

४७ । इर्लुप्य-युमि (लुप, दिवा, प) इर्—चलुपत् चलो-
पीत् । अस्मान्निर्लुप्यं छ इति दुर्गः । य—लुप्यति । युमि (इह)
आकुलीभावे । मातुं लुप्यति लावण्यं नेत्राञ्जलिपुटैर्नर इति
इलायुधः । १७३ ।

४८ । ऋ लप भाषे (लप, भ्वा, प) ऋ—चलीलपत् अलला-
पत् । भापः कथनम् ।

४९ । व्यपक् चये (व्यप, चु, प) अन्तःस्थाद्युक्तः । क—
व्यापयति ।

५० । विप् क क्षेपे (विप, चु, प) क—वेपयति ।

५१ । टुक्छ वेप चले (वेप, भ्वा, आ) चलः कम्पनम् ।
टु—वेपयुः । छ—अविवेपत् । छ—वेपते वायुना द्रवः ।

५२ । वपौञ् छे मुखतन्तुवीजोत्पत्तौः (वप, भ्वा, उ) औ—
वप्ता । ज—वपति वपते । छ—उन्मिसम् । ऐ—उष्यात् । मुखो
लोमच्छेदः, वपति मस्तकं नापित् । तन्तुवीजयोः स्तिः तन्तु-

यीजोतिः । वपति तन्तं तन्त्रवायः । यदि वपति कृपाणः क्षे-
मासाद्य यीजमिति ।

५२ । शूर्पक् माने (शूर्प, चु, प) षष्ठस्वरी । क—शूर्पयति
धान्यं गृह्णी ।

५३ । य शपौ ज कोशे } (शप, दिवा, उ)

५३ । शपौ ज कोशे } (शप, भ्वा, उ) तालव्यादी ।

य, ज—शपयति शप्यते । औ—शप्ता, अशाप्सीत् । ज—शपति
शपते । कोशो दिवादिपक्षे छत्तिविशेषः । निर्भर्त्तनमिति चत-
र्भुजः । सञ्चक्ष्योऽसौ शपयानशप्यदिति भट्टिः । ३ । ३२ । भ्वादिपक्षे
गातिदानम् । शपतेर्जित्वेऽपि शपयायीर्गत्यनुकार इति नियमात्
शपथे आत्मनेपदम्, अन्यत्र परस्मैपदम् । लुप्याय शपते गोपी (१) ।
प्रजेति त्वा शपाप सा इति रहुः । १ । ७७ । सख्यः शपानि यदि
किञ्चिदपि क्षरामीति तु शरीरस्पर्शनाभावादिति पाणिनीयाः ।
केचित्तु शपथे नित्यमात्मनेपदमन्यत्र विभाषयेत्याहुः, तेन प्रति-
षाधमदत्त केशवः शपमानाय न चेद्भिभूयते इति साधः । १६ । २५ ।

५४ । ध्वपौ घ्लुजि शये (स्वप, अदा, प) वकारयुक्तमूर्ध-
न्यादि । औ—अस्माप्सीत् । घ, लु—स्वपिति । जि—सुप्तोऽस्ति ।
शयः शयनम् ।

५५ । टिष्ट सुप्रति } (टिप, भ्वा, या)

५६ । टिष्ट सुप्रति } (टिप, भ्वा, या) षट्—अतिटिपत् ।

ड—स्तेपते । तिटिपे, तिष्टे । सुप्रत् चरणम् ।

(१) कसचित् शरीरं स्पृष्ट्वा भया एतन्न क्षतमिति दिव्येन रूपं स्वाभिप्रायं
विज्ञापयितुमिच्छतीत्यर्थः । उलादिशरीरस्पर्शनादिना निष्कानिरसमं गपय ।

टूप् कोच्चाये टूप्य इर्च पप् सखे सादयस्त्रयः ।

५७ । टूप् कोच्चाये (टूप, चु, प) षट्ष्वरो । उच्चायो
रागीकरणम् । क—सूपयति धान्यं रूपकः । तुटूपयिषति ।

५७ । टूप्य इर्च (टूप, टिवा, प) षट्ष्वरो । य—सूपयति ।
इट्—असूपत् असूपीत् । अस्मान्नित्यं इ इति दुर्गः । अतुटूपत् ।
अकारादुच्चाये ।

५८ । पप सखे (पप, भ्वा, प) सङ्ख्यादिः । सपति ।
असीपपत् । सखः सखन्वः । (१) ।

सादयस्त्रयः ।

टूपकादयस्त्रयो दन्त्यमादयश्च स्युर्लित्ययः । (३) ।

५८ । सूपकोच्चाये (सूप, चु, प) तुसूपयिषति । (३) ।

५८ । सूप्य इर्च (सूप, टिवा, प) अतुसूपत् ।

६० । सप सखे (सप, भ्वा, प) असीपपत् ।

सोपक् क्षेपे लृ सप्तौ गत्वां द्वेदृक् च ह्रस्वक् ।

भाषणे स्युः प्रकारान्ताच्चतुःपटिस्तु धातवः ।

६१ । सोपक् क्षेपे (सोप, चु, प) एकादशस्यरो । क—
सोपयति । तिस्रोपयिषति ।

६२ । लृ सप्तौ गत्वाम् (सप, भ्वा, प) लृ—असपपत् । अस्य

(१) सख इति सखङ् सखन्वे इत्यप्ये पञ्च रूपम् ।

(२) तव इति प्रथमोपस्थितपरित्यागे प्रथमाभाषणान् अन्विष्टास्त्रय एव हेन
टूपकादय इति बोध्यम् ।

(३) यत्त्र जिप्नो सेरिति नियमेन पत्यपमन्वेऽपि दन्त्यमादिवाटकाच्च यत्त्र
मिति बोध्यम् ।

१२ । चुबि कि चुम्बने (चुम्ब, चु, आ, प) चुम्बनं मुखसंयोगः ।
 इ—चुम्ब्यते । कि—चुम्बयति चुम्बति कान्ताधरं कामी । प्रिया-
 मुखं किम्पुरुषयुचुम्बे इति तु व्यतीहारे आत्मनेपदम् ।

२० । डबिक् नोदे } (डम्ब, चु, य)

२१ । डिबिक् नोदे } (डिम्ब, चु, य) द्वौ नृत्तन्यवर्ग-
 तृतीयादी । इ, क—डम्बयति, डिम्बयति । नोदः प्रेरणम् ।

२२ । ठबि कि ठ चर्हे (ठम्ब, चु, आ, य) तवर्गाद्यादिः
 पञ्चमस्वरौ । इ—ठम्ब्यते । कि—ठम्बयति ठम्बति । चर्हे वधः ।

२३ । तर्ब गतौ } (तर्ब, आ, य)

२४ । तस्व गतौ } (तस्व, आ, य)

२५ । नर्ब गतौ } (नर्ब, आ, य)

२६ । नस्व गतौ } (नस्व, आ, य)

२७ । पर्व गतौ } (पर्व, आ, य)

२८ । पस्व गतौ } (पस्व, आ, य) आद्यतृतीयपञ्चमा

रेफोपधाः शेषा ओद्यवर्गशेषोपधाः । तर्बति, तस्वति, नर्बति,
 नस्वति, पर्वति, पस्वति ।

पूर्वक् निकेतने वर्ब वस्व मर्व मस्व रिबि ।

रवि गत्यां रबिङ् शब्दे लबिङ् स्वंसने च कि ।

लुव्यर्हने शस्व गतौ शर्व हिंसे च शुल्ब क ।

माने सर्गे पर्व पस्व सर्व सस्व तु सर्पणे ।

२९ । पूर्वक् निकेतने (पूर्व, चु, य) पष्ठस्वरौ । निकेतन-
 निच निमन्त्रणं निवासो वा । क—पूर्वयति द्विजान् भोक्तुं
 गच्छी । पूर्वयति तीर्थे साधुः ।

३० । वर्ध गत्याम्	(वर्ध, भ्वा, प)
३१ । वस्य गत्याम्	(वस्य, भ्वा, प)
३२ । मर्ध गत्याम्	(मर्ध, भ्वा, प)
३३ । मस्य गत्याम्	(मस्य, भ्वा, प)
३४ । रिमि गत्याम्	(रिम्य, भ्वा, प)
३५ । रवि गत्याम्	(रस्य, भ्वा, प) आद्यट्तीयौ रेफो- पधौ, द्वितीयचतुर्थावोद्यवर्गशेषोपधौ । वर्धते, वस्यति, मर्धति, मस्यति । इ—रिष्यते । इ—रस्यते ।

३५ । रविङ् शब्दे (रस्य, भ्वा, आ) इ—रस्यते । ङ—
रस्यते ।

३६ । लविङ् संसने च (लस्य, भ्वा, आ) इ—लस्यते ।
ङ—लस्यते । संसन्मिच्छापलस्यनमिति गोविन्दभट्टः । ननाद
चरणाद्युपसर्गमि भौनमालस्यसे इति । चकारात् शब्दे च ।

३७ । कि लुव्यर्हने (लुस्य, लु, भ्वा, प) पञ्चमस्वरौ । कि—
लुस्यति लुस्यति । इ—लुस्यते । अर्हन् वधः ।

३८ । शस्य गतौ (शस्य, भ्वा, प) ओद्यवर्गशेषोपधः । शस्यति ।

३९ । शर्ध हिंसेव (शर्ध, भ्वा, प) शर्धति । चकारात् गतौ ।

४० । शुल्वक माने सर्गे (शुल्व, लु, प) पञ्चमस्वरौ, ताल-
द्यादिरन्तःस्थट्तीयोपधः । सर्गः श्रुतिः । क—शुल्वयति वेधाः
पृथिवीं, परिमाति श्रजति वेत्यर्थः ।

४१ । पर्व सर्पणे	(पर्व, भ्वा, प)
४२ । पस्य सर्पणे	(पस्य, भ्वा, प)
४३ । सर्व सर्पणे	(सर्व, भ्वा, प)
४४ । सस्य सर्पणे	(सस्य, भ्वा, प) द्वावाद्यौ मूर्द्ध-

न्यादी, शेषौ टन्त्यादी, द्वितीयचतुर्यावोद्यवर्गशेषोपधौ । सम्बति, सम्बति । सिपर्वयिषति, सिपस्वयिषति । सिसर्वयिषति, सिस-
स्वयिषति । (एतैर्जिघनन्तोदाहरणैः षोपदेशापोपदेशपाठफलं
दर्शितम्) ।

सम्ब साम्बक सम्बन्धेऽपञ्चाः पञ्चाशदन्तवाः ।

४४ । सम्बक सम्बन्धे } (सम्ब, चु, प)

४५ । साम्बक सम्बन्धे } (साम्ब, चु, प) हावोद्यवर्गशेषो-
पधौ, शेषो द्वितीयस्वरी । क—सम्बयति साम्बयति धनं
लोकः, बध्नातीत्यर्थः । आद्यसालख्यादिरिति धातुप्रदीपः, मूर्द्ध-
न्यादिरप्येके ।

अपञ्चाः पञ्चाशदन्तवाः ।

(अन्तवाः अन्ते वो येषां ते वकारान्ता धातव इत्यर्थः) अपञ्चाः
न विद्यन्ते पञ्च यत्रेति संख्यायां ङोऽवहोरिति ङ । (तादृशः
पञ्चाशत्) पञ्चचत्वारिंशदित्यर्थः ।

भान्तवर्गः ।

अभिङ् ध्वनावुन्म पुम् श पूर्त्तो लुम् लृङ् सञ्चले ।

१ । अभिङ् ध्वनौ (अभ्म, आ, आ) इ—अभ्मयते । ङ—
अभ्मते ।

२ । उन्म पश्च पूर्त्तो } (उन्म, तदा, प)

३ । उम् श पूर्त्तो } (उम्, तदा, प) द्वौ क्रसादी ।

प, श—उन्नाति (उसुङ्गो लोप इति नलोपे पुनर्मुचा-
दित्वाङ्गु) । श—उभति कुम्भं जलेन लोकः । उन्नामास ।
उवोभ ।

४ । क्षुम् लृङ् सञ्चले (क्षुभ, भ्वा, ष्या) लृ—अक्षुभत् ।
लृ—क्षोभते नानुजीविषु इति इलायुधः । ५६ ।

क्षुभ्यग् च गल्भङ् घृष्टत्वे चीभङ् कत्ये जभिक् नशि ।

४ । क्षुभ्यग् च (क्षुभ, द्विवा, क्श, प) य—यः क्षुभ्यति
रिपुष्वेवेति इलायुधः । ५६ । ग—क्षुभाति । चुक्षोभ । चकारात्
सञ्चलने ।

५ । गल्भङ् घृष्टत्वे (गल्भ, भ्वा, ष्या) अन्तःस्यष्टतीयो-
पधः । ङ—गल्भते लोकः, प्रगल्भ' स्यादित्यर्थः ।

६ । चीभङ् कत्ये (चीभ, भ्वा, ष्या) कत्यः प्रशंसा ।
चट—अचिचीभत् । ङ—चीभते गुणिनं गुणी । ओद्यपर्गादि-
रयमित्येके । (पीभ इत्यर्थः) ।

७ । जभिक् नशि (जम्भ, चु, प) नशीति अन्तर्भूत-
जार्थत्वात् नटीकरणे । इ, क—जम्भयति पापं गङ्गा ।

जभि जम् यमने जम्भङ् जृम्भे जभजृभिङ् चङी ।
जृभ्च ङम् ङिभिज्जक् सङ्खे शय्यग् हिंसेऽय यम् तुम्ह ।
ङ्च तुम्हग् च कि दृभी भये शी दृभ् कि गुम्फने ।

७ । जभि यमने } (जम्भ, भ्वा, प)

७ । जभ यमने } (जभ, भ्वा, प) यमनं मैथुनम् ।

ङ्—जम्भयते । जम्भाति, जमति सुवा ।

७ । जभङ् जृम्भे (जभ, भ्वा, ष्या) जृम्भो गात्रगैयित्य-

मिति गोविन्दभट्टः । ङ—जम्भते लोकः । तुण्जभोऽचीति
अस्यैव तुण्, आत्मनेपदप्रकरणे तत्सूत्रविधानसामर्थ्यात् ।

७ । जभि ङ च } (जम्भ, भ्वा, धा)

८ । जृभि ङ च } (जृम्भ, भ्वा, धा) शेषः सप्तमस्वरी ।

इ—जम्भयते, जृम्भयते । चकारात् जृम्भे । प्रत्यूपकाले भुजगाङ्ग-
नाना सुखेषु कालः प्रतिजृम्भतीवेति गणकतानित्यत्वात् ।

८ । ङी जृभ् च (जृभ, भ्वा, धा) ङ—जम्भते । ई—जृम्भः ।
चकारात् जृम्भे ।

२ । ङभि जक सङ्गे } (ङम्भ, चु, छ)

१० । ङिभि जक सङ्गे } (ङिम्भ, चु, छ) द्वौ स्वर्यन्ववर्ग-

तृतीयादी । इ, ज, क—ङम्भयति ङम्भयते । ङिम्भयति ङिम्भ-
यते । एतावात्मनेपदिनाविति केचित् । सङ्गे राशीकरणम् ।

११ । णभ्य ग ङिसे (णभ, दिवा, क्रा, प) य—नभ्यति ।
ग—नभूति ।

११ । अथ णभ् लङ् च } (णभ, भ्वा, धा)

१२ । तुभ् लङ् च } (तुभ, भ्वा, धा) लृ—अन-

भत् । अतुभत् । ङ—नभते । तोभते । चकाराङ्ङिसे ।

१२ । तुभ्यन् च (तुभ, दिवा, क्रा, प) य—तुभ्यति । ग—
तुभूति । तुतोभ । चकाराङ्ङिसे ।

१३ । कि हभी भये (हभ, चु, भ्वा, प) कि—दर्भयति,
दर्भति । ई—हृष्यः । रामस्तु ह भी इति धातुह्रयं मत्वा दारयति
दरति, भाययति भयतीत्याच ।

१३ । गी हभ् कि शुम्फने (हभ, तुदा, चु, भ्वा, प) ग—
हभति । ई—हृष्य । कि—दर्भयति, दर्भति । शुम्फनं ग्रन्थनम् ।

दग्भुन् दग्मे दग्म दिन्भ कङ् सङ्हातेऽथ दिभ् दभि ।
दभक् नोदे भर्भ हिंसे यभौ मैथुन ईरितः ।

१४ । दग्भु न दग्मे (दग्भ, खा, प) दग्मः परयस्वना-
हेतव्यापारः । ङ—दग्मित्वा दग्मा । न—दग्मोति यत्नः, छल-
यतीत्यर्थः ।

१४ । दग्भ क ङ सङ्हाते } (दग्भ, जु, खा)

१५ । दिन्भ क ङ सङ्हाते } (दिन्भ, जु, खा) क, ङ—

दग्मयति, दिग्मयति । सङ्हातो राशीकरणम् ।

१६ । अथ दिभिक् नोदे } (दिन्भ, जु, प)

१७ । दभिक् नोदे } (दग्भ, जु, प)

१७ । दभक् नोदे } (दभ, जु, प) इ, क—दिग्म-

यति, दग्मयति । क—दाभयति । नोदः प्रेरणम् ।

१८ । भर्भ हिंसे (भर्भ, खा, प) रेफोपधः । भर्भति ।

१९ । यभौ मैथुन ईरितः (यभ, खा, प) यौ—अयाप्तीत् ।

यभति युवा ।

रभौङ् स्यात्तु राभस्ये रभिङ् शब्दे ङ रेभ न्व ।

२० । रभौङ् स्यात्तु राभस्ये (रभ, खा, खा) राभस्य-
सुत्सुकीभावः । निर्विचारप्रवृत्तिरिति गोविन्दमठ । यौ—रब्धा ।
ङ—रभते साधुः पुण्ये । आङ्पूर्वोऽयमारम्भे । शास्त्रं पठितमार-
भते शिष्यः ।

२० । रभिङ् शब्दे (रग्म, खा, खा) इ—रग्मयते । ङ—
रग्मते ।

२१ । ङ रेभ च (रेभ, भ्वा, या) ङ—रेभते । रिरेभे ।
 षट्—अरिरेभत् । चकारात् शब्दे ।

लभिङ् शब्दे लभ ङौ पङ् प्राप्तौ श् लुभ विमोहने ।

२२ । लभिङ् शब्दे (लभ, भ्वा, या) ङ—लभ्यते । ङ—
 लम्भते ।

२२ । लभ ङौपङ् प्राप्तौ (लभ, भ्वा, या) ङु—लब्धिमम् ।
 औ—लब्धा । प—लभा । ङ—लभते । लभन्ति पुनस्त्यानमिति
 गणकृतानित्यत्वात्, पचादित्वादनि लभा इवाचरन्तीति कौ वा
 साध्यम् ।

२३ । श लुभ विमोहने (लुभ, उदा, प) श—लुभत्या-
 तनि (१) कामेचेति जलाशुषः । २६५ । लोभिता लोब्धा ।

लुभ्येर्गाध्यैङ् वल्भ भुक्तौ शीभ् शल्भ ङ कत्यने ।

२३ । लुभ्येर्गाध्यै (लुभ, दिवा, प) गार्ध्यमाकाङ्क्षा । य—
 लुभ्यति धनं लुब्धः । इर—अलुभत् अलोभीत् । अस्मान्नित्यं ङ
 इति दुर्गः । लोब्धा लोभिता ।

२४ । ङ वल्भ भुक्तौ (वल्भ, भ्वा, या) अन्तःस्याद्वतीयो-
 पधः । भुक्तिर्भक्षणम् । ङ—वल्भते अन्नं लोकः ।

२५ । शीभ् ङ कत्यने } (शीभ, भ्वा, या)

२६ । शल्भ ङ कत्यने } (शल्भ, भ्वा, या) शेपोऽन्तःस्या-

द्वतीयोपधः । षट्—अशिशीभत् । ङ—शीभते, शल्भते । कत्यनं
 प्रशंसा ।

शुभ्लङ् दीप्तौ शुभ्प शुन्भश् पुन्भ् च पिन्भु च हिंसने ।

२० । शुभ् लृट् दीप्तौ (शुभ, भ्वा, आ) लृ—अशुभत् ।
 ऊ—शोभते । न शोभति सभामध्ये इति गणलतानित्यत्वात्,
 मघादित्वादनि शोभद्वाचरतीति कौ वा साध्यम् ।

२० । शुभ पय दीप्तौ } (शुभ, तुदा, प)

२८ । शुग्भ श् दीप्तौ } (शुग्भ, तुदा, प)

२८ । शुग्भ च } (शुग्भ, भ्वा, प) हायादौ ताक-

ध्यादौ, शेषो मूर्हन्त्यादिः । तयः पञ्चमस्वरिणः । प, य—शुग्भति ।
 शुशोभ । श—शुग्भति । शुशुग्भ । सुग्भति । चकारादीप्तौ ।
 मासुस्तु भ्वादौ च शुभ शुग्भ भासनहिंसनयोरिति पठन्ति ।

३० । पिग्भु च हिंसने (पिग्भ, भ्वा, प) च—सिन्धित्वा सिन्धु ।
 चकारात् पूर्वाच्च (पूर्वे तयो धातवोऽपि हिंसार्थका इत्यर्थः) ।
 टुभ् टभि स्तभिङ् स्तम्भे स्तभिङ् च खन्मुङ् स्मृतः ।
 प्रमादे लृ खन्मुङ् विश्वासे खिन्भ स्म खिभु ।
 हिंसे सुग्भ द्युतौ चैकोनचत्वारिंशदन्तभाः ।

३१ । टुभ् ऊ स्तम्भे } (टुभ, भ्वा, आ)

३२ । टभि ऊ स्तम्भे } (टनूभ, भ्वा, आ)

३३ । स्तभि ऊ स्तम्भे } (स्तनूभ, भ्वा, आ) शेषो दन्त्यादिः ।

उ—शोभित्वा स्तुब्धु । ऊ—शोभते । इ—स्तम्भयते । ऊ—
 स्तम्भते । इ—स्तम्भयते । ऊ—स्तम्भते । तुटोभयिषति । तिट-
 भयिषति । तित्स्तम्भयिषति । इकारस्थोभयत् पाठात् पूर्वो नेदतु-
 बन्धः । ननु आम्बेडितानुबन्धेऽप्यत्र कयं पूर्वो ङिदिति चेत् सत्यम् ।
 अत्र इकारस्य पुनरुक्तिः पूर्व्येण सम्बन्धनिषेधार्थेव, ङितस्तु सर्व्वे,
 एक एवेत् पाठवलादाथ्य इति चेत् (१) । स्तम्भो जडीभावो

(१) एतदोजं ।। सत्यरूपत्वे सचङ्च, उचिङ्च इत्युभयोर्भाष्यास्थाने विद्वत्तम् ।

जङ्गीकरणश्च, स्तम्भौ स्थूणाजङ्गीभावावित्यमरोक्तेः, शीतेनावसम्भौ
जङ्गीकृत इत्यर्थ इति कमदीश्वरोक्तेः । शास्त्रेण स्तोभते भूयो
लघुप्रकृतिको नर इति हलायुधः । १२६ । स्तोभते एवं शीतो
वायुरिति चतुर्भुजः । स्तम्भ इह कियानिरोध इति भीमः । दोष
वृद्धिरिति गोविन्दभट्टः । शेषयोः पक्षे स्तम्भो रुद्धीकरणश्च । स्तम्भते
कवाटेन द्वारं लोकः ।

१४ । स्तम्भिक् च (स्तन्म, भ्वा, ञा) चकारात् स्तम्भे, स
चेह रुद्धीकरणम् । इ—स्तम्भयते । उ—स्तम्भते कवाटेन द्वारं
लोकः । चस्तम्भे ।

१५ । स्तम्भु क् च्यतः प्रमादे (स्तम्भ, भ्वा, ञा) प्रमादो-
न्मथानता । उ—स्तम्भित्वा स्तम्भ्वा । उ—स्तम्भते घर्मे नीचः ।

१५ । स्तम्भु क् विश्वासे (स्तन्म, भ्वा, ञा, ञ्यां प)
विश्वासः शङ्कारहितीभावः । उ—अस्तम्भत् । उ—स्तम्भित्वा
स्तम्भ्वा । उ—स्तम्भते पुत्रो मातरि । तालव्यादिरयमित्येके ।

१६ । स्तिम्भु ङिसे } (स्तिम्भ, भ्वा, प)

१७ । स्तम्भु ङिसे } (स्तम्भ, भ्वा, प)

१८ । स्तिम्भु ङिसे } (स्तिम्भ, भ्वा, प) आद्यन्तौ रेफयुक्त-

तृतीयस्वरिणौ, मध्यमः सप्तमस्वरो । उ—स्तिम्भित्वा स्तिम्भ्वा ।
सभित्वा स्तम्भ्वा । स्तेभित्वा स्तिम्भ्वा । स्तिम्भति, सभति, स्तेभति ।

१९ । सुम्भ स्यतौ च (सुम्भ, भ्वा, प) पञ्चमस्वरो । सुम्भति ।

चकाराङिसे च ।

एकोनचत्वारिंशदन्तभाः ।

(अन्ते भो येषां ते, भकारान्ता घातव इत्यर्थः ।

मान्तवर्गः ।

अस् गतौ भजने शब्देऽमक् रोगे कसुकङ् स्पृहि ।

१ । अस् गतौ भजने शब्दे (अस्, भ्वा, प) अमति । (अमन्ति
व्याधयोऽप्येनं न कदाचिद्भयादिवेति इलासुधः । १६०) ।

१ । अमक् रोगे (अस्, चु, प) क—आमयति व्याधिर्लोकम् ।

२ । कसुकङ् स्पृहि (कस्, चु, आ) उ—कमित्वा कान्त्वा ।
क, ङ—कामयति । अन्यैर्भादौ पद्यमानस्याप्यस्य किस्करणं कस्
कृत इत्यादिना विहितस्य जिञोच्चापनार्थं, तेन अरे जिञो-
ऽप्राप्तिपक्षे अचकमत चकमे कमितेत्यादि । (निष्कट्टमर्थं चमके
कुवेरादिति रघुः । ५ । २६) ।

जि क्त्वाभ्य क्त्वाभ्य भिर्गानौ क्रम्य क्रसु गतौ क्षसु ।

इर्भ्य मर्षे क्षमूङ् जिप् च कुष्म कङ् मतीक्षिते ।

कुक्षित्यौ गमूङ् गत्यां चम नचम छम् जम जिम् भसु ।

भक्षे णमौ शब्दनत्योस्तिमतीभ्य क्षेदने तसु ।

इर्भ्य खेदेच्छयोर्दम्भ्य इर् शने द्रम् गतौ भ्सिर् ।

भ भ्वभ्य भ्रसु जण् चाले भामङ् क्रोधे कृ मीम गतौ ।

शब्दे यमौ उ विरतौ यमक्त्रि परिवेषणे ।

तटभावे रसुङ् जौ क्रीडेण जुटु वसुङ्गिरि ।

२ । जि क्त्वाभ्यभिर्गानौ } (क्त्वा, दिवा, प)

३ । क्त्वाभ्यभिर्गानौ } (क्त्वा, भ्वा, प) दावन्तःस्था-

ततीययुक्तौ । जि—क्त्वान्तोऽस्ति । य, भ—क्त्वाम्यति । उ—

कामित्वा क्लान्त्वा । अ—कामति । आदिपक्षेऽपि शमादित्वं, द्वि-
क्लमाचम इति दीर्घश्चापनार्यम् । इरु—अक्लमतु अक्लमीत् ।
अस्मान्नित्यं क इति दुर्गः ।

४ । कस्य गतौ } (कम, दिवा, प)

४ । कसु गतौ } (कम, आ, प) य—कस्यति । गोविन्द-

भट्टकमदीश्वरौ तु दीर्घं विधाय कास्यतीत्याहृतः । तथाच—
पृथ्यते यनि दीर्घत्वं दादित्वलक्षणवेदिभिः । तेन कास्यति कौमारैः (१)
धानीत्यस्योपलक्षणादिति । उ—कमित्वा क्लान्त्वा क्लवा (कमोर्घो-
वेति वा दीर्घः) कामति । कारिपूर्णां मर्चौ क्त्वा पश्चात् संक्रमते
गुहदित्यादौ सम्यग्दस्योपसर्गप्रतिरूपकत्वेनानुपसर्गत्वात् वागे-
दित्यात्मनेपदम् । दत्तपुत्राकृतायनेपूपसर्गान्तरपूर्वोदय्यात्मनेपद-
मिति शरणदेवः । संकामयतीत्यादि तु संकामन्तां करोतीति गत्य-
न्तात् औ साध्यम् । अन्यथा अमन्तत्वात् कस्यः स्यात् । “इदे-
र्यदकामि पदैककेन च”मिति तु धातुपारायणमते सुरादित्यविद-
क्षायां सिद्धम् । तन्मतं परिभाषायां लिखितम् । अथवा ‘आक्ता’
इति कर्ग्योऽध्याहारे प्रेरण्यौ साध्यम् । इदेरेकेन पदा आक्ता
यत् स कसयाचके इत्यर्थः ।

५ । कसु इभ्यं मर्षे (कम, दिवा, प) मर्षः सदनम् । अ—कमित्वा
क्लान्त्वा । पठध्वरागुक्त्वोऽयमित्येके । इरु—अक्लमतु अक्लमीत् ।
अस्मान्नित्यं क इति दुर्गः । अ, य—कास्यति दीर्घं साधुः ।

५ । कसु इजिष च (कम, आ, पा) अ—अकमितु अक्लंश ।
अ—अमन्त । जि—जामोऽशित । य—यमा । यकाराभ्यर्थे ।

। १ । दादित्वलक्षणवेदिभिः दादित्वोदय्यादौ । गोविन्दे अमन्तत्वापरमे ।
मर्चं अमर्चे इति । अर्चं—अमर्चे मर्चं विधीयतेति बोध्यम् ।

(मनागनभ्याहृत्या वा क.मं चाभ्यत यः क्षमी । क्रियामभि-
चारेण विराध्यन्तं क्षमेत क इत्यभ्यत माघः । २ । ४३) ।

५ । कुक्ष कड मतीक्षिते कुक्षिति (कुक्ष, चु, आ) कृसी-
दन्त्योपधः । मतीक्षितं बुद्धिपूर्वकदर्शनम् । कुक्षित् कुक्षितभीष-
हास्यम् । क, ङ—कुक्षयते जनः, बुद्ध्या पश्यति, कुक्षितं म्रियते
पेत्यर्थः । चुकुक्षयिषते ।

७ । औ गन्तु गत्याम् (गम, भ्वा, प) औ—गन्ता । ण-
अगमत् । गतिवृत्तरदेयसयोगफलकव्यापारः ।

८ । चम नह भक्षे (चम, स्वा, प)

८ । चमु भक्षे (चम, भ्वा, प)

८ । छमु भक्षे (छम, भ्वा, प)

१० । जमु भक्षे (जम, भ्वा, प)

११ । जिमु भक्षे (जिम, भ्वा, प)

१२ । भमु भक्षे (भम, भ्वा, प) पठेते । न—

चमतीति । र—वैदिकः । उ—चमित्वा चान्त्वा । चमति । उ—
छमित्वा छान्त्वा । जमित्वा जान्त्वा । जेमित्वा जीन्त्वा । भमित्वा
भान्त्वा ।

१३ । णमौ शब्दनत्योः (णम, भ्वा, प) औ—नन्ता । शब्दार्थो
न भाषायाम् । नतिरिह नमस्कारो नञीभावश्च । नमति गुर्वं
शियः । नमन्ति फलिनो वृद्धाः । अमन्तत्वेऽप्यस्य ज्वलहृत्ते-
त्यादिना औ केवनस्य कृत्स्नविधानात् सोपसर्गस्यैव नित्यं कृत्स्नः ।
नमयति, नामयति, प्रणमयति । शत्रुच्छमनामितं वधिरक्षण-
लापः कृत इत्यादौ अयनमनं अत्रनामः धञ्, ततोऽवनामं करो-
तीति औ रूपम् ।

कृमिन्वा क्लान्त्वा । भ—क्लामति । भ्वादिपक्षेऽपि शमादित्वं, टिबु-
क्लमाचम इति दीर्घश्चापनार्थम् । इर्—अक्लमतु अक्लमीत् ।
अक्लान्वित्यं क इति दुर्गः ।

४ । कस्य गतौ } (कम, दिवा, य)

४ । कसु गतौ } (कम, भ्वा, य) य—कस्यति । गोविन्द-

भट्टकमदीश्वरौ तु दीर्घं विधाय कास्यतीत्याहृतः । तथाच—
ब्रूयते यनि दीर्घत्वं दाक्षिण्यवेदिभिः । तेन कास्यति कौमारे (१)
जानीत्यस्योपलक्षणादिति । उ—कमिन्वा क्लान्त्वा क्लान्त्वा (कमोर्भा-
वेति वा दीर्घः) कामति । बारिपूर्णां मर्षी कृत्वा पश्चात् संशमते
तुवरित्यादौ सम्यग्भ्योपसर्गमतिरूपकत्वेनानुपसर्गमात् शगे-
रित्यामनेपदम् । हतुत्याहतायनेषूपसर्गान्तरपूर्वादप्यामनेपद-
मिति शरण्यदेवः । संकामयतीत्यादि तु संशमन्तं करोतीति गग-
न्तात् औ साध्यम् । अम्यया अमन्तयात् श्रुत्यः स्यात् । “इरे-
र्यदक्लानि पदैककेन च”मिति तु धातुपारायणमते पुरादित्वविष-
यायां निवृत्तम् । तन्मते परिभाषायां लिपितम् । अथवा ‘आक्ला’
इति कर्गस्योऽध्याहारे भेरण्यौ साध्यम् । इरेरेकेन पदा आक्ला
यत् स्यं कमयाहमे इत्ययं ।

५ । कसु इत्थं मर्षे (कम, दिवा, य) मर्षः नृदनम् । उ—कमिन्वा
क्लान्त्वा । पठम्वरानुबन्धोऽपमित्येके । इर्—अक्लमतु अक्लमीत् ।
अक्लान्वित्यं क इति दुर्गः । भ, य—कास्यति दीर्घं साधुः ।

५ । कसु इत्थिप य (कम, भ्वा, य) उ—अक्लमतु अक्लमीत् ।
य—अमते । जि—आक्लोऽति । य—अमा । यकारान्तरं ।

१ । दाक्षिण्यवेदिभिः काङ्क्षेरेष्वपदे । कौमारे वाक्लान्त्वा-पदयोः ।
यनि अयमेत्येति । अर्ष-अयमेत्येति । अर्ष-अयमेत्येति ।

(मनागनभ्याहृत्या वा कामं चास्यतु यः क्षमी । क्रियासमभि-
हारेण विराध्यन्तं क्षमेत क इत्युभयत्र मायः । २ । ४३) ।

५ । कुक्ष कङ् मतीक्षिते कुक्षिति (कुक्ष, बु. आ) कृसी-
दन्त्योपधः । मतीक्षितं बुद्धिपूर्वकदर्शनम् । कुक्षित् कुक्षितमीप-
क्षास्यम् । क, ङ—कुक्षयते जनः, बुद्ध्या पश्यति, कुक्षितं क्षयते
वेत्यर्थः । चुकुक्षविपते ।

७ । औ गङ् गत्याम् (गम, भ्वा, प) औ—गन्ता । ङ—
अगमत् । गतिरुत्तरदेशसंयोगफलकस्यापारः ।

८ । चम नङ् भक्षे	(चम, स्वा, प)
९ । चसु भक्षे	(चम, भ्वा, प)
१० । छसु भक्षे	(छम, भ्वा, प)
११ । जसु भक्षे	(जम, भ्वा, प)
१२ । झसु भक्षे	(जम, भ्वा, प)

१२ । भक्षु भक्षे (भक्ष, भ्वा, प) पठेते । न—
चन्वोति । ८—वैदिक । ९—चमित्वा चान्त्वा । चमति । १०—
छमित्वा छान्त्वा । छमति । ११—जमित्वा जान्त्वा । जमति । १२—
झमित्वा झान्त्वा । झमति ।

१३ । णमौ शब्दनत्योः (णम, भ्वा, प) औ—नन्ता । शब्दार्थो
न भाषायाम् । नतिरिष नमस्कारो नम्रीभावश्च । नमति रुढं
श्रियः । नमन्ति फलिनो वृक्षाः । अमन्तावेऽप्यस्य ष्वलङ्घले-
त्यादिना औ केवलस्य कृसविधानात् सोपसर्गस्यैव नित्यं कृसः ।
नमयति, नामयति, प्रणमयति । श्वपुच्छमवनामितं वधिरकर्ण-
जापः कृत इत्यादौ अयनमनं अवनामः घञ्, ततोऽवनामं करो-
तीति औ रूपम् ।

१४ । तिम्य लोदने } (तिम, दिवा, य)

१५ । तीम्य लोदने } (तीम, दिवा, य) य—तिस्यति,
तीस्यति । तितेम तितीम । लोदनमार्द्रभावः । (स्वात्तेमनन्तु
निष्ठानमित्यमरे व्यञ्जनपर्यायः) ।

१६ । तसु इभ्यं खेदेच्छयोः (तस, दिवा, य) उ—तमित्वा
तान्त्वा । इर्—अतमत् अतमीत् । अस्मान्नित्यं ऊ इति दुर्गः ।
भ, य—तास्यति लोक उत्तमः स्यादित्यर्थः ।

१७ । दम् भ्यु इर् शमे (दम, दिवा, य) भ, य—दास्यति ।
उ—दमित्वा दान्त्वा । इर्—अदमत् अदमीत् । अस्मान्नित्यं ऊ
इति दुर्गः । शमः शान्तीभावः । दास्यति सुनिः । शम इति पदस्य
अन्तस्थापि सन्धवे शान्तीकरणेऽप्ययमिति धातुप्रदीपः । दमि-
त्वाप्यदिसंधातानिति ।

१८ । द्रम् गतौ (द्रम, आ, य) दन्त्यवर्गत्तृतीयादिः ।
द्रमति ।

१९ । भ्रमिभ्यु जण चाले } (भ्रम, दिवा, यमादिः, य)

२० । भ्रस्यु जण चाले } (भ्रम, दिवा, य)

२१ । भ्रसु जण चाले } (भ्रम, आ, य) ओष्ठवर्ग-

अतृयाद्याः । इर्—अभ्रमत् अभ्रमीत् । भ, य—भ्रास्यति ।
उ—भ्रमित्वा, भ्रान्त्वा । ज—भ्रमः भ्रामः । ज्वलादित्वात् ण-
प्रत्ययेऽपि जनवध इत्यादिना क्लृप्ते भ्रम इत्येव ; तेन ज्वलादावस्य
पाठो निष्कन इति धातुप्रदीपादयः । वस्तुतस्तु यथा द्रुह्यतेर्मुहं
घड् येत्यनेन घडोऽप्राप्तिपक्षे होढोभाबित्यनेन ढ एव, मुहादि-
पाठसामर्थ्यात् दादेर्घ इत्यनेन घो न स्यात्, तथात्वापि ज्वहादि-
पाठात् जनवध इति क्लृप्तो न स्यात् । ण—भ्रेमतुः बभ्रमतुः ।

य—भ्रम्यति । भ्रमति । चाल दूह पादविहरणम् । न जाने को हेतुर्भ्रमति भुवने भिक्षुक इव । भ्रमुः शिलोच्चयांस्तुद्रानिति भट्टौ (७ । ५५) गत्यर्थविवक्षया सकर्मकत्वम् ।

२० । भाम ऊ कोधे (भाम, भ्वा, धा) ऊ—भामते । (कोपना सैव भामिनोत्यमरः) ।

२१ । ऋ मीम् गतौ शब्दे (मीम, भ्वा, प) ऋ—अमिमीमत् ।

२२ । यमौ उ विरतौ (यम, भ्वा, प) औ—यन्ता । उ—यमित्वा यत्वा । विरतिर्निवृत्तिः । यच्छति पापात् साधुः ।

२३ । यमक् मि परिवेषणे तदभावे (यम, यु, प) (तदभावे अपरिवेषणे इत्यर्थः) यमयति यामयति । परिवेषणमन्नादे-
रुपसर्पणं, वेष्टनमित्येके । विष्टव्याप्तावित्यस्य रूपमिति रमा-
नायः । केचित्तु परिवेषण एवायं मानुबन्धः । क, मि—
यमयन्तं गृही, अन्यत्र नियामयति संयामयतीत्यादीत्याहुः ।
अन्ये तु अपरिवेषण एवायं मानुबन्धः । नियमयसि विमार्ग-
प्रस्थितानात्तदण्ड इति शाकुन्तले । परिवेषणेतु यामयत्यन्तं
द्विजाय गृहीत्याहुः । अनेनोभयोर्मतयोः प्रासाणिकत्वाद्बुभयत्र
मानुबन्धः कृतः ।

२४ । रमु ऊलौ कौड़े (रम, भ्रा, धा) उ—रमित्वा रत्वा ।
ऊ—रमते । ज—रामः रमः । औ—रन्ता ।

२५ । णलुट् वमुङ्गिरि (वम, भ्रा, प) वकारादिः । ण—
येमतुः ववमतुः । अन्ये तु एतत्कार्यविधायकसूत्रे फणादौ चेमं
न पठन्तो “येमुश्च केचिद्बुधिरमित्यादिसिद्धये तत्सूत्रे इत्य-
वकारादिवर्जनस्यानित्यतां स्वीकुर्वन्ति । केचित् पुनर्वर्ग-
वरादिधात्वन्तरमप्यस्तीति प्रलपन्ति । ज—वामः वमः । उ—

वमित्वा वान्त्वा । टु—वमयुः । उद्गिरि वान्तौ । वमत्यन्व-
मजीर्नवान् । अमन्तत्वेऽप्यस्य औ ज्वलहलेत्यादिना केवलस्य
ऋषविकल्पनात् सोपसर्गस्यैव नित्यं ऋषः । वमयति वामयति
प्रवमयति ।

शमुभ्य ईर् शमे शमुङ कजालोचे यमुभ्यञि ।

ईर्तपःखेदयो एम एम्य ह्येदे पम एम ।

वैल्लव्येऽथ क साम् सान्त्वे यमुञ् श ध्वनने स्यम ।

अक् वितर्के हन्म गतौ त्रियुतास्त्रिंशदन्तमाः ।

२५ । शमुभ्य ईर् शमे (शम, दिवा, प) उ—शमित्वा
शान्त्वा । भ, य—शाम्यति । ईर्—अशमत् अशमीत् । अस्मा-
न्नित्यं ङ इति दुर्गः । शमः शान्तीभावः । शशाम वृद्धापि विना
दवाग्निरिति रघुः । २ । १४ । शम इति पदस्य अन्तस्थापि
सम्प्रवे शान्तीकरणेऽप्ययमिति धातुप्रदीपः (१) । वरेण शमितुं (२)
लोकानलं दग्धुं हि तप्तपः इति कुमारसम्प्रवम् । २ । ५६ ।
वधो निग्रह्याधिपतिर्दिवौकसामित्यादावनेकार्यत्वात् श्रुत्येत्यर्थः ।
वा शम यमेत्यत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वादस्य औ नित्यं ऋषः ।
शमयति ।

२५ । शमुङकजालोचे (शम, चु, ङ) आलोचः प्रणि-
धानम् । वा शमयमेत्यत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वादस्य औ

(१) कातन्त्रभातहत्तौ यद्द दत्त उपपत्ते इत्यनयोर्व्याख्याने "गतौ सकर्मकापि,
उपपत्तयन्दादिनन्दादि व्युत्पत्तेरिति धातुप्रदीपः" इत्युक्तम् ।

(२) इदानीन्तनपुस्तकेषु वरेण शमितमिति पाठो दृश्यते, तत्र शमितमिति
अनन्तज्ञानस्य रूपम्, तप्राप्ते सकर्मकोदाहरणं सुधीभिर्भाष्यम् ।

ङ्गस्वाभावः । ङ, क—शामयते कार्यं सुधीः । ज—शामयति
शामयते । निशामय तदुत्पत्तिं विस्ताराद्गतो भवेति । अय-
माश्रयेपदीति केचित् ।

२६ । अमुष्य जि इतप.खेदयोः (अम, दिवा, प) ताल-
व्यादिः । ङ—अमित्वा आन्त्वा । भ, य—अम्यति लोकस्तपः,
करोति विद्यते वेत्यर्थः । जि—आन्तोऽसि । इर्—अत्रम्त
अत्रमीत् । अस्मान्मित्यं ङ इति दुर्गः । धुर्यान् विश्रामयेति स
इति रघौ आसक्त मन्त्रे इत्यदन्तस्य रूपम् ।

२७ । टीम्य छेदे } (टीम, दिवा, प)

२८ । टिम्य छेदे } (टिम, दिवा, प) तौ खर्ज्वादी ।

य—क्षीम्यति, क्षिम्यति । तिटीम, तिष्टे । तिटीमयिपति,
तिष्टेमयिपति । छेद आर्द्रभावः ।

२९ । यम वैल्ये } (यम, भा, प)

३० । टम वैल्ये } (टम भा, प) वैल्यं विचुलीभावः ।

समन्ति यद्वियोगेन सीमन्तिभ्यः खरातरा इति ङलायुधः । २२३।
समति । असौसमत, अतिष्टमत् । (न च समति शोकेनेति
ङलायुधः । २४५) ।

३१ । अय ऋ साम सान्त्वे (साम, चु, प) दन्त्यादिर्हितीय-
स्वरौ । सान्तः प्रियकरणम् । क—सामयति दीनं दानेन दाता ।
(यः साम्यति सामन्तः स्निग्धैरालोकनैश्च ता इति ङलायुधः ।
ताः समन्तिनीरित्यर्थः २२३ ।) ।

३२ । स्यसु यथ ध्वनने (स्यम, तदा, प) अन्तःस्यादिसुक्तः ।
ङ—स्यमित्वा स्यान्त्वा । थ—स्यमतुः सस्यमतुः । थ—स्यमती
स्यमन्ती ।

३२ । स्यमु ञक वितर्के (स्यम, चु, उ) अन्तःस्यादिशुक्तः ।
अस्य स्यार्थञौ ऋखौ न स्वात् प्रेरणञौ तु स्यादिति प्राञ्चः ।
स्वमते तु वाशमयमेति वाशब्दाद्व्यवस्थायाम् । ञ, क—स्याम-
यति स्यामयते परगुणं मुषीः ।

३३ । ञम्न गतौ (ञम्न, भ्वा, प) महयान्तः । ञम्नति ।

तिस्रुतास्त्रिंशदन्तमाः ।

(अन्ते भो येषां ते, मान्ता धातव इत्यर्थः, तिस्रुतास्त्रिंशत्
त्रयस्त्रिंशसंख्यका इत्यर्थः) ।

यान्तवर्गः ।

अयङ् गतावीर्ण्य ईर्ण्य ईर्णे जयीङ् सेवने ।

१ । अयङ् गतौ (अय, वा, आ) ङ—अयते ।

२ । ईर्ण्य ईर्णे } (ईर्ण्य, भ्वा, प)

३ । ईर्ण्य ईर्णे } (ईर्ण्य, भ्वा, प) द्वौ दीर्घादौ रेफिणौ ।

ईर्ण्य इति शेषस्य घञि ङसाहोप इति बलात् सिद्धम् । ईर्ण्यः परा-
भ्युदयासहिष्णुत्वम् । परदोषासहिष्णुत्वमिति केचित् (अक्षमे-
त्यर्थः) । ईर्ण्यति ईर्ण्यति अलः साधवे । एतौ यङान्तावित्येके ।

४ । जयीङ् सेवने (जय, भ्वा, आ) दीर्घादिः । सेवमसिद्ध
सिद्ध्युत्तनुसन्ततावित्यस्य रूपम् । ई—ऊतः । ङ—ऊन्ते पटं
सौचिकः ।

ऋयीङ् दुर्गन्ध आर्द्रत्वे शब्दे ऋयीङ् विधूनने ।

५ । ऋयीङ् दुर्गन्ध आर्द्रत्वे शब्दे (ऋय, भ्वा, आ) दन्त्यनकार-

युक्तो दीर्घः । तथा च “क्रूयीस्त्रायतितेविदेवय इमे सेविच मेवि-
स्तये”ति शार्दूलविकीर्णिते चण्डेखरः । (क्रू इति दीर्घं विना
शार्दूलविकीर्णितवृत्तसङ्गतिर्न स्यात्) । ई—क्रूतः । उ—क्रूयते
मत्स्यः, दुर्गन्धः स्यादित्यर्थः । क्रूयते वस्त्रमग्न्यासा ।

६ । क्षायीञ् विधूनने (क्षाय, भ्रा, या) चोद्यवर्गशेष-
युक्त्यादिः । विधूनन इति विधून्यतेऽसाविति कर्माणि यञि
विधूनः सकम्पस्ततो विधून इवाचरतीति कौ कृतेऽर्नाट रूपं
कम्पनमित्यर्थः । अन्यथा कम्पनप्रेरणामेवार्थः स्यात् । ई—
क्षायतः । उ—क्षायते वृक्षः । चक्ष्माये च महीति भट्टिः ।
१४ । २१ । क्षायते कम्पते त्वद्गत्येजतीर्त्ते च येपते इति कम्पार्थे
भट्टमल्लः ।

चुच्यीत्वभिपवे चीयृञ् संवृत्त्यादानयोश्चयङ् ।
गतौ चायृञ् निशामेऽर्धे ण्यत् तयङ् गतिरक्षयोः ।

७ । चुच्यीत्वभिपवे (चुच्य, भ्रा, प) तालव्यवर्गाद्योपधः ।
पञ्चमस्वरौ । ई—चुक्तः । यद्वयान्तोऽयमित्येके । अभिपवः स्नानं
मन्यनं पीडनं सन्धानञ्च । (पु ज न सन्धास्तेदपीडामन्ये इति
निष्पादनात्) ।

८ । चीयृञ् संवृत्त्यादानयोः (चीय, भ्रा, उ) चतुर्थस्वरौ ।
अ—अचिचीयत् । ज—चीयति चीयते । (संवृत्तिराच्छादनम्) ।

९ । चय उ गतौ (चय, भ्रा, या) उ—चयते ।

१० । चायृञ् निशामेऽर्धे (चाय, भ्रा, उ) अ—अचचायत् ।
ज—चायति चायते । निशाम इह चाक्षुषज्ञानम् । तं पर्वतीयाः
प्रमदाद्यचायिरे इति भावः । १२ । ५१ ।

११ । गाय ऊ गतिरक्षयोः } (गाय, भ्रा, आ)

१२ । तय ऊ गतिरक्षयोः } (तय, भ्रा, आ) ऊ—

नयते । तयते ।

तायृङ् पालनसन्तत्योर्जिदयङ् ग्रहणे गतौ ।

वधे दानेऽवने दायृङ् दाने नय प्रयङ् गतौ ।

१३ । तायृङ् पालनसन्तत्योः (ताय, भ्रा, आ) सन्तति-
विशारः । ऋ—अततायत् । ऊ—तायते विद्यां सुधीः ।

१४ । जि दयङ् ग्रहणे गतौ वधे दानेऽवने (दय, भ्रा, आ)
अवनं पालनम् । जि—दयितोऽस्ति । ऊ—दयते दीनं दयालुः ।
तेषां दयसे न कक्षादित्यत्र कर्माणि पठौ ।

१५ । दायृङ् दाने (दाय, भ्रा, आ) ऋ—अददायत् ।
ऊ—दायते ।

१६ । नय ऊ गतौ } (नय, भ्रा, आ)

१७ । प्रय ऊ गतौ } (प्रय, भ्रा, आ) ऊ—नयते । प्रयते ।

पूयीङ् दुर्गन्धशीर्णोरो प्यायीङ् दृढौ मयङ् गतौ ।

१८ । पूयीङ् दुर्गन्धशीर्णो (पूय, भ्रा, आ) पृष्ठस्वरो । ई—
पूतः । ऊ—पूयते मत्स्यः दुर्गन्धः स्थादित्यर्थः । शीर्णोर्भेदनम् ।

१९ । प्यो प्यायीङ् दृढौ (प्याय, भ्रा, आ) यो—पीनं
मुखम् । उपसर्गात् प्रयानम् । अस्माद्धेतु प्यानः पीनः खेदः ।
ऊ—प्यायते ।

२० । मयङ् गतौ (मय, भ्रा, आ) ऊ—मयते ।

मय्य वन्धे रय् लय् वयङ् व्ययञ् गत्यां व्ययक् नुदि ।

२१ । मव्य वन्वे (मव्य, भ्वा, प) मव्यति चौरं राजा ।
यद्वयान्तोऽयमित्येके ।

२२ । रयङ् गत्याम् } (रय, स्वा, या)
२३ । लयङ् गत्याम् } (लय, स्वा, या)
२४ । वयङ् गत्याम् } (वय, भ्वा, या)
२५ । व्ययङ् गत्याम् } (व्यय, भ्वा, या) शेषोऽन्तःस्थादि-

शुक्तः । (अत्र पूर्वे धातवो न कयं जानुबन्धा इत्याशङ्क्याश्च) धातु-
भेदे ङओरसङ्कर इति बोपदेवः । (धातुभेदे सति परोऽनुबन्धः
पूर्वेषामिति नियमात् ङआवित्यनुबन्धावेकस्य धातोर्न भवत इति
भावः) । ङ—रयते, लयते, वयते । व्य—व्यवति व्ययते ।

२५ । व्ययक् रुदि (व्यय, च्चु, प) अन्तःस्थादिशुक्तः । क—
व्याययति । रुदि मेरणे ।

शुच्यौ त्वभिपवे पूर्व्य ईर्ष्य सूच्य त्वनादरे ।

ईर्ष्य स्फायीङ् संटद्धौ ह्य ह्य्य स्तमे गतौ ।

एकत्रिंशद् यकारान्ता धातवः परिकीर्त्तिताः ।

२६ । शुच्यौ त्वभिपवे (शुच्य, भ्वा, प) तालव्यादिः पञ्चम-
स्वरौ तालव्यवर्गाद्योपधः । ई—शुक्तः । यद्वयान्तोऽयमित्येके ।
अभिपवः स्नानं मन्यन पीडनं सन्धानञ्च ।

२७ । पूर्व्य ईर्ष्य (पूर्व्य, भ्वा, प) सूच्य्यादिर्दीर्घीरेफमध्यः ।
सूच्यति सुपूर्व्य । यद्वयान्तोऽयमित्येके । ईर्ष्यार्थः प्राशुक्तः ।

२८ । सूच्य त्वनादरे ईर्ष्य (सूच्य, भ्वा, प) दन्त्यादिर्दीर्घीरेफमध्यः ।
सूच्यति । सुसूच्य ।

२९ । स्फायीङ् संटद्धौ (स्फाय, भ्वा, या) ई—स्कीतः स्फातः ।

उ—स्त्रायते । प्रस्त्राये । स्त्रायन्विर्मोकसन्वीति गणहृतानित्य-
त्वात् । स्त्रायते स्त्रायः पचादित्वादनृ, स्त्राय इवाचरतीति कौ-
शलन्तां वा ।

३० । इय क्लमे गतौ } (इय, भ्रा, प)

३१ । इर्य क्लमे गतौ } (इर्य, भ्रा, प) शेषो रेफोपधः ।

इयति । इर्यति । क्लमो ण्छानिः ।

एकत्रिंशद् यकारान्ता घातवः परिकीर्तिताः । (सुगमम्) ।

रान्तवर्गः ।

अभ्र गत्यामीर्ङु कम्पगत्योरीर्कि गतौ रुदि ।

१ । अभ्र गत्याम् (अभ्र, भ्रा, प) ओष्ठप्रवर्गचतुर्थोपधः ।

अभ्रति । (वनेष्वाभ्र निर्भय इति भट्टिः १४।११।) ।

२ । ईर्ङुल कम्पगत्योः (ईर, अदा, आ) दीर्घादिः । ङ, ल—
ईर्ङुलता वायुना ।

३ । ईर्कि गतौ रुदि (ईर, च, भ्रा, प) कि—ईरयति
ईरति । रुदि प्रेरणे ।

कमर् कौटिल्ये कर्ण्य शब्दे चर्ण सञ्चलने चुरश् ।

विलेखे खनने कुट्टिक् मिथ्योक्तौ खोर् ऋ खोटने ।

४ । कर्ण्य कौटिल्ये (कर्ण, भ्रा, प) ओष्ठप्रवर्गशेषयुक्तः ।

कमरति खलः कुटिलः स्यादित्यर्थः ।

५ । कर्ण्य शब्दे (कर्ण, तदा, प) य—कुरति । कोरिता ।

६ । चर्ण सञ्चलने (चर्ण, भ्रा, प) ञ—चारः चरः ।

सञ्चलनमिदं मोचनं स्ववर्णश्च । आदौ सकर्मकः । खोतोभि-
स्त्रिदशगणा मदं चरन्त इति किराते । ७।८। स्ववर्णेतु चरत्तत्तज-
वृत्तय इति । (अच्चारिषुः शरान्मासि तस्मिन् रक्षःपयोधरा
इति भट्टिः । १२।८। खादुल्काः प्रचक्षरति भट्टिः । ११।१२७।) ।

६ । क्षुरश्च विलेखे खनने (क्षुर, तदा, ध) श—क्षुरति
भूमिं लोकः । क्षोरिता । क्षुरो लोमच्छेदनः ।

७ । कुट्टिक् मिथ्योक्तौ (कुट्ट, चु, प) पञ्चमस्वरी दन्त्यवर्ग-
तृतीयोपधः । इ, क—कुट्टयति नीचः मिथ्या वदतीत्यर्थः । कुट्ट
इति पाठेनैवेष्टमिद्वौ इदमुबन्धो वेदेपुञ्चारणमेदार्थः ।

८ । खोर्च्छ खोटने (खोर, भ्रा, प) क—अनुखोरत् ।
खोरति खण्डः ।

खुरश्च क्षोरच्छिदो गुड्डीशि गूरडक उद्यमे ।

९ । खुरश्च क्षोरच्छिदोः (खुर, तदा, प) क्षुरो विलेखनम् ।
श—खुरति भूमिं तृणं वा लोकः । क्षोरिता ।

१० । गुड्डीशि उद्यमे } (गुर, तदा, कृष्ठा, आ)

११ । गूरडक उद्यमे } (गूर, चु, आ) द्वौ क्रमात् क्लृप्त-
दीर्घिणौ । ऊ, शि—गुरते, अगुरिष्ट । ई—गूर्यः । ऊ, क—
अग्नेषु नोद्गूरयतेऽस्ममाहवे (यः) इति इलायुधः । ५१ ।

गूरी यङ् वधे गत्यां गुट्टिक् कुट्टे घुरश्च ध्वनौ ।

भीमार्थे घुर् यङ्गी हिंसाज्यान्योश्चर् गमनेऽदने ।

आचारे चर्क संशीत्यसंशीत्योश्चूर्ड्यो दहि ।

११ । गूरी यङ् वधे गत्याम् (गूर, दिवा, आ) दीर्घी ।
तथा च—दीर्घि गूरि जनि गूरि घूरयः काश्चि वाश्चि पदि गूरि

वरयः । घूरि जूरि खिदि विद्यति क्षिशियूरि शुध्यति मनो दिवा-
दिष्विति रयोद्धताया चण्डेश्वरः । ई—गूर्यः । य, ङ—गूर्यते ।

१२ । गुद्रिक् कुन्द्रे (गुन्द्र, चु, घ) पञ्चमस्वरी दन्त्यवर्ग-
तृतीयोपधः । कुन्द्रो मिथ्योक्तिः । इ, क—गुन्द्रयति नीचः मिथ्या
वदतीत्यर्थः । गुन्द्र इति पाठेनैवेष्टसिद्धौ इदमुक्त्यो वेदेपूञ्चारण-
भेदार्थः ।

१३ । घुरश्च ध्वनौ भीमार्थं (घुर, तुहा, घ) भीमोभयानकरसः
तस्यार्थो हेतुभीमार्थः, भीमार्थ इति ध्वनावित्यस्य विशेषणम् ।
य—घुरति व्याघ्रो भनुव्याणां भयजनकशब्दं करोतीत्यर्थः ।
अर्थद्वये तु शब्दं करोति भयहेतुर्भवति वेत्यर्थः । घोरिता ।
घुर भीमार्त्तशब्दघोरिति ग्राह्यः । आर्त्त इति शब्दविशेषणमिति
रमानाथः । घुरत्यार्त्तं च कुरतीति शब्दासुदृप्तौ महमहः । (१) ।
(विभिन्ना जुषुर्वोरमिति भट्टिः । १४ । ४०) ।

१४ । घूर्यङी हिंसाज्यान्धोः (घूर, दिवा, आ) दीर्घी । य,
ङ—घूर्यते । ई—घूर्यः । ज्यानिर्गतबहुवयोभावः ।

१५ । चर गमनेऽने आचारे (चर, भ्रा, घ) चरति ।

१५ । चर्क संगीत्यसंशीत्योः (चर, चु, घ) संशीतिः संशयः,
असंशीतिरसंशयः । क—विचारयति यो धर्मा मिति इलायुधः ।

१२५ । चर असंशये इति ग्राह्यः । केचित्तु चर संशये इति
पठित्वा संशये हि विचारणा स्यादित्याहः । (२) ।

१६ । चूर्डयी दहि (चूर, दिवा, आ) दीर्घी । ङ, य—चूर्यते
वह्निरित्यनम् । इ—चूर्णः ।

(१) घुर कुर इत्युभावरत्तशब्दे रत्यर्थः ।

(२) संशये इति पाणिनिः । असंशये इति आतन्त्रम् ।

चुर्कि स्तेये कुर्शि लोपे ज्वर्म रोगे ड जूर यी ।
ज्यानौ वधे त्वर कृद्गत्यां जि त्वरपमङ् स्यदे ।

१७ । चुर कि स्तेये (चुर, चु, भ्रा, य) क्रि—चोरयति
घोरति धन चौरः ।

१८ । कूर शि लोपे (कूर, तु, य) शि—कूरति, अकूरीत,
चुच्छोर । लोपच्छेदः । (१) ।

१९ । ज्वर म रोगे (ज्वर, भ्रा, य) म—ज्वरयति । ज्वरति
जनोधातुवैषम्यात् ।

२० । ड जूर यी ज्यानौ वधे (जूर, दिवा, या) दीर्घी ।
ड, य—जूर्यते । ई—जूर्णः । ज्यानिर्गतबहुवचोभावः ।

२१ । त्वर कृद्गत्याम् (त्वर, भ्रा, य) दन्त्यवर्गाद्यस्याधोदन्त्य
सकारः । त्वरति धूर्तच्छलेन गच्छतीत्यर्थः । तत्सार ।

२२ । जि त्वर य मङ् स्यदे (त्वर, भ्रा, या) जि—त्वरतिः
द्वर्णोऽस्ति । ययाम ह्रस्वत्वरसंघुपास्त्रिभ्यो निष्ठाया वैमत्वेऽपि
वेदेपूञ्चारणमेदार्यमेतस्यादनुबन्धमन्ये न मय्यन्ते । य—त्वरा ।
म—त्वरयति । ड—त्वरते । स्यदे इव शीघ्रमगुष्ठानम् ।
मानुनेतुमवलाः स तत्त्वरे इति । १९ । ३८ ।

द्वर्यङी हिंसे च तुर्लिर्वेगे तविक् ड धारणे ।

२३ । द्वर्यङी हिंसे च (द्वर, दिवा, या) दीर्घी । य, ड—
द्वर्यते । ई—द्वर्णः । चकारात् स्यदे च ।

२४ । तुर खिर वेगे (तुर, छा, प) ऋखी । लि—तुल्यन्ति ।
र—वैदिकः । वेगः शीघ्रगमनम् । अदादिवर्जधातुभ्यः शपो-
विधानेनैवेष्टसिद्धौ अदादेः शप विधाय तद्धुक्करणस्य निष्ठायां
भावादित्थे षोडुडोऽप्यत इत्यनेन गुणार्थमिति चतुर्भुजः । तेन
तोरितं तुरितमिति, एवं रोदितं रुदित मित्यादि ।

२५ । तत्रि कड धारणे (तन्त्र, चु, चा) आदिमध्ययो-
क्तकारः । धारणं धरणम् । आपायामस्य विस्तारणे प्रायः-
प्रयोगः । ड, क, ङ—तन्त्रयते तन्तून् तन्त्रवायः । तन्त्र इति
पाठेनैवेष्टसिद्धौ इदनुबन्धो वेदेष्वधारणभेदार्थः । तत्रि कुटुम्ब
धारणे इति प्राक् । द्वावेतौ धारणेऽर्थे वर्त्तते इति चान्द्राः ।
केचित्तु कुटुम्बधातुमन्यमानाः तत्रिधातुः कुटुम्बस्य धारणे
पोषणेऽर्थे वर्त्तते इत्याहुः ।

कट धोर गतिचातुर्ये धूरी यङ् वधे गतौ ।

२६ । कट धोर गतिचातुर्ये (धोर, भ्रा, प) कट—अदुधोरत् ।
गतौ चातुर्यं गतिचातुर्यम् । धोरन्त्याधोरणाक्रान्ता विनीता
थस्य वारणा इति जलायुधः । (१३६ ।

२७ । धूरी यङ् वधे गतौ (धूर, दिवा, आ) दीर्घी । ई—
धूर्यः । य, ङ—धूर्यते । (जात्या धूर्याश्च धूर्यन्ते साधुभिः
साधुवाचिता इति जलायुधः । (१३६ ।) ।

पुर्शग्रगत्यां पूरी यङ् पूर्त्तौ पूरक् च बभ्रतु ।

मभ्र गत्यां मत्रि कङ् गुप्तोक्तौ सुर्ष वेष्टने ।

२८ । पुर्ष अग्रगत्याम् (पुर्, तदा, प) पञ्चमस्वरौ । य—
पुर्षति ज्येष्ठः, कनिष्ठस्य अग्रे गच्छतीत्यर्थः । मोरिता ।

२८ । पूरी यङ् पूत्तौ (पूर, दिवा, आ) दीर्घी । पूत्तिरिङ्
आप्यायनम् । ई—पूर्णः । य, 'ङ—पूर्यन्ते पितरस्येति
हलायुधः । १५१ ।

२९ । पूरक् च (पूर, चु, प) दीर्घी । चकारात् पूत्तौ ।
पूत्तिरिङापि आप्यायनम् । क—पितृन् पूरयति आश्ने इत्यैः
कथ्यैश्च यः सदेति हलायुधः । १५१ ।

३० । वभ्रत् गत्याम् } (वभ्र, भ्वा, प)

३१ । मभ्रत् गत्याम् } (मभ्र, भ्वा, प) द्वाबोध्यवर्ग-
चतुर्थोपधौ । वभ्रति । मभ्रति ।

३२ । मत्रि कङ् रुतोक्तौ (मन्त्र, चु, प) हन्त्यवर्गाद्योपधः ।
इ, क, ङ—इति झुवं मन्त्रयते वृषोऽयमिति सुरारिः । मन्त्र
इति पाठेनैवेष्टसिद्धौ इदमुबन्धो वेदेपूञ्चारणभेदार्थः ।

३३ । सुरथ वेष्टने (सुर, तदा, प) यवर्गशेषादिः पञ्चम-
स्वरी । थ—सुरति वृत्तं लता । मोरिता ।

यत्रिक् सङ्क्षोचने वभ्र गत्यां श्वभ्रक् विले गतौ ।

तङ्क्ते शूर् पूर्यङी स्तम्भे हिंसे पुर्सुर्ग भैश्ययोः ।

३४ । यत्रिक् सङ्क्षोचने (यन्त्र, चु, प) हन्त्यवर्गाद्योपधः ।
इ, क—यन्त्रयति मन्त्रेण सर्पं जाङ्गलिकः (विप्रवेद्यः) । यन्त्र
इति पाठेनैवेष्टसिद्धौ इदमुबन्धो वेदेपूञ्चारणभेदार्थः ।

३५ । वभ्रत् गत्याम् (वभ्र, भ्वा, प) वकारादिरोद्यवर्गचतुर्थो-
पधः । वभ्रति ।

३६ । श्वभ्रक् विले गतौ तङ्क्ते (श्वभ्र, चु, प) वकारशुक्तादि-
रोद्यवर्गचतुर्थोपधः । विलं रन्ध्रकरणम् । क—श्वभ्रयति भारुडं

बालकः । तद्ध इति तकि दौस्थ्ये इत्यस्य रूपम् । श्रुभयति दीनः
दुःखेन जीवतीत्यर्थः । तद्ध स्याने तन्त्र इति पाठो हेयः ।

३७ । मूर् यङी सन्मो हिंसे } (मूर्, दिवा, आ)

३८ । पू यङी सन्मो हिंसे } (पू, दिवा, आ) द्वौ
दौर्घिणौ क्रमात्तालव्यमूर्धन्यादी च । य, ङ—मूर्ध्यते, सूर्यते ।
इ—मूर्णः सूर्यः । शेषः कैश्चिन्न मन्यते । सन्मो जडोभावः ।

३९ । पुर् य भैश्ययोः } (पुर्, तदा, य)

४० । सुर् य भैश्ययोः } (सुर्, तदा, य) द्वौ पञ्चम-
स्वरिणौ । शेषो दन्त्यादिः । य—सुरति । सुपोर । सुसोर ।
भा दीप्तिः, ऐश्वर्यमैश्वर्यम् ।

स्फुरशि स्फुर्त्तौ चले स्फुर्थ द्विचत्वारिंशदन्तराः ।

४१ । स्फुरशि स्फुर्त्तौ चले (स्फुर, तदा, य) स्फुर्त्तिः प्रकाशः,
चञ्चलनम् । शि—स्फुरति, अस्फुरीत् चामरम् । पुस्तोर ।

४२ । स्फुरश् च (स्फुर, तदा, य) आद्यस्वरी । य—
स्फुरती स्फुरन्ती पस्कार मिस्फुरिषति वास्फुर्यते । क्रमदीर्घरोऽ-
प्येवम् । स्फुरणं स्फुरणे इत्यमरोऽपि । चकारात् स्फुर्त्तिचलनयोः ।
अयं पञ्चमस्वरीति अमो हेयः । तथात्वे पूर्व्यैवेष्टसिद्धान्तस्य
वैयर्थ्यं स्यात् । न च कुटादित्वविकल्पनार्थमस्य पाठ इति वाच्यं
पूर्व्यतैव शि य इत्यनुबन्धद्वयपाठादपि तत्सिद्धेः । एवं संख्याया
अप्यसद्भूतिः स्यात् । यन्तु अस्मिन् सत्यपि स्फुरयतीति साधनाय
औ स्फुरतेरेव चकारस्य आकारविधानं तदस्य सर्वसम्मतत्वाभावात्
अतएव स्फुर इत्येके इति रमानायः ।

द्विचत्वारिंशदन्तराः । (मुगमम्) ।

लान्तवर्गः ।

अलञ् वारणपर्याप्तिभूयास्वित् श शये गतौ ।

१ । अल ल वारणपर्याप्तिभूयास्व (अल, म्वा, उ) ल—
अलति अलते पापं मद्वा, निवारयतीत्यर्थः । पर्याप्तिः सामर्थ्यम् ।
पर्याप्तन्तु यथेष्टं स्यात् तप्तो शक्ते निवारणे इति विश्वप्रकाशात् ।
अलति घोटको धावितुं, समर्थं स्यादित्यर्थः । अलति हारो
जनं भूषयतीत्यर्थः ।

२ । इल श शये (इल, तुदा, प) श—इलति । शयः
शयनम् ।

इल् कच् क्षेपे कलङ् संख्यास्ततोः कल् किल् क्षुदौ
किलश् ।

शौक्लोऽशौके कोल बन्धे क्षल्ज चाले चये क्षलक् ।
शौचे कूलत्वादृतौ क्षील् निमेषे ङ् कक्ष कूजने ।
शब्देऽशब्दे कुलज् बन्धुसंहत्योः क्षेन केलतु ।
क्षेल् खेलृ चालगत्योः खल् क्षल् जार्थे खीलु खोटने ।

३ । इल कच क्षेपे (इल, चु, प) क्स्वादिः । क—एलयति ।
चकारादिलश च (क्षेपार्थकः) ।

४ । कलङ् संख्यास्ततोः (कल, भ्वा, आ) ङ—कलते दिवसं
वृद्धं, गणयतीत्यर्थः । क्तु शब्दः । (निष्कलन्ते मुखाद्यस्य
नाग्रीलपरुषा गिर इति हलायुधः । ७०) ।

३ । कल क तुदौ } (कल, चु, प)

४ । किल क तुदौ } (किल, चु, प) क—कालयति ।

केलयति । तुदिरिति तुद औ प प्रेरणे इत्यस्य औणादिककि-
प्रत्यये रूपम् ।

४ । किलश शौक्तेः कीडे (किल, तुदा, प) श—किलति
प्रासादः शिशुर्वा । केलिता ।

५ । कील बन्धे (कील, भ्वा, प) चतुर्थस्वरी । कीलति ।

६ । जल ज चाले चये (जल, भ्वा, प) ज—जालः जलः ।

चालचलनं, चयचयनम् ।

६ । जलक शौचे (जल, चु, प) शौचमिह शुद्धीकरणम् ।

क—जालयति मात्रं पयसा लोकः ।

७ । जूल तु आदतौ (जूल, भ्वा, प) पष्ठ स्वरी । जूलति बाटीं
प्राचीरः ।

८ । ज्मील निमेषे (ज्मील, भ्वा, प) बोध्यवर्गशेषयुक्त-
जादिस्तुत्यस्वरी । निमेषः पक्ष्मभिश्चक्षुष आवरणम् । ज्मीलति
चक्षुः पक्ष्मभिराहतं स्थादित्यर्थः ।

९ । उ कल्ल कूजने शब्देऽशब्दे (कल्ल, भ्वा, भ्वा) लङ्प्रदान्तः ।
क—कल्लते लोकः, अव्यक्तशब्दं करोति, शब्दं न करोति वेत्यर्थः ।
कूजने इति चान्द्रजौमराः । शब्दमात्रे इति केचित् । अशब्दे
इति कालापाः ।

१० । कुल ज बन्धुसंहत्योः (कुल, भ्वा, प) ज—कोलः कुलः
(पक्षे द्रजुङ्गत्वात् कप्रत्ययः) (बन्धुर्बन्धूभावः) कोलति कुलीनः,
सर्वेषां बन्धुः स्यादिति चतुर्भुजः । संहतीराशीकरणम् ।
केचित्तु संहतिस्थाने संस्थानं पठित्वा कोलति कुम्भान् कुलालः,

गणयतीत्यर्थ इत्याहुः । संख्यानं पठित्वा संख्यानमुपचय इति
रामः । अन्ये तु बन्धुषु चातिषु वर्तमानोऽयमन्यत्रास्य न प्रयोगः,
गडि गण्डे इतिषदित्याहुः ।

११ । फेल् चालगत्योः } (फेल, भ्या, प)

१२ । फेल् चालगत्योः } (फेल, भ्या, प)

१३ । खेल् चालगत्योः } (खेल, भ्या, प)

१४ । खेल् चालगत्योः } (खेल, भ्या, प) आद्यो वकार-

युक्तः । द्वौ कवर्गप्रथमादी । तृतीयो वकारयुक्त आदिः । शेषः
कवर्गद्वितीयादिः । षट्—अचिकेलत्, अचिकेलत्, अचिखेलत्,
अचिखेलत् । चालः कम्पः । चालः कैचिन्मन्यते ।

१५ । खल् जलजार्थे (खल, भ्या, प) खलजार्थचालचयी ।
चालयेद् खलनम् । खलति खलो धर्मात् ।

१६ । खोल् खोटने (खोल, भ्या, प) षट्—अचुखोलत् ।
खोलति खञ्जः ।

गल् भक्षे गल् कङ् च खावे चल्ज्गतौ मिञ्चले चलश् ।
विलासेक् चल्भ्यतौ चिल्श् वासे चेल् चेल् नैल्भत् ।

१७ । गल भक्षे (गल, भ्या, प) गलति ।

१८ । गल कङ् च खावे (गल, जु, धा) खावः क्षरणम् ।
क, ङ—गालयते रक्तं क्षतस्य । चकारात् गल च । खयं क्षरा-
कारा गलति जलधारा कुवल्यादिति ।

१९ । चल ज गतौ (चल, भ्या, प) च—चालः चलः ।
चलति गौर्वनम् । चलमानोऽनिल इति ताच्छीले शतः यानः ।
मिञ्चले । पूञ्छान्वयः । चलधातुः कम्पने मानुष्यः स्यादि-

त्यर्थः । चलयति खता वायुना । भ—चलयति खतां वायुः ।
चलयन् भद्ररुचसालकानिति रघुः । ८ । ५३ । चलयन् सकलां
दृष्टीमिति घञन्ताञ्चालं करोतीति औ यत्रन्तम् । गत्यर्थस्य तु
चालयति इक्षिभं यन्ता ।

१८ । चल श विलासे (चल, तुदा, घ) घ—चलती
चलन्ती । विलासः क्रीडनम् ।

१८ । क चल भतौ (चल, चु, घ) क—चालयति । इत्य-
वकारादिरयमिति दुर्गसिंहजुमरौ । भतिरिह षोडशम् ।

१८ । चिल श वासे (चिल, तुदा, घ) वासः परिधानम् ।
श—चिलति वस्त्रं लोकः, परिदधातीत्यर्थः । चेलिता ।

२० । चेल केलवत् } (चेल, भ्वा, घ)

२१ । चेल केलवत् } (चेल, भ्वा, घ) शेषो लङ्गान्तः ।

च—अचिचेलत्, अचिचेलत् । शेषस्य कदनुबन्धः कृडतेः कृटा-
दित्त्वन्निष्कलः, वेदेयञ्चारणभेदार्थो वा । शेषः कैचिन्न सन्त्यते ।
केलवञ्चालगत्योः ।

चुल्ल हावकतौ चिल्ल शैथिल्ये च जुलक् पिपि ।

२२ । चुल्ल हावकतौ (चुल्ल, भ्वा, घ) पञ्चमस्वरौ लङ्गान्तः ।
एकोऽर्थः । कतिग्रहणं स्पष्टार्थम् । चुल्लन्ति चावनयनाच्च सह
पियेषेति हलायुधः । ४७ ।

२३ । चिल्ल शैथिल्ये च (चिल्ल, भ्वा, घ) ङ्गस्वी, लङ्गान्तः ।
चिल्लति । चेचिल्लते । चकारात् हावकतौ च ।

२४ । जुलक पिपि (जुल, चु, घ) क—जोलयति । पिपि
पूणीकरणे ।

जलक् पिधाने जलज धान्ये ज्वल् जम् चलत्विपोः ।

२५ । जलक् पिधाने (जल, चु, प) क—जालयति चन्द्रं मेषः ।

२५ । जल ज धान्ये (जल, भ्वा, प) ज—जालः जलः ।
धीयते जीयोऽनेनेति धानं तस्य भावो धान्यं जीवनोपयोगि-
क्रिया । जलति लोकान् जलं, जीवयतीत्यर्थः । धीयते आच्छा-
द्यतेऽनेनेति धानं तस्य भावो धान्यं आच्छादनक्रिया । जलति
जालेन मत्स्यान् जालिक इति वा । गोविन्दभट्टस्तु धनस्य भावो
धान्यं सचष्टिः । जलति धनी सचष्टः स्यादित्यर्थ इत्याह ।

२६ । ज्वल् जम् चलत्विपोः (ज्वल, भ्वा, प) यकारयुक्तः ।
ज—ज्वालः ज्वलः । ज—प्रज्वलयति । मिष्येऽप्यस्य औ ज्वल
हल ह्रस्वेत्यादिना केवलस्य क्लृप्तिकल्पनात् सोपसर्गस्येव नित्यं
क्लृप्तः । ज्वलयति ज्वालयति । त्विट् हीप्तिः । ज्वलति वज्रिः ।

टल् ट्वल्ज विक्रवे नील वर्णेश् णिल् गहने णलज् ।
बन्धे तुल क्युन्मितौ तिष्ठ तिल् गतौ तिल्कश्च स्तिहि ।

२७ । टल् ज विक्रवे } (टल, भ्वा, प)

२८ । ट्वल् ज विक्रवे } (ट्वल, भ्वा, प) ज—टालः टलः ।

ट्वालः ट्वलः । विक्रवो विचुलीभावः ।

२९ । नील वर्णेश् (नील, भ्वा, प) वर्ण इह लण्यवर्णाभाव-
स्तत्करणश्च । नीलति पत्रं तमालस्य । नीलति सूत्रं तन्त्रवायः ।

३० । श णिल् गहने (णिल, तदा, प) क्लृप्ती । गहनं
दुर्बोधः । श—निलति शस्त्रं जडधीः, दुःखेन जानातीत्यर्थः ।

३१ । णल ज बन्धे (णल, भ्वा, प) ज—नालः नलः ।

नलति केशं लोकः, वध्नातीत्यर्थः । गन्धे दूति केचित् । गन्धोऽ-
दर्शनमिति गोविन्दभट्टः ।

३२ । तुल कि चन्वितौ (तुल, चु, स्वा, य) चन्वितिः
परिमाणम् । कि—तोलयति तोलति काश्चनं वणिक् । त्वदीयं
सौन्दर्यं तुष्टिनगिरिकन्धे तुलयितुमिति शङ्करोक्तं तुला करो-
तीति औ साध्यम् ।

३३ । तिष्ठ गतौ } (तिष्ठ, भ्रा, य)

३४ । तिष्ठ गतौ } (तिष्ठ, भ्रा, य) आद्यो लङ्गयान्तः ।
हौ क्स्विनौ । तिष्ठति नेलति ।

३५ । तिल क य स्त्रिङि (तिल, चु, उ, य) स्त्रिक् स्त्रिङ्घो-
भावः । क—तेलयति । य—तिलति तैलेनाहं । तितेल ।

तूलकङ् पूरणे तूलक निष्कर्षे तल्कि प्रतिष्ठितौ ।

३५ । तूलकङ् पूरणे (तूल, चु, आ) षष्ठस्वरौ । क, ङ—
तलयते ।

३५ । तूलक निष्कर्षे (तूल, चु, य) षष्ठस्वरौ । निष्कर्षं
पूयन्तापरिच्छेदः । क—तलयति काश्चनं वणिक् ।

३६ । तल कि प्रतिष्ठितौ (तल, चु, भ्रा, य) कि—तालयति
तलति व्रतं, सम्पूर्णं स्वादित्यर्थः ।

डल्कोत्क्षेपे दल्मि भेदे दलक् भेदेऽथ पाल् पलक् ।

रक्षे पलज् पल्ल गतौ पेल्ल चाले च पिल् ऋदि ।

३७ । डल्कोत्क्षेपे (डल, चु, य) दोलयति धूलि वायुः ।

३८ । दल्मि भेदे (दल, भ्रा, य) मि—दलयत्यष्टौ कुल-

क्ष्माभूत इति सुरारिः । दालयति । भेदो विदारणम् । दलति
काष्ठं कुठारः । क्वचिद्दिदीर्घाभावे विकसने चायम् । श्रीमद्राघव-
वाङ्मदण्डविदलत्कोदण्डचण्डध्वनिरिति मञ्जानाटकम् । दर-
विदलितमल्लीवल्लिचञ्चत्परागेति जयदेवः ।

३८ । दलक् भेदे (दल, चु, प) क—दालयति गात्रं घाणः ।

३९ । पालक रत्ने } (पाल, चु, प)

४० । पलक रत्ने } (पल, चु, प) क—पालयति ।

ऋक्षिनैवेष्टिचिह्नौ दीर्घिणोऽपि भाठः कातुबन्धानामिदुतुबन्धवत्
अेरनित्यता बोधयति । तेन पालतीत्यपि सिद्धम् ।

४० । पल ज गतौ } (पल, आ, प)

४१ । पल्ल गतौ } (पल्ल, आ, प) श्रेयो लहयान्तः ।

ज—पालः पलः । पल्लति । (पलन्ति यद्विधो दिक्षु इति जला-
युधः । २५९ । पलायन्ते इत्यर्थः) ।

४२ । पेल चाले च (पेल, आ, प) क—अपिपेलत् ।

पिपेलतुः । चालः कम्पः । चकारात् गतौ च ।

४३ । मिल क् रुदि (मिल, चु, प) क—पेलयति । रुदि प्रेरणे ।

पील रोधे पुलश्च पुलञ्च महत्त्वे पुलक उच्छ्रितौ ।

४४ । पील रोधे (पील, आ, प) रोधः क्रियानिरोधः

जडोभाव इत्यर्थः । पीलति पशुः ।

४५ । पुल श महत्त्वे } (पुल, रुदा, प)

४५ । पुल ज महत्त्वे } (पुल, आ, प) द्वौ पञ्चमस्वरिणौ ।

श—पुलति पुलिनं शरदि, महत् स्यादित्यर्थः । पीलिता । ज—
पोलः पुलः । पोलति ।

४५ । पुल क उञ्झितौ (पुल, चु, प) पञ्चमखरी । उञ्झिति-
रञ्जीभावः । क—पोलयति पर्वतः ।

पूल्कि स्यात् संहतौ फुल्ल विकासे जि फला भिदि ।

४६ । पूल कि स्यात् संहतौ (पूल, चु, भ्वा, प) षष्ठखरी ।
कि—पूलयति पूलति । संहतीराशीकरणम् ।

४७ । फुल्ल विकासे (फुल्ल, भ्वा, प) ऋषी लहयान्तः ।
विकास इति कस ज गताविति इत्यान्तस्य घञि रूपम्, विपूर्वत्वेन
विकसनमित्यर्थः । फुल्लति भल्लीकलिका ।

४८ । जि फला भिदि (फल, भ्वा, प) जि—फुल्लतोऽक्षि ।
भ्वा—फलितं फुल्लं तेन, प्रफलितः प्रफुल्लतः सः । फलति काष्ठं
कुठारः ।

फल निष्पत्तौ फल् ज गतौ फेल् च क् बल्ल जीवने ।

४९ । फल निष्पत्तौ (फल, भ्वा, प) इङ् नवशुक्कोमला
मणीनां रविकरसखलिताः फलन्ति भास इति भारविः । ५ । ३८ ।
(निष्पद्यन्ते इत्यर्थः) । निष्पादनेऽपि बाल्मीकिः—फलति ह्य यस्य
चरितस्तोत्राय दिव्या गिर इति ।

४९ । फल ज गतौ (फल, भ्वा, ललादि, प) ज—फालः
फलः । फलति ।

४९ । फेल् ण (फेल, भ्वा, प) ष्ट—अपिफेलत् । पिफेलतः ।
चकाराङ्गतौ ।

५० । क बल्ल जीवने (बल्ल, चु, प) क, म—बलयति ।
(जीवन् प्राणनम्) ।

बल्ज धान्यावरोधे च बल्ड दाने वधे ड् बलक् ।
च निरूपे विल कश् भेदने बुल्क मज्जने ।

५० । बलज धान्यावरोधे च (बल, भ्रा, प) ज—बालः
बलः । धनस्य भावो धान्यं सधृद्धिः, तस्यावरोधः प्रतिबन्धः ।
बलति पुण्यहीनं विधिः, पुण्यहीनस्य सधृद्धिं प्रतिवध्नातीत्यर्थः ।
अयमर्थोऽन्यैर्न मन्यते । चकाराज्जीवने च । बलत्यन्त्रेण लोकः ।

५० । बलड दाने वधे (बल, भ्रा, घा) ड—बलते ।

५० । ड बल क च निरूपे (बल, चु, घा) ड, क—बालयते
घर्म्मं धीरः । अयं कैश्चिन्न मन्यते । चकारात् बलड च ।
(निरूपणार्थकः) ।

५१ । विल कश् भेदने (विल, चु, तदा, प) तृतीयस्वरौ ।
क—बिलयति । श—बिलति ।

५२ । बुल्क मज्जने (बुल, चु, प) पञ्चमस्वरौ । क—बोल-
यति प्रह्वरः पयसि । तालव्यवर्गादिरयमिति केचित् । बोलः
वस्त्रम् । निजा वीणा वाणी निबुलयति बोलेन निभृतमिति
शङ्कराचार्यः । अत्र निबुलवतीति जेरनित्यताया कृगृष्ठाप्रीति
क प्रत्यये निबुला करोतीति जौ साध्यम् । मग्ना करोतीत्यर्थः ।
तालव्यवर्गाद्यादिपक्षे उच्चायेऽप्ययम् ।

भलड् भल्कड् भिल्क वादिवङ्गलुड तु भल्डवत् ।

५३ । भल ड् वादिवत् } (भल, भ्रा, घा)

५३ । भल क ड् वादिवत् } (भल, चु, घा)

५४ । भिल क वादिवत् } (भिल, चु, प) ड—भलते ।

क, ङ—भालयते । क—मेलयति । बादिवदिति—(एते तयो
धातवः पूर्वोक्ता वकारादयः बलङ्, ङ वलक, बिलक श इतिवदर्थ-
बोधका इत्यर्थः । ततश्चैते धातव इत्थं पठनीयाः । यथा—भलङ्
दानवधनिरूपणेषु, भलक ङ निरूपणेषु, मिलक भेदने इत्यर्थः ।

५५ । भल ङ तु भलङ्वत् (भल, भ्रा, धा) लङ्गयान्तः ।
ङ—भल्लते । भलङ्वत् दानवधनिरूपणेष्वित्यर्थः ।

मल् मल्लङ् घृतौ मील्य निमेषे मिल शञ् छिपि ।

५६ । मल ङ घृतौ } (मल, भ्रा, धा)

५७ । मल्ल ङ घृतौ } (मल्ल, भ्रा, धा) शेषोलङ्गयान्तः ।

ङ—मल्लते, मल्लते । (इतिर्वारणम्)

५८ । मील्य निमेषे (मील, भ्रा, प) चतुर्थ्यस्वरी । ङ—
अमिमीलत् । मीलति चक्षुः, पद्मभिराहतं स्यादित्यर्थः ।

५९ । मिल श ञ छिपि (मिल, तदा, च) छिपि सम्प्रदा-
भावे । श, ञ—मिलति मिलते लता वृक्षेण । अयं विभाषया
कुटादिरिति कुलचन्द्रः । तेन मिलयन्ति । महापातकिनः
पक्ष मिलितव्यं न तैः सहेति । एवं ब्यालनिलयमिलनेन गरल-
मिव कलयति मलयसमीरमिति जयदेवः ।

मुल् मूलक् रोपणे मूलञ् प्रतिष्ठायां ललक् ङ तु ।

ईशायां वेल् वेल् वेल् चाले वलमि वल्लङ् ।

स्तृतौ विलश् च शल ङ चलने च शलञ् गतौ ।

६० । मुलक रोपणे } (मुल, भु, प)

६१ । मूलक रोपणे } (मूल, भु, प) द्वौ कमात्

पञ्चमपष्ठस्वरिणौ । रोपणमारोपणम् । क—मूलयति, मूलयति
तत्त्वं लोकः । गोविन्दभट्टस्तु रोहणेति पठित्वा रोहणं जनोति
व्याख्याति ।

६१ । मूल ज प्रतिष्ठायाम् (मूल, भ्रा, उ) पयर्गशेषादिः
पष्ठस्वरी । प्रतिष्ठा स्थितिरिति गोविन्दभट्टः । मूलति मूलते
यश्च । अयं परस्मैपदीति केचित् ।

६२ । लल कङ तु ईसायाम् (लल, चु, आ) क, ङ—
लालयते । ईसा आप्तुमिच्छा ।

६३ । वेष्टु चाले } (वेष्टु, भ्रा, प)

६४ । वेष्टु चाले } (वेष्टु, भ्रा, प)

६५ । वेष्टु चाले } (वेष्टु, भ्रा, प) त्रय एकादश-

स्वरिणः । आद्यो लङ्गयान्तः, शेष उष्मचतुर्थोपधः । ऋ—अवि-
वेष्टत् अविवेष्टत् अविवेष्टत् । आद्यन्तयोः ऋदनुपन्धः कूडतेः
कुटादिपाठवन्निष्कलः, वेदेपुञ्जारणभेदार्यो वा । चालः सञ्चलनम् ।
उष्टुष्टुलुलवृत्तिकङ्कणभनत्कारः क्षणं वार्यतामिति । एते गता-
वित्येके । शेषः कैश्चिन् मन्यते ।

६६ । वल मिड स्तुतौ } (वल, भ्रा, आ)

६७ । वल ङ स्तुतौ } (वल, भ्रा, आ) शेषो लङ्गयान्तः ।

स्तुतिरिङ् संवरणम् । मि—वलयति वालयति । ङ—वलते
यल्लते धनं लोकः, संवृणोतीत्यर्थः । (कुवलयं वलयम् मरुदा
ववाविति भावः । ६ । ३ ।

६८ । विलश च (विल, तुदा, प) तृतीयस्वरी । चकारात्
स्तुतौ । स्तुतिराच्छादनम् । श—विलति वल्लं लोकः, परिद्धाती-
त्यर्थः । वेलिता । अयं कैश्चिन् मन्यते ।

६१ । शल ङ चलने च (शल, भ्रा, आ) ङ—शलते । चलनं कम्पः । चकारात् सृतौ, सृतिरिच् संवरणम् ।

६२ । शल ज गतौ (शल, भ्रा, प) ज—शलः शलः ।

शल ङक् स्थाघे शल श्वल्ल श्वल् वेगे ङ् शाल् कत्यने ।

६३ । शल ङक् स्थाघे (शल, भ्रा, आ) ङ, क—शालयते पण्डितं धीरः ।

६४ । शल वेगे } (शल, भ्रा, प)

७० । श्वल्ल वेगे } (श्वल्ल, भ्रा, प)

७१ । श्वल वेगे } (श्वल, भ्रा, प) शेषौ द्वौ वकार-

सुप्तादौ । मध्यमो लङ्मान्तः । शलति श्वल्लति श्वलति । वेगः शीघ्रगतिः ।

७२ । ङ शाल् कत्यने (शल, भ्रा, आ) कत्यनं प्रशंसा ।

ङ—शालते गुणिनं गुणी । ङ—अशालत् ।

शिल शुञ्छे जि शील स्यात् समाधौ श्मील् निमेषणे ।

७३ । शिल श् चञ्छे (शिल, तदा, प) तृतीयस्वरौ । चञ्छ चतुर्थस्यशेषाञ्चरणम् । श—शिलति धान्यं दीनः । शेलिता ।

७४ । जि शील स्यात् समाधौ (शील, आ, प) चतुर्थस्वरौ । जि—शीलितोऽस्ति । समाधिः सेवातुभावनं प्रवृत्तिर्वा । यः शीलति सदा धर्ममिति ज्ञेयबुधः । २४५ ।

७५ । श्मील् निमेषणे (श्मील्, आ, प) ओष्ठवर्गशेषयुक्तः । श्मीलति अक्षुः, अक्षुभिराहतं स्यादित्यर्थः ।

शूल रुजायां शेल पेलु केलुवत् ठलज स्थितौ ।

७६ । शूल रुजायाम् (शूल, भ्वा, प) पठस्वरी । शूलति लोकं रोगः ।

७७ । शेल केलुवत् } (शेल, भ्वा, प)

७८ । पेलु केलुवत् } (पेल, भ्वा, प) द्वौ क्रमात्तालव्य-
मूर्धन्यादी । ऋ—अशिशेलत्, अशिपेलत् । केलुवत् चालगत्यो-
रित्यर्थः ।

७९ । ठलज स्थितौ (ठल, भ्वा, प) ज—स्थालः स्थलः ।
स्थलति लोकस्तिष्ठतीत्यर्थः । तिष्ठालयिषति ।

पिल् मुञ्चे पल् गतौ स्थल्ज स्थाने स्खल्मि चये चले ।

८० । पिल् श उञ्चे (पिल्, रुदा, प) उञ्च् उद्धृतशस्त्र-
शेषापहरणम् । य—सिलति धान्यं दौनः । सेलिता ।

८१ । पल् गतौ (पल्, भ्वा, प) मूर्धन्यादिः । सलति ।
सिपालयिषति ।

८२ । स्थल् ज स्थाने (स्थल्, भ्वा, प) दन्त्यादिः । ज—
स्थालः स्थलः । तिस्थालयिषति । अयं नास्तीति केचित् ।

८३ । स्खल्मि चये चले (स्खल्, भ्वा, प) मि—स्खलयति
वचनं ते सर्वथा सुभ्रु खेदमिति मालत्याम् । स्खालयति ।
चस्खाल । चयः सञ्चयः । स्खलति पुष्पं मालिकः, सञ्चिनो-
तीत्यर्थः । चलः स्खलनम् । स्खलति पत्रं दृक्षस्य । दृढः प्रेमा
भग्नः सदसिरिव सन्धिं न लभते लभेतापि प्रायः स्खलति खलु
यत्नैरपि धृत इति ।

स्फुल्शि स्फूर्त्तौ च स्फाल श चाले चस्मील् निमेषणे ।

८४ । स्फुल शि स्फूर्त्तौ च (स्फुल, तुदा, प) शि—स्फुलति, अस्फुलीत, पुस्फोल । स्फूर्त्तिः प्रकाशः । चकारात् चयचलयोश्च ।

८५ । स्फाल श चाले च (स्फाल तुदा, प) आद्यस्वरी । श—स्फलती स्फलन्ती । पस्फाल । पिस्फलिपति । पास्फल्यते । सुरद्विपास्फालनकर्कशाङ्गलाविति रघुः । ३ । ५५ । चालचलनम् । चकारात् स्फूर्त्तौ च । अयमपि पञ्चमस्वरीति भ्रमो हेयः । तथात्वे कामधेनौ स्फलती स्फलन्तीत्युदाहरणसङ्गतेः । न च तत्रापि पञ्चमस्वर एवेति वाच्यं तर्हि शुणस्यानिनां पुलतिप्रभृतीनामिव तिवादेरेवोदाहर्तुमुचितत्वात् । यत् अस्मिन् सत्यपि स्फुलतेरेव घञि स्फाल इति निपातनं तत् स्फोल इत्यनिष्टपदनिपादनार्थम्, अस्य सर्वसम्मतत्वाभावाच्च । अतएव स्फल इत्येके इति रमानायः ।

८६ । स्मील निमेषणे (स्मील, भ्या, प) ओद्यवर्गशेषयुक्तः । स्मीलति चक्षुः, पद्मभिराहतं स्यादित्यर्थः ।

सेलृ क्तेले हल ह्याल्म चाले ऊलज् हतौ क्दि ।

८७ । सेलृ क्तेले (सेल, भ्या, प) ऋ—असिसेलत् । क्तेले चालगत्योः ।

८८ । हलम चाले } (हल, भ्या, प)

८९ । ह्यालम चाले } (ह्याल, भ्या, प) आद्यो षकारयुक्तः

शेष ओद्यवर्गशेषयुक्तः । म—प्रहलयति । हलयति ह्यालयति । ह्यालयति ह्यालयति (जलहल ह्यालेति वा ऊलः) चालचलनम् ।

९० । ऊल ज हतौ क्दि (ऊल, भ्या, प) ज—होलः ऊलः । क्दीति क्दकि ज संवृतावित्यस्य रूपं, संवरणे इत्यर्थः ।

हिलश् चावकृतौ हलज विलेखे ला नवतिस्त्रिभिः ।

११ । हिल श चावकृतौ (हिल, तुदा, प) तृतीयस्वरौ ।
एकोऽर्थः । श—हिलति तद्वया तद्वयः ।

१२ । हल ज विलेखे (हल, भ्या, प) ज—हलः हलः ।
हलति भूमिं रूपकः ।

ला नवतिस्त्रिभिः । (लान्तास्त्रिनवतिसंख्याकाः) । अत्र
संख्यायामेकोनासीति चिन्तयम् ।

वान्तवर्गः ।

अव रक्ते गतौ कान्तौ प्रीतौ तप्तौ द्युतौ श्रुतौ ।

प्राप्तौ श्लेषेऽर्थने वेशे भावे दृष्टौ ग्रहे वधे ।

सामर्थ्येऽवगमे कामे धृतावर्षे वधे इवि ।

व्याप्तिप्रीणनयोरुर्वी हिंसे नृ कवि कृतौ चङ् ।

केष्ट सेवे कर्षे दर्पे क्लव षड् भये क्षिव ।

क्षिव्य क्षीव निरासे क्षीव कव क्षीष्टः वान्तवत् ।

१ । अव रक्ते गतौ कान्तौ प्रीतौ तप्तौ द्युतौ श्रुतौ प्राप्तौ
श्लेषेऽर्थने वेशे भावे दृष्टौ ग्रहे वधे सामर्थ्येऽवगमे कामे धृतावर्षे
(अव, भ्या, प) छनविंशतिरर्थाः । कान्तिरिच्छा, कमुड स्पृहीति
योगार्थत्वात् । काम इति अन्ताह्वयत्तेरिच्छोत्पादना इति
भेदः । द्युतिः शोभा, श्रुतिराकर्षणम्, श्लेष आलिङ्गनम्, अयं
याच्ञा, येशः प्रवेशः, भावः सत्ता, ग्रह आदानम्, सामर्थ्यं शक्तिः,

अवगमो ज्ञानम्, इतिर्घरणं, रक्षणे प्रसिद्धोऽयम् । प्रीतो रा
न मामवति सद्दीपा रत्नसूरपि मेदिनीति रसः । १ । ६५ । केचित्तु
ग्रहणस्थाने दहनं पठन्ति (१) । अवति ।

२ । अर्व वधे (अर्व, भ्वा, प) अर्वति ।

३ । इवि व्याप्तिप्रीणनयोः (इन्व, भ्वा, प) इस्वादिः ।
इ—इन्व्यते । इत्यवकारपरत्वान्वा अनुस्वारः । प्रीणनं कैश्चिन्
मन्यते ।

४ । उर्वी हिंसे (उर्व, भ्वा, प) ऊस्वादिः । व्यनक्षतयीति
दीर्वे ऊर्वति । क्षिपि राच्छोर्लोप इति वलोपे ऊः उरौ उरः ।
एवं सर्वत्र । ई—ऊर्णः ।

५ । न क्षवि क्षतौ च (क्षण्व, स्वा, प) सप्तमस्वरौ । न—
क्षणोति (क्षविचिष्योः क्षधीश्रौ) इ—क्षण्वते । अकराङ्गिंसे च ।

६ । ऊ केव सेवे (केव, भ्वा, ञ्) ऊ—केवते । ऊ—
अचिकेवत् ।

७ । कर्व दपे (कर्व, भ्वा, प) कर्वति ।

८ । क्वावप् ऊ अये (क्वाव, भ्वा, ञ्) अन्तःस्थात्तृतीययुक्तः ।
प—क्वा । म—क्वावति । ऊ—क्वावते । विक्वावन्ति द्विवि प्रहा
इति त पचादित्वादनि विक्वा इवाचरन्तीति कौ साध्यम् ।

९ । क्षिबु निरासे } (क्षिब, भ्वा, प)

९ । क्षिबु निरासे } (क्षिब, द्विवा, प)

१० । क्षीव निरासे } (क्षीव, भ्वा, प) दायाद्यौ ऋस्विनौ,

• (१) केचित्तु सुतिमागग्रहणमष्टोर्न पठित्वा क्रियान्नवग्रहणभाषानाङ्-
रित्यपि पाठ ।

शेषो दीर्घः । निरास इह फुत्कार इति भट्टमल्लः, सुखेन
शेषादेर्धमनमिति केचित् । शयक्पाठात् पूर्वो भ्रादिः । क्षेयति ।
उ—क्षेयित्वा क्ष्यत्वा । य—क्षीयति । उ—क्षेयित्वा क्ष्यत्वा ।
क्षीयत्यन्त्रं लोकः । (फुत्करोतीत्यर्थः)

१० । क्षीष्टञ्च वान्तवत्

११ । कष्टञ्च वान्तवत्

१२ । क्षीष्टञ्च वान्तवत्

(क्षीय, भ्रा, षा)

(कष, भ्रा, षा)

(क्षीय, भ्रा, षा) च—

अचिक्षीयत्, अचक्कावत्, अचिक्षीयत् । उ—क्षीयते, (क्षीयते
हर्षगर्वित इति इलायुधः । ८५) कषते, क्षीयते । वान्तवदिति
क्षीष्टञ्च दर्पे, कष्टञ्च स्तुतौ वर्णे, क्षीष्टञ्च अधार्थ इत्यर्थः ।
(ओष्ठवकारान्तानामेतत्सजातीयानां त्रयाणांभिवाच्यं एषाम-
पीत्यर्थः) ।

खवग् खव्वत् खर्व गर्भे खेव् गेव् स्लेष्टञ्च सेव ई ।

गुर्वुद्यमे गर्व मदे क्षीष्टञ्च ग्रहसंहतौ ।

१३ । खव ग खव्वत् (खव, का, प) खववदिति भूति-
पूत्योद्यत्यन्तौ । ग—खौनाति राजा, सख्यः स्यादित्यर्थः ।
ख्वोः ख्वटावित्यूट्, आट्टोमिः । क्षिपि ख्वीः खावी खावः । क्षौ
खौतिः । केचित्तु प्रादित्वात् ऋसे खुनातीत्याहुः । धातु-
पारायणस्तु ख्वनातीत्युदाहरन्ति ।

१४ । खर्व गर्व (खर्व, भ्रा, प) खर्वति ।

१५ । खेष्टञ्च सेवे } (खेव, भ्रा, षा)

१६ । गेष्टञ्च सेवे } (गेव, भ्रा, षा)

१७ । स्लेष्टञ्च सेवे } (स्लेव, भ्रा, षा) शेषोऽन्तःस्यादतीय-

युक्तः । षट्—अचिखेवत्, अजिगेवत्, अजिखेवत् । ङ—खेवते,
गेवते, ग्लेवते ।

१८ । ई-गुर्वुद्यमे (गुर्व, भ्रा, प) ऋखी । गू-गुरौ गुरः ।

ई—गूर्यः । गूर्वति पत्तिः खड्गम् ।

१९ । गर्व मदे (गर्व, स्वा, प) मद इडाङ्कारः । नीचो
गर्वति सम्पदा ।

२० । चीवृज् ग्रहसंहतौ (चीव, भ्रा, ङ) चतुर्थस्वरौ ।

चट्—अचिचीवत् । ज—चीवति चीवते बल्कलं भिक्षुः, गृह्णाति
परिद्धाति वेत्यर्थः । (अर्थद्वयं, ग्रहो ग्रहणं, संहतिराष्टादनम्) ।

चीवक् दीप्तौ चर्व कितु भक्षे जुर्वी वधे जिवि ।

प्रीणने जीवञ्चृ प्राण्ये णिवि सेकेऽथ नीवतु ।

स्यौल्ये तीव च तुर्वी तु हिंसे तेष्टु देवने ।

२० । चीवक् दीप्तौ (चीव, जु, प) चतुर्थस्वरौ । क—
चीवयति ।

२१ । चर्व कितु भक्षे (चर्व, जु, भ्रा, प) कि—चर्वयति चर्वति
तण्डुलान् बालः ।

२२ । जुर्वी वधे (जुर्व, भ्रा, प) ऋखी । क्विपि जूः जुरौ
जूरः । ई—जूर्यः ।

२३ । जिवि प्रीणने (जिव्, भ्रा, प) ऋखी । इ—जिन्व्यते
जिन्वति लोकः पितरम् ।

२४ । जीव कृ प्राण्ये (जीव, भ्रा, प) चतुर्थस्वरौ । ऋ—
अजीजिवत् अजिजीवत् । प्राण्य प्राणधारणम् । जीवति लोकः ।

२५ । णिवि सेके (णिन्व, भ्रा, प) ङ्गस्वी । इ—निन्यथे ।
निन्यति ।

२६ । अय नीव तु स्यौल्ये (नीव, भ्रा, प) चतुर्थस्वरी ।
नीवति लोक्कः स्यूलः स्यादित्यर्थः ।

२७ । तीय च (तीव, भ्रा, प) चतुर्थस्वरी । चकारात्
स्यौल्ये ।

२८ । तुर्वो तु द्विसे (तुर्व, भ्रा, प) ङ्गस्वी । किपि क् तु रौ
तुरः । ई—द्वर्णः ।

२९ । तेवड देवने (तेव, भ्रा, प) देवनमिह क्रीडा । ङ—
अतितेवत् । ड—तेवते कन्दुकैर्नित्यमिति । देवनमिह रोदन-
मिति भट्टमल्लः ।

द्युर्व दूर्वो वधे दिव्यु जिगीषेच्छापण्डितौ ।

क्रीडागत्योर्दिवि प्रीतौ दिव कङ् पण्डितौ ।

३० । द्युर्व वधे { (द्युर्व, भ्रा, प)

३१ । दूर्वो वधे { (दूर्व, भ्रा, प) द्वौ ङ्गस्विनौ । किपि
द्युः द्युरौ द्युरः, दूः दुरौ दुरः । ई—यूनः दूर्यः ।

३२ । दिव्य जिगीषेच्छापण्डितौ क्रीडागत्यो' (दिव, दिवा,
प) य—दीव्यति । ङ—देवित्वा द्यूत्वा । दीव्यमानं शितान्
वाणानिति भट्टौ (५ । ८१) ताच्छील्ये शतः शानः । पण्डित्यवहारः
स्तुतिश्च । व्यवहारस्तु कथयविकथयस्वरूपः । द्यूताचेवाकर्म्मकः ।
क्रीडायान्तु दीव्यतेः करणस्य नित्यं कर्म्मत्वम्, तत्र तृतीया
विभक्तिरेव विभाष्यते इति साम्प्रदायिकाः । तेन अज्ञा दीव्यन्ते
छात्रेणेति कर्म्मणि प्रत्ययः स्यात् । अद्यैर्दीव्यते छात्रेणेति भावे

प्रत्ययो न स्यात् (१) । अक्षैर्देवयते क्वात्वेण गुरुरित्यत्र अजान्तकर्तुः
कर्मत्वं न स्यात् । तेनादुद्यूपयद्रामं ष्येण ष्यगलोचनेति भट्टौ
तु, तेनेति करणं दुद्युपेरेव न तु दीव्यतेः । तेनाकर्मकत्वात्
राममित्यजान्तकर्तुः कर्मत्वम् ।

३२ । दिवि प्रीतौ (दिन्व, भ्रा, प) इ—दिन्वयते । प्रीतिरिष
प्रीतीकरणम् । दिन्वति लोकः पितरम् ।

३२ । दिव कङ् परिक्वजने (दिव, चु, षा) क, ङ—परि-
देवयते कश्चित्तस्य राष्ट्रे न इ खित इति इलायुधः । ६० ।

क दिवर्हे देवङ् तु देवने द्ध्व भवि व्रजे ।

३२ । क दिवर्हे (दिव, चु, प) क—देवयति । अर्ह इह
पीडनमिति मैत्रेयः । याचनं गमनं येति रमानायः ।

३३ । देव ङ तु देवने (देव, भ्रा, षा) देवनमिह कीडा ।
क्व—अदिदेवत् । ङ—देवते कन्दुकैर्नित्यमिति इलायुधः । ६० ।
देवनमिह रोदनमिति भट्टमञ्जुः ।

३४ । दवि व्रजे } (दन्व, भ्रा, प)

३५ । धवि व्रजे } (धन्व, भ्रा, प) इ—दन्वयते, धन्वयते,
व्रजो गतिः ।

धिविन् प्रीतौ गतौ धुर्वी हिंसे धावुञ्ज् जवे ऋजि ।

३६ । धिविन् प्रीतौ गतौ (धिन्व, स्वा, म) प्रीतिरिष प्रीती-

(१) कर्मणि विद्यमानेऽपि भावे कर्तृप्रत्ययः स्यादिति भाष्यादीनां मतम् ।
कौमराम् तल आख्यातप्रत्ययमपीच्छन्ति तेन कृत्यार्थोद्दिष्टात्तल कर्मणि यणी-
प्रकृते मात अर्थते पुमेच्छेत्याद्युदाहृतवन् ।

करगम् । घृ—घिन्वते । न—घिनोति ह्येन हिरण्यरेतमिति
भारविः । १ । २२ । गतिः कैश्चिन्न मन्वते ।

३७ । धुर्वी हिंसे (धुर्व, भ्रा, प) छुखी । किमि धूः धुरौ
धुरः । ई—धूर्णः । कितवेववाच्ये धूर्त्त इति मनीषादित्वाभिप्रातः ।

३८ । धावु ज्ञ जये घलि (धाव, भ्रा, घ) उ—धादित्वा
धौत्वा । ज्ञ—धावति धावते । जवः यौमगतिः । यस्य रोपादृष्या
दृष्टिर्भावते यत्र शावये । पाशपाणिः पुनस्तत्र यमदूतोऽपि धाव-
तीति जलासुधः । (२८ । छट् शुहीभावः शुहीकरणश्च । धावति
ताम्रमन्त्रेण, शुष्यतीत्यर्थः । दधावाद्धिस्तत्रक्षुः सुपीयस्य विभीषस्य
इति भट्टिः । (४) ५० । अस्य जवे निष्ठाया अपयोगः । (दृष्ट्वा
धावितेति पदं तत् धावोभावने स जातोऽस्य इति वाक्ये इम-
प्रत्ययसाधितम्) ।

लवङ् गत्यां जेव पेष्ट छ सेवे पिवि सेचने ।

३९ । लव छ गत्याम् (लव, भ्रा, चा) चान्तःप्यागतीयदृष्टः ।
उ—लपते ।

४० । जेष्ट छ सेवे (जेव, भ्रा, चा)

४१ । पेष्ट छ सेवे (पेव, भ्रा, चा) चातोऽन्तःप्यागतीय-
सक्तः । छ—अपिसेवत, अपिपेवत । छ—जेवते, पेवते ।

४२ । पिवि सेचने (पिव, भ्रा, प) ततोऽयच्छब्दो । उ—
पिन्वते ।

पीव सौत्ये पर्व पुर्व पूर्व पूर्त्तां पूर्यक् निक्केतने ।

४३ । पीव सौत्ये (पीव, भ्रा, प) चतुर्थ्यन्तरी । पीवति
लोकः, सूसः स्यादित्यर्थः ।

४४ । पर्व पूत्तौ } (पर्व, भ्वा, प)

४५ । पुर्व पूत्तौ } (पुर्व, भ्वा, प) शेषः पञ्चमस्वरौ । पूः
पुरौ पुरः । पर्वति, पुर्वति पयसा कुम्भं चेटी ।

४६ । पूर्वक् निकेतने (पूर्व, चु, प) पष्ठस्वरौ । निकेतनमिच्छ
निमन्त्रणं निवासो वा । क—पूर्व्यति द्विजान् भोजनाय गृही,
पूर्व्यति तीर्थे साधुः ।

भर्व हिंसे मीव पीवे सर्व पूत्तौ गतौ मिवि ।

सेके सुर्वी मव नहे मेव स्नेष्टु सेवने ।

४७ । भर्व हिंसे (भर्व, भ्वा, प) रेफोपधः । भर्वति ।

४८ । मीव पीवे (मीव, भ्वा, प) चतुर्थस्वरौ । मीवति ।

पीवः स्यूलीभावः ।

४९ । सर्व पूत्तौ गतौ (सर्व, भ्वा, प) सर्वति पयसा कुम्भं चेटी ।

५० । मिवि सेके (मिन्व, भ्वा, प) इ—मिन्वते । मिन्वति ।

५१ । सुर्वी नहे } (सुर्व, भ्वा, प)

५२ । मव नहे } (मव, भ्वा, प) आद्यः पञ्चमस्वरौ । मवः

सुरौ सुरः । इ—सूर्यः । नहो बन्धनम् । मवति चौरं लोकः ।

५३ । मेव उ सेवने } (मेव, भ्वा, धा)

५४ । स्नेष्टु सेवने } (स्नेव, भ्वा, धा) शेषोऽन्तःस्थात्तृतीय-

सुक्तः । ऋ—अमिमेवत्, अमिन्नेवत् । उ—मेवते, स्नेवते ।

रीष्टञ् चीवे रेष्टु त जतौ रव् रिवि च व्रजे ।

• ५५ । रीष्ट अ चीवे (रीव, भ्वा, छ) ऋ—अटिरीवत् । ञ—
रीवति रीवते । चीवे—ग्रहणसंवरणयोः ।

५६ । रेड ऊ तु स्रुतौ (रेव, भ्रा, घ्रा) स्रुतिः सयेन गमनम् ।
 ष—अरिरेवत् । ड—रेवते कपिः, उत्स्रुत्य गच्छतीत्यर्थः ।

५७ । रवि व्रजे } (रण्व, भ्रा, प)

५८ । रिबि च व्रजे } (रिण्व, भ्रा, प) द्वौ रेफादौ । इ—
 रण्वान्ते, रिण्वान्ते । चकारात् रेड ऊ च (व्रजार्थकः) व्रजो गतिः ।

शब्दविकारे च शब्दं हिंसे पिव्यु तन्नुततौ ठिबु ।

ठिव्य ठीव निरासेऽथ स्यात् पेडङ् अ सेवने ।

५९ । शब्दविकारे च (शब्द, भ्रा, प) शब्दति चित्तं कामः ।

चकाराद्ब्रजे च ।

६० । शब्दं हिंसे (शब्द, भ्रा, प) तालव्यादिः । शब्दति ।

६१ । पिव्यु तन्नुततौ (पिव, दिवा, प) मूर्धन्यादिः । तन्नु-
 ततिसान्तुभिर्ग्रन्थनम् । य—छीव्यति वस्त्रं सौचिकः । ष—
 सेवित्वा, सूत्वा ।

६२ । ठिबु निरासे } (ठिव, भ्रा, प)

६२ । ठिव्य निरासे } (ठिव, दिवा, प)

६२ । ठीव निरासे } (ठीव, भ्रा, प) द्वावाद्यौ ऋस्त्रिनौ,

शेषो दीर्घः । ष—सेवित्वा, सूत्वा । छीवति (ठिबुक्तामाचमोऽपि
 र्ध इति दीर्घः) । य—छीव्यति । भावस्य क्कावेट्त्वान्नेमूडीच्छीत्य-
 नेन दूमो निषेधे निष्ठायां धूतः, मध्यमस्य तु छिवित इति भेदः ।
 ठिबुक्तामाचमोऽपीत्यनेन यस्य ऋस्त्रिनो दीर्घः कियते, छीवियति
 छीवितश्चमित्यादिदृष्टान्तं स एकाग्रं दीर्घं पठितो न तु तद्विन्नो
 धातुः । तेन ऋस्त्रिनो यद्यथेनैवास्त्रिन् गृहीते भावादिषु इत्यनेन
 मूर्धन्यपस्य दन्त्यसो न स्यात्, एवं ठिवजाद्योरित्यादिना खेष्ठ-

कारस्य तकारे तिष्ठीव टिष्ठीव इत्याद्यपि स्यात् । यन्तु अस्मिन् सत्यपि अनटि ठीवनमिति निपातनं, तदस्य सर्वसम्मतत्वाभावात् । निरास इह युत्कार इति भट्टमल्लः । मुखेन श्लेष्मादेर्वमनमिति केचित् । ठीवत्यन्तं लोकः । ठीवामि शुष्केक्षुलतास्थिकल्पमिति ।

६३ । अथ स्यात् घेष्टञ्ज सेवने (घेव, भ्रा, छ) कृ—असिषेवत् । ज—सेवति सेवते । ञ—सेवते । (अस्य जानुवन्धित्वं परस्मैपदित्वे मतभेदज्ञापनार्थम्) । सेवनमाराधनमुपभोगश्चात्रयणञ्च । विष्णुं सेवते, मुखं सेवते, तीर्थं सेवते साधुः । अन्येत्वस्मात् परस्मैपदमन्यमाना “नीचं सद्यद्भूमपि सेवति नीच एवेति” “स्वाधीने विभवेऽप्यहो नरपतिं सेवन्ति किं मानिन” इत्यादौ गणकृतानित्यत्वमाहुः । वक्ष्यमाणे दन्त्यादावप्येवं व्याख्येयम् ।

पान्त्व सान्त्वक् सामयोगे स्त्रिव्यु शोपे गतौ ज ङ ।
सेष्ट सेवे ह्रिवि प्रीतौ वान्ता इत्यष्टपष्टिकाः ।

६४ । पान्त्वक् सामयोगे } (पान्त्व, जु, प)

६५ । सान्त्वक् सामयोगे } (सान्त्व, जु, प) हौ कमान्पूर्व्वन्य-
दन्त्यादी । सिपान्त्वयिपति, सिसान्त्वयिपति । क—सान्त्वयति
शोक्तान्तं दयालुः ।

६६ । स्त्रिव्यु शोपे गतौ (स्त्रिव, दिवा, प) रेफयुक्तसकारादि-
सृतीयस्वरी । य—स्त्रीयति । छ—स्त्रेयित्वा स्त्रूत्वा । सिस्त्रेव ।

६७ । ज ङ सेष्ट सेवे (सेव, भ्रा, छ) ज—सेवति सेवते ।
छ—असिसेवत् ।

६८ । द्विवि प्रीतौ (द्विन्व, भ्वा, प) इ—द्विन्वति । प्रीतिरिह प्रीतीकरणम् । द्विन्वति लोकः पितरम् ।

शान्ता इत्यष्टपटिकाः ।

शान्तवर्गः ।

अशूङ् व्याप्तिसंहत्योरशग् भोजन ईश् ल ड ।
ऐश्वर्ये कश् शब्दे यु काश् काश्ङ् द्युतौ कुशि ।
क्विव कुशेर् स्त्रिपि कुशजौ रोदे हृतौ कश्चिर्गु ।
काश्ये क्लेशङ् वधेङ् क्लिश्युञ् चोपतापे क्लिश् ग तु ।
विवाधे णश् ल्यू नाशे णिश् शीले दश्चिक् त्विपि ।

१ । अशूङ् न व्याप्तिसंहत्योः (अश, स्वा, आ) ऊ—अशि-
व्यते अव्यते । ड, न—अश्रुते । संहतिः सम्बन्धः । (खं प्रादुपेण्यैरिव
चानशेऽद्वैरितिभट्टिः । २ । १०) ।

१ । अशग भोजने (अश, क्रा, य) ग—अश्रात्यन्तं दुभु-
क्षित' । (अशिता अटा, वेम् सहलुभेति वेम्) ।

२ । ईश् लड ऐश्वर्ये (ईश्, अदा, आ) दीर्घादिः । ऐश्वर्य-
मीश्वरीभावोऽधीनीकरणश्च । ल, ड—ईष्टे धनी । विपयाणाञ्च
नेशिपे इति भट्टिः । १८ । १५ । अत्र कर्मणि पठो ।

३ । कश् शब्दे (कश्, भ्वा, प) कश्चि ।

४ । यु काश्ङ् द्युतौ } (काश्, दिवा, आ)

४ । काश्ङ् द्युतौ } (काश्, भ्वा, आ) य, ड—काश्यते ।

उ—काशित्वा काश्वा । षट्—अचकाशत् । ङ—काशते चन्द्र ।
शेषोदन्त्यान्त इत्येके ।

५ । कुशि कि च (कुन्ग, चु, भ्वा, प) पञ्चमस्वरौ । इ—
कुंश्यते । कि—कुंश्यति कुंगति । चकारात् द्यतौ ।

५ । कुश्येर छिपि (कुय, दिवा, प) य—कुस्यति बाला
कान्तम् । इर्—अकुयत् अकोगीत् । अस्मान्नित्यं ङ इति दुर्गः ।

६ । कृश जौ रोदे ह्रतौ (कृय, भ्वा, प) ज—कोशः कृगः ।
जौ—अकृद्यत् । रोदोऽभ्युविभोचनम्, ह्रतिरास्तानम् । (विचु-
कृशु केचन सास्त्वमुच्चैरिति भट्टि । ३।१०) ।

७ । कृशिर्यं तु कार्श्ये (कृय, दिवा, प) कार्श्यं कृशीकरणम् ।
इर्—अकृयत् अकरीत् । अस्मान्नित्यं ङ इति दुर्गः । य—
कृश्यति चन्द्र क्षणपच ।

८ । क्लेश ङ वधे (क्लेश, भ्वा, धा) एकादशस्वरौ । एतदाद्या-
स्त्रयोऽन्त स्यादतीवयुक्ताः । ङ—क्लेशते, विलेशे । धातुप्रदीपे तु
क्लेश व्यक्ताया वाचीति मूर्धन्यान्तो दृश्यते । क्लेषते (१) न वृथा
वाक्यमिति ङलायुधोऽपि । २३ ।

२ । ङ क्लिश्य ज चोपतापे (क्लिथ, दिवा, उ) ङ, य—
क्लिश्यते । उ—क्लिथित्वा क्लिष्टा । ज—क्लिथति क्लिथ्यते । उप-
ताप इह उपतप्तीभावस्तत्करणञ्च । क्लिथ्यते न च निष्फलमिति
ङलायुधः । २३ । क्लिथ्यते रूपण स्वर्गमधीति चतुर्भुज । अन्ये-
त्वस्मात् परस्मैपदमन्यमानाः क्लिथ्यन्वपि हि मेधावीति, प्रत्यासन-

(१) रामत्रीशौरीन्द्रभोहन ठाकुर सङ्ग्रित पुस्तके तु क्लेषते न मृदावाक्यमिति
तालव्यशान्ता पाठोऽस्तीत्युभयो क सम्भीचीनतर इति सुधीभिश्चिन्त्यमिति ।

तुपारदौधितिकरक्लिखत्तमोक्लरोत्यादि च क्लिशं करोतीति कण्ठादित्वात् यो यवन्तमाहुः । नृपात्मजौ चिक्लिशतुः ससीताविति भट्टिप्रयोगश्च कैयादिकात् समादधते, तद्धेयं कैयादिकस्य बाधनार्थत्वात् (बाधनं पीडनं तदर्धत्वेन सकर्मकत्वादित्यर्थः) चकारात् क्लेयङ् च (उपतापार्थकः) ।

६ । क्लिषू गतु विवाधे (क्लिष, क्वा, प) विवाधोविधतिः (विघ्नोत्पादनपीडनादिकमित्यर्थः) ऊ—अक्लेयीत् अक्लिचत् । ग—इत्यमारार्थमानोऽपि क्लिप्नाति भुवनत्रयमिति कुमार-सम्भवम् । २।४० ।

१० । णश्छयू नाशे (णश्, दिवा, प) नाशो दर्शनाभाव इति प्राश्वः । लुक्कायनमिति सर्वस्वम् । छ—अनेशत् अनयत् । य—नश्यति शत्रुक्षिरोभवतीत्यर्थः । छ—नशियति नक्ष्यति ।

११ । णिश शीले (णिश, श्वा, प) शीले समाधौ । नेयति योगी । निनिशतुः ।

१२ । दशिक् त्विधि (दन्श, चु, प) इ, क—दंशयति । त्विधि दीप्तौ ।

दशिक् छ दर्शे दन्शौ च दंशे दाशन् हिंसने ।

१२ । दशिक छ दर्शे (दन्श, चु, था) इ, क, छ—दंशयते । दर्शो दर्शनम् ।

१३ । दन्शौ च दंशे (दन्श, म्वा, प) औ—अदाह्णीत् । दशति बिम्बफलं शुकशावकः । दंशनमित्यनुस्वारयुक्तम् । अन्येतु अनुस्वारहीनं पठित्वा तन्निर्देशादनटि नकारलोप इत्यञ्जः । अतएव दशनो दन्तः । चकारादशिक छ च (दंशनार्थकः) ।

नाहि दंशयते कश्चिदिदया गाडुराख्येति उलायुधः । । २०५ ।
 भट्टमल्लमते दंशनमिह (१) सन्नाहः, तेन अदंशयन्वदित-
 शौर्यदंशनासनूरयन्वय इति दृष्टिभूयत इति माधः । । ७।२। ।
 तन्ः सकश्चायकुरित्यर्थः । (२) अत परमौपदं चिन्त्यमिति
 धल्लभः । यस्तुतस्तु दंशंकरोतीति औ साध्यम् । (३) ।

। ४ । दाशन् र हिंसने (दाश, खा, प) एतदाद्यास्त्रयो
 द्वितीयस्वरिणः । न—दाशोति । र—वैदिकः ।

दाशक् ङ दानेदाशञ्चदिशौञ्शौचेऽथ इहंशौ ।
 मेक्षे धूशक् कान्तिकृतौ पिश् यपावयवे पशञ् ।
 वाधे ग्रन्थे पशक् बन्धे भृश मन्शिर्युधःपते ।

। ४ । दाश कङ दाने (दाश, चु, आ) ङ—अददाशत् ।
 क, ङ—दाशयते ।

। ४ । दाश ङच (दाश, भू, आ) ङ—अददाशत् । ज—
 दाशति दाशते । चकारादाने ।

। ५ । दिशौ ज श ओचे (दिश, तुदा, उ) औ—अदिक्षत् ।
 ज, श—दिशति दिशते । ओच इति उचिर्य समवायने इत्यस्य
 अलि रूपम् । धात्वनामनेकार्थत्वादोच इह दानमाज्ञापनं वा ।

(१) दशि कङ दशे दंशने इत्यत्र ।

(२) अतएव भट्टमल्ल शंखर्मयति सचह्यत्वात्ताने सज्जतीत्यपि । सन्दंशते
 दंशयते सन्नाहे पदपञ्चकमित्यस्य टीकायां मल्लिनाथः ।

(३) केचित्तु पुरादिभूमयपदिषु पठन्तीति मल्लिनाथः ।

दिदेय कौत्साय समस्तमेवेति रघुः । ५।३० । कथनेऽप्ययं, धर्मं दिशति देगिकः । (१) ।

१६ । अथ इहगौ मेचे (इय, भ्रा, प) इह—
अद्वयत् अद्राक्षीत् । औ—द्रष्टा । मेक्षयाक्षुपज्ञानम् । पश्यति
चन्द्रं लोकः । ततः स इहये च ताविति चण्डीप्रयोगे
व्यतीकारे आत्मनेपदम् । द्रष्टेऽहं परमेश्वरीति गणलता-
नित्यत्वादात्मनेपदम् ।

१७ । धूग क कान्तिस्तौ (धूग, चु, प) पञ्चस्यरी । कान्ति-
क्षतिः शोभायुक्तकरणम् । चन्दनो धूगयत्यङ्गम् ।

१८ । पिश शपावयवे (पिश, तुदा, प) श, प—दिशति
पटः, अवयवी स्यादित्यर्थः ।

१९ । पश ज पाधे ग्रन्थे (पश, भ्रा, उ) ज—पगति पशते ।
पाधो विवृतिः, (व्याघात इत्यर्थः) ग्रन्थो ग्रन्थनम् । ग्रन्थस्थाने
स्पर्शं पठन्ति केचित् ।

२० । पश क वन्धे (पश, चु, प) क—पाशयति ।

२० । भृशिर्यु अघःपते } (भृश, दिवा, प)

२१ । भ्रन्शिर्यु अघःपते } (भ्रन्श, दिवा, प) शेषाद्याः

(१) कचित् पुलके भूवे दिश शीघ्रं रोचे इति, टीकायाञ्च "शीघ्र इह
सूचकं पैशुन्ये प्रसादित्वाटनि सूचकस्य भावः शीघ्रं दन्त्यादि । तस्यार्थो आपनं
शोहनं कथनञ्च । प्रसाद्यन्तु सूचकं पैशुन्ये इत्यस्य दृश्यम् । दिदेय कौत्साय
समस्तमेवेति रघुः, दत्तमिति ज्ञापयामास इत्यर्थः । कौत्सायेति चतुर्थी गत्यर्थ-
मन्यटे इत्यस्य वाच्यस्य व्यपस्यया यदभिमेत्य भावार्थः, प्रयुज्यते तस्मात् कर्मणोऽपि
चतुर्थीविरूपभात् । दानार्थत्वात् सम्प्रदाने चतुर्थीति रमानाय । शोहणेऽस्य
प्रयोगाभावः" इत्येवं धातो दृश्यते ।

पञ्च रेफयुक्ताद्याः । इर्—अभ्ययत् अभयिीत्, अभ्रयत् अभ्रं-
शीत् । आभ्यां नित्यं ऊ इति दुगे । य—अभ्यति, पूर्व्यमाणा
शरीरेण अभ्यत्यरिपताकिनीति इत्यायुधः । १७६ । उ—भयित्वा
भृदा ; भ्रंयित्वा भ्रदा ।

लभन्शुङ्भ्रय्य चभ्राश्यभ्राश्य् टुङ्भासि तौ रनौ ।

२१ । ल भन्शु ङ च } (भन्श, भ्रा, आ)

२२ । भ्रय्य च } (भ्रय, दिवा, प) ल—अभ्रयत् ।

उ—भ्रंयित्वा भ्रदा । ङ—भ्रंयते । य—अभ्यति । उ—भयित्वा
भृदा । चकारादधःपते ।

२३ । भ्राश्य ङ्ग टुङ् भासि } (भ्राश, दिवा, आ)

२४ । भ्राश ङ्ग टुङ् भासि } (भ्राश, भ्रा, आ)

य, ङ—भ्राश्यते । ङ्ग—अवभ्राशत् । स्वमते अनयोर्जङि
कृत्स्नविकल्पनेऽपि सप्तमस्वरानुबन्धोऽन्येषामनुरोधात् । य—भ्रेशे
बभ्राशे । टु—भ्राशयुः । ङ—भ्राशते । भासि दीप्तौ ।

तौ रनौ । तौ एतौ (भ्राशधात्व) रनौ च स्याताम्, रेफस्याने
दन्त्यनकारो ययोस्तौ रनौ । यथा—

२४ । भ्राश्य ङ्ग टुङ् भासि } (भ्राश, दिवा, आ)

२४ । भ्राश ङ्ग टुङ् भासि } (भ्राश, भ्रा, आ) य,

ङ—भ्राश्यते । ङ्ग—अवभ्राशत् । य—भ्रेशे बभ्राशे । टु—
भ्राशयुः । ङ—भ्राशते ।

मश मिश्रुध्वनौ कोपे मशशौ मशि रुश्रिशौश् ।

हिंसे लशक्विल्लयोगे शौलिश गत्यां ङलिश्य औ ।

तौच्छेष्ट दृशिर्य दृत्यां शौ विश् प्रवेगे ङ वाश्य ङट ।
शब्दे वश्लु स्पृहि शश लवने स्पृश शौ स्पृशि ।

२५ । मश धनौ कोपे } (मश, भ्रा, प)

२६ । मिश त धनौ कोपे } (मिश, भ्रा, प) मशकः । मेशति ।

२७ । दश शौ दृशि (दश, तुदा, प) श—दृशति ।

औ—अस्मात्तौत् अस्मात्तौत् अस्मात्तौत् । दृशीति तालयान्तस्यैव
रूपम्, तेनानिर्दिष्टार्थत्वात् स्पर्शनं प्रणिधानञ्च तस्यार्थः । स्पर्शने—
परान्दशन् हर्षजडेन पाणिना तदीयमङ्गं कुलिशव्रणाद्धितमिति
रहुः । ३ । ६८ । प्रणिधाने—रामप्रवासे व्यस्यन् दोषं जनापवादं
सनरेन्द्रहत्युं, केकयीति शेष इति भट्टि' । ३।७। विसर्गः परामर्गः ।
दृशीति मूर्धन्यान्तपाठो हेय', तर्हि क्षमैवार्थः स्यात् ।

२८ । दशौ श दृसे } (दश, तुदा, प)

२९ । दिशौ श दृसे } (दिश, तुदा, प) औ—अदृशत्,

अदृशत् । श—दृशति, दिशति । रोक्षति, रेक्षति (अनेनोदा-
हरणेनायं न कुटादिरिति सूचितम्) ।

३० । लश क शिल्पयोगे (लश, शु, प) क—लाशयति
कुशलो इत्ये, शिल्प शुनक्तीत्यर्थः ।

३१ । शौ लिश गत्याम् (शिथ, तुदा, प) श—लिशति ।

औ—अलिशत् । लेटा ।

३२ । ङ लिश औ तौच्छेष्ट (लिश, दिवा, आ) तौच्छेष्टमल्पी-
भावः । ङ, य—लिश्यते धर्मः कलौ । औ—लेटा ।

३३ । दृशिर्य दृत्याम् (दृश, दिवा, प) दृश्—अदृशत्
अवर्णीत् । अस्मान्नित्यंङ इति दुर्गः । य—दृशति यरं कन्या ।

३३ । गौ विग प्रयेगे (विग, गुटा, य) ग—विगति । औ—
अविद्यत् । विप्रेग कश्चिज्जाटिलमापोवनमिति कुमारसम्भवम् । ५।३०।
विपराक्षिपरिच्यवकीत्यादिनाम्ननेपटविधानेऽपि 'अट्टे निविगती
भयाटि'ति रघौ केवलात् गटप्रत्ययं विधाय पचादुपसर्गेण योग
इति दुर्घट्टट्टिः । निगब्द इहोपसर्गप्रतिष्पकोग । यस्याद्विग-
मिदं स्र्यं तस्य गतया मणायनः । तस्यादेवोप्यते विष्णुपिंगे-
र्धातो. प्रयेगनाटिति पुराणे विष्णुगब्दस्युत्पादनात् गृह्णान्तोऽय-
मिति ज्ञेयित्, त'स्युत्पं तालय्यान्तस्य स्र्यसंज्ञतयात् ।

३४ । उ वाग्ग षट् गब्दे (वाग, टिवा, चा) गब्द इष्ट तिरचा-
मेव । तिरचा वागितं हतमित्यमरात् । उ, य—वाग्गते पक्षी ।
षट्—अपवागत । उद्वाग्वमानः पितरं सराममिति भट्टी (३।३२)
अनेकार्यत्वादाहानार्थः । वासितं गुरभीकते । ज्ञानमात्रे पणा-
राये वासितं वल्लवेटिने इति विश्वप्रकाशात् दन्त्यान्तोऽयमपीति ।

३५ । यग लु स्पृष्टि (यग, अटा, य) ल्—वटि धनं लोक ।

३६ । गग स्रजे (गग, भू, य) तालय्यादिः । गगीगशि-
शुगीः गगन्ति किरातयमकात् । १५।५ । गगति भेक', स्रजेन
गच्छतीत्यर्थः । तृफलभजेत्यत्र यर्जनमस्यैव । दन्त्यान्तोऽप्यय-
मित्येके ।

३७ । स्पृग यौ स्पृशि (स्पृग, तुदा, य) श—स्पृगति । औ—
अस्पाचीत् अस्पार्चीत् अस्पृच्छत् । चक्षेन पस्पर्श तद्वद्विन्द्र
इति कुमारसम्भवम् । ३।२२ ।

• स्पर्शकङ् ग्रहणे स्नेहे स्पर्शज ग्रन्थवाधयोः ।

शकारान्ता नवत्रिंशदिह धातव ईरिताः ।

३८ । स्पर्ग क ङ ग्रहणे (स्पर्ग, सु, आ) रेफोपधः । क,
ङ—स्पर्गयते, विस्पर्गयिष्यते ।

३९ । स्पर्ग छ ग्रन्थबाधयोः (स्पर्ग, भ्रा, उ) छ—स्पर्गति
स्पर्गते । पस्पाग । केचिद्ग्रन्थस्याने स्पर्गं पठन्ति ।

शकारान्ता नवविंगटिष्ट भातव ईरिताः ।

(नवाधिका त्रिंशत्त्रयविंगटून् नवचत्वारिंशदित्यर्थः) ।

मान्तरगः ।

अक्षन्क्षू व्याप्तिमंक्ष्योरपञ् दीप्तो ग्रहे गतो ।

{ । अक्षन् व्याप्तिमंक्ष्योः } (अक्ष, म्या, प)

{ । अक्ष व्याप्तिमंक्ष्योः } (अक्ष, आ, प) न—

अक्षोति । छ—आक्षिप्तं आटी । अक्षति धनं लोका, व्याप्नोति
रागीकरोति चेत्यर्थः ।

२ । अक्ष छ दीप्तो ग्रहे गतो (अक्ष, भ्रा, उ) छ—अक्षति
अक्षते ।

इप्गाभीक्ष्णो इपुश् वाञ्छे इष्य सर्पग ईपङ् ।

दानेक्षहिंसे चेपुञ्छे ईक्षङ् दर्शन उक्ष् छपि ।

३ । इप् गाभीक्ष्णो (इप्, म्या, प) आभीक्ष्णं दीनः-
पुन्येन करणम् । ग—इप्पाति पण्डितः पुष्टं, पुनः पुनः
करोतीत्यर्थः ।

३ । इप् ग वाञ्छे (इप्, तदा, प) उ—एषित्वा, इदा ।

वेम् सहेत्यादिनैवेष्टसिद्धावस्थोदनुबन्धस्तत्सूत्रे इपगाभीक्ष्णे इष्य
सर्पणे इत्येतयोरप्राप्तये विग्रहेणार्थः । न च पिवादियङ्गणवत्
तत्र इच्छेति ग्रहणेनैवेष्टसिद्धिरिति वाच्यं लाघवाभावे प्राचीन-
मतस्यैव न्याय्यत्वात् । श—इच्छन्ती इच्छती । अस्यैव इच्छा-
देयः । इच्छति धनं लोकः ।

३ । इष्य सर्पणे (इप, दिवा, प) य—इष्यति । सर्पणं गतिः ।

४ । ईप ङ दानेक्षचिंसे च (ईप, आ, आ) दीर्घादिः ।

ङ—ईपते । ईक्षो दर्शनम् । चकारात् सर्पणे च ।

४ । ईपुण्ड्रे (ईप, भ्रा, प) उण्ड उद्धृतशस्त्रशेषामहरणम् ।
ईपति धान्यं दीनः ।

५ । ईक्ष ङ दर्शने (ईक्ष, भ्रा, आ) दर्शनं चाक्षुषज्ञानं
प्रणिधानञ्च । ङ—ईक्षते चन्द्रं लोकः । न कामवृत्तिर्वचनीय-
मीक्षते इति कुमारसम्भवम् । ५।८२। निरीक्षिष्यामि यन्मनीनिति
गणकृतानित्यत्वात्, पचादित्वादिनि निरीक्ष इवाचरतीति कौ
साध्यम् ।

६ । उक्ष ढपि (उक्ष, भ्रा, प) ढट् सेकः । उक्षति
वृक्षं मेघः ।

उपूप् वधे दह्णप् रोगे ऋच्छन् वध ऋषीश् गतौ ।

७ । उपु वधे दहि } (उप, भ्रा, क्तावेट्, प)

७ । उप वधे दहि } (उप, भ्रा, प) द्वौ क्रस्वादी । उ—

ओषित्या उष्टा । ओषति । पूर्वस्य क्तावेट्त्वान्वेम् ङीष्तीत्यादिना
इमो निषेधे निष्ठायां उटः, शेषस्य उपित इति भेदः । दहि
भग्नीकरणे ।

८ । ऊप रोगे (ऊप, भ्रा, प) दीर्घादिः । ऊपति सन्तं खलः
(पीडयतीत्यर्थः) ।

९ । ऋक्षु न वधे (ऋक्ष, स्वा, प) र—वैदिकः । न—
ऋक्षोति ।

१० । ऋषी श गतौ (ऋष, तुदा, प) ऊखादिः । ई—ऋटः ।
श—ऋपति । अपिता ।

एपृङ् च कप् वधे कुप् ग निष्कर्षे काक्षि काङ्क्षणे ।

११ । एपृङ् च (एप, भ्रा, चा) एकादशस्वरौ । ऋ—मा
भवान् एषियत् । ङ—एयते । चकराज्जतौ ।

१२ । कय वधे (कय, भ्रा, प) कपति । अयमुभयपदीति
चतुर्भुजजुमरौ । रामरमानायौ तु इमं परस्मैपदिनं मत्वा
उभयपदिनं तालव्यान्तमन्यं मन्येते ।

१३ । कुपग निष्कर्षे (कुप, क्रा, प) ग—कुणाति । चुकोप ।
निष्कर्षे दूयत्तापरिच्छेदः । खनैरवकुणाति इति वोपदेवः ।
निष्कर्षोऽन्तःप्रकाशनमिति गोविन्दभट्टः । ततोऽकुणाद्दृष्टोवः
कृष्टः प्राणान् वनौकसामिति भट्टौ (१७ । ८०) अनेकार्थत्वा-
न्निष्कासनार्थः ।

१४ । काक्षि काङ्क्षणे (काङ्क्ष, भ्रा, प) इ—काङ्क्षति धनं
लोकः । नमध्यपाठेनैवेष्टसिद्धाविदुयन्धो वेदपञ्चारणभेदार्थः ।

कपौत्वाकपि कप् शौञ्च विलेखे खप् वधेऽथगेप् ।
ग्लेपृङ्ङन्वेपेऽथ एप् सङ्कर्षे घुष्कि इर्नुतौ ।
विशब्द आङः सततक्रन्द इर्घुप् वधे घुपिङ् ।

धूशे घपिङ् क्षरे चूप् याने चक्षल्ङ् वदे चपञ् ।
 भक्षेऽथ चप् वधेक्षप् जप् जूप् अचक्ष्णे जिजुप् सुदि ।
 सेवे कि जुप् तर्कट्पगो जिप् सेकेऽथ जेपृङ् ।
 गत्यां जक्षिम् ङ् दाने च जक्षक्ष्लुष् भक्षहासयोः ।

१५ । क्षपौ त्वाक्षपि (क्षप, भ्वा, प) औ—अकाक्षीत्
 अकाक्षीत् अकक्षत् । आक्षपि आकर्षणे । कर्षन्ति तुरगा रथम् ।

१५ । क्षप शौ अ च विलेखे (क्षप, तुदा, ङ) श, ज—
 क्षपति क्षपते भूमिं क्षपकः । औ—अकाक्षीत् अकाक्षीत् अकक्षत् ।
 अकारात् क्षपौ च । (विलेखः कर्षणम्) ।

१६ । खप वधे (खप, भ्वा, प) खपति ।

१७ । अथ गेपृ ङ् अन्येपे } (गेप, भ्वा, षा)

१८ । ग्लेपृ ङ् अन्येपे } (ग्लेप, भ्वा, षा) आद्यः

कैश्चिन् भन्यते । येषोऽन्तःस्यादतीययुक्तः । ङ—अजिगेपत्
 अजिग्लेपत् । ङ—गेपते, ग्लेपते । जिगेपे, जिग्लेपे । अन्येषोऽनु-
 सन्धानम् । ग्लेपते यः सता मार्गमिति हलायुधः । २४७ ।

१९ । अथ ह्यु सङ्घर्षे (ह्यु, भ्वा, प) ङ—घर्षित्वा ह्वा ।
 घर्षति चन्दनं लोकः ।

२० । हुष्कि दूर्नुतौ विशब्दे (हुप, जु, भ्वा, प) एतदाद्या-
 स्त्रयः पञ्चमस्वरिणः । विशब्द इह आविष्करणं, कथनं, नाना-
 शब्दकरणं वा । कि—घोषति गूढमर्थमभियुक्तः । नायद्यं घोषति
 हारि यस्य कश्चिदुपद्रवमिति हलायुधः । १४१ । ईर्—अहुपत्
 अघोषीत् ।

आङः सततकन्दे । हुष्कि ईर् इत्यनुवर्त्तते । (आङित्युपसर्गात्

घुष्कि इर् इत्यस्य सततकन्दनमर्थ इति) कि—आधोपयति
शोकार्त्ताः, सततं कन्दतीत्यर्थः ।

२० । घुर्घुष वधे (घुष, भ्वा, प) इर्—अधुपत् अधोपीत् ।

२० । घुषिङ् घूये (घुन्प, भ्वा, णा) धूयः कान्तिवृत्तिः ।
इ—घुंयते । ङ—घुंपते चन्दनो गात्रम् ।

२१ । घपि ङ चरे (घन्प, भ्वा, णा) आद्यस्वरी । इ—
घंयते । ङ—घंपते । अयं कैश्चिन्न मन्यते ।

२२ । च्प माने (चूप, भ्वा, प) दीर्घी । चूपत्याम् लोकः ।

२३ । चत्त लङ वदे (चत्त, अदा, णा) वदः कथनम् । ल,
ङ—चष्टे धर्मं धीरः । तृतीयस्वरानुबन्धोऽयमिति प्राहः । इकार
उच्चारणार्थ इति केचित् । कन्दसि गुणागमार्थ इति केचित् ।
वेदेष्वच्चारणभेदार्थ इति केचित् । तत्र वद्वस्तु तृतीयस्वरो-
लिपिकदप्रमादकृतः किन्तु चतुर्थस्वरानुबन्धोऽयं निष्ठाया
इमन्निषेधार्थः, तेन वर्जनायै एवाञ्ज्वाजादेशयोरप्राप्तौ आचष्टं
वर्जनमित्याहुः ।

२४ । चप ज भक्षे (चप, भ्वा, उ) ज—चपति चपते ।

२४ । अय चप वधे (चप, भ्वा, प) चपति ।

२५ । छप ज च { (छप, भ्वा, उ)

२६ । जप ज च { (जप, भ्वा, उ)

२७ । जूप ज च { (जूप, भ्वा, उ) शेषः षष्ठस्वरी । ज—

छपति छपते ; जपति जपते , जूपति जूपते । आद्यः कैश्चिन्न
मन्यते । अन्यौ परस्मैपदिनावित्यन्ये । चकाराहधे ।

२८ । श ङीञि जुप मुदि सेवे (जुप, उदा, णा) पञ्चमस्वरी ।

श, ङ—जपते । ई, ङि—जुष्टोऽस्ति । मुदि हर्षे ।

२८ । किं जुष तर्कटप्लवोः (जुष, जु, भ्वा, ष) पञ्चमस्वरौ ।
कि—जोषयति, जोषत्यन्यगुणं गुणी, तर्कयतीत्यर्थः ।

२९ । जिषु सेके (जिष, भ्वा, ष) उ—जेपित्वा, जिष्टा ।

३० । अय जेपृङ् गत्याम् (जेप, भ्वा, षा) एकादशस्वरौ ।
जट—अजिजेपत् । जट—जेपते, जिजेषे ।

३१ । जङ्घ मङ् दाने च (जङ्घ, भ्वा, षा) इ—जङ्घते ।
नमध्यपाठेनैवेष्टसिद्धाविदुबन्धो वेदेष्टृज्ञाणभेदार्थः । म—अजङ्घि
अजाङ्घि, जङ्घं जङ्घं जाङ्घं जाङ्घं । अनुबन्धवलादनुपधाया
अपि दीर्घः । स्वमते दीर्घविधिद्वधा नोपेक्षते । जट—जङ्घते ।
चकारात्तत्वाच्च ।

३१ । जञ्ज जञ्जुष भञ्जहासयोः (जञ्ज, अदा, ष) केचित्
विष्णुपुराणे यक्षराक्षसोत्पत्तिप्रसङ्गे “यक्ष्यतामिति यैस्तं ते वै
यक्षस्तु यक्षणादि”ति भञ्जणार्थस्यैव यक्ष्युत्पादनादेतमन्तःस्यादिं
मन्यन्ते । तत्र अमरटीकायां वर्ग्यजकारस्यान्तःस्थयकारश्चान्दसो
द्रष्टव्य इत्युक्ता वर्ग्यादिरयं निर्णीतः । जञ्ज—जञ्जति । जञ्ज, ष—
जञ्जति ।

भूपञ् ग्रहेऽपिधाने भूप्वधे रोपृङ् गृह्णन्ते ।

३२ । भूप ज ग्रहेऽपिधाने (भूप, भ्वा, ष) ज—भूपति
भूपते वस्त्रं जमो, गृह्णाति परिदधाति वेत्यर्थः । सप्तमस्वरादि-
रयमिति पूर्णचन्द्रत्रिलोचनरामाः । (तन्मतेऽयं षट्पधातु-
रित्यर्थः) अर्पति अर्पते ।

३२ । भूप वधे (भूप, भ्वा, ष) आद्यस्वरौ । भूपति । षट्-
स्वरौ धावमिति केचित् । भूपति ।

१३ । शेषृङ् वजे } (शेष, भ्रा, आ)

१४ । णच् वजे } (णच्, भ्रा, प) ऋ—अनिनेपत् ।

ऋ—नेपते, निनेपे । नक्षति । वजो गतिः ।

णिप् सेके णिच् चुम्वे तृप् तुष्टौ तुप् लृ यौ जि च ।

१५ । णिप् सेके (णिप्, भ्रा, प) ऋ—नेपित्वा निष्ठा ।

१६ । णिच् चुम्बने (णिच्, भ्रा, प) निक्षति । (प्रणिक्षति
प्रनिक्षति) ।

१७ । वप तुष्टौ (वप, भ्रा, प) पष्ठस्यरी । वपन्ति कुल-
देवताः ।

१८ । तुप् लृ यौ जि च (तुप्, दिवा, प) ऋ—अतुपत् । य—
तुष्यति । यौ—तोष्टा । जि—तुष्टोऽस्ति । चकारात् तुष्टौ ।

त्विपौञ् भासेऽवान्निवासे दाने चैर्य जि तृप् लृपि ।

१९ । त्विपौञ् भासे (त्विप्, भ्रा, च) यौ—अत्विक्षत् ।
अ—त्वेपति त्वेपते । भासो दीप्तिः ।

अवान्निवासे दाने च । त्विपौञ् इत्यनुवर्त्तते । चकाराद्भासे
च । यौ—अवात्विक्षत् । अ—अवत्वेपति अवत्वेपते, निवसति
ददाति दीप्यते, वेत्यर्थः ।

४० । इर्यजि तृप् लृपि (तृप्, दिवा, प) इर्—अतृपत्
अतर्पीत् । अस्मान्नित्यं ङ इति दुर्गः । य—तृप्यति । जि—
तृपितोऽस्ति । तृट् आकाङ्क्षा । इच्छाकाङ्क्षासृहेहातृत्वाञ्छा-
लिप्तामनोरथ इत्यमरात् । नदुपस्थितमग्रहीदजः पितुराज्ञेति
न भोगतृणयेति रघुः । ८ । २ । तृप्यति घर्नं लोकः, तृप पिपासांया-
मिति प्राश्नः । तृप्यति तोयं पान्य इति रमानाथः ।

तच्चित्यां त्वच् त्वचोग्राहे त्वच् कार्शेऽथ ताववौ ।

४१ । त्वच् इत्याम् (त्वच्, भ्रा, प) सप्तमस्यरी । त्वत्तति ।
इत्यां गतौ ।

४२ । त्वच् त्वचोग्राहे (त्वच्, भ्रा, प) त्वचोग्राहचर्माणो
ग्रहणम् । त्वच् त्वचने इति प्राश्नः । त्वचनं संवरणमिति
रमानायः । त्वत्तति कायं वर्मणा भटः ।

४३ । त्वच् कार्शे (त्वच्, भ्रा, प) ज—त्वच्चिप्यति त्वत्तति ।
कार्शे कृशीकरणम् । त्वत्तति काष्ठं तच्चा ।

अथ ताववौ ।

तौ एतौ (त्वच्घात्) अवौ वकाररहितौ व स्याताम् । यथा—

४३ । त्वच् त्वचोग्राहे } (त्वच्, भ्रा, प)

४३ । त्वच् कार्शे } (त्वच्, भ्रा, प, वेट्) त्वत्तति । ज—

त्वच्चिप्यति त्वत्तति ।

तच्चून् तच्चेङ् दीक्ष मौण्डेज्याज्योऽर्थे दक्षङ् स्यदे ।

द्वौ दक्षपङ् हन्त्यर्थे इर्दुष्यौ वैकतेल् द्विपौ ज् ।

वैरे द्राक्ष भ्राक्ष ध्राक्ष काङ्क्षे घोररुते धृपक् ।

ङ् शक्तिवन्धे जि धृपान् प्रागरुमे धृपुसंहतौ ।

हिंसे धृपा कि त्वमर्पे धूपक् धूशेर्लिधिप् रवे ।

४३ । तच्चून् तच्चे (त्वच्, स्वा, प) तच्चः कृशीकरणम् । ज—
त्वच्चिप्यति त्वत्तति । न—तच्चणोति काष्ठं तच्चा ।

४४ । ङ दीक्ष मौण्डेज्याज्योऽर्थे (दीक्ष, भ्रा, भा) मौण्डं

मुण्डितमस्तकीभावः । इज्या यजनम् । ज्योऽर्थो नियमव्रता-
देशोपनीतयः (ओकारान्तगणे ज्योञ्च नियमव्रतादेशोपनीति-
ज्वित्युक्तं, अस्यापि तदर्थो इत्यर्थः) । ङ—दीक्षते वटुर्मुण्डित-
मस्तकः स्यादित्यर्थः । दीक्षते जनो यजतीत्यर्थः । दीक्षते याज्ञिको
नियमी स्यादित्यर्थः । दीक्षते पण्डितो जन, व्रतमुपदिशती-
त्यर्थः । दीक्षते पुत्रं विप्र, उपनयतीत्यर्थः ।

४५ । दक्ष ङ स्यदे दक्षौ (दक्ष, भ्वा, आ,) स्यद द्वा प्रीम-
करणम् । ङ—दक्षते धनसुद्योगी, प्रीममुत्पादयतीत्यर्थः ।

४५ । दक्षपञ्च इत्यर्थे (दक्ष, भ्वा, आ, घटादि.) म—
अदक्षि अदाक्षि, दक्षं दक्षं दक्षं दक्षं । मानुबन्धवलादनुपधाया-
अपि दीर्घः । स्वमतेषु दीर्घविधिरुपधा नोपेक्षते । प—
दक्षा, सेमक्तात् सरोरित्यनेनैवेदसिद्धावस्य पानुबन्धस्वरपर्यन्त-
घटादिभ्यो ङ इति प्राचीनमतानुवादायः । ङ—दक्षते । इत्यर्थे
गतिवधयोः ।

४६ । इर्दुष्यौ वैकृते (दुष, दिवा, प) वैकृतमशुद्धीभावः ।
इर्—अदुपत् अदुक्षत् । अद्यान्नित्यं ङ इति दुर्गः । य—दुष्यति
लोक, पापात् । औ—दोषा ।

४७ । ल द्विपौ ज वैरे (द्विप, अदा, उ) ल, ज—द्वेष्टि द्विष्टे ।
औ—अद्विक्षत् । द्विषन्ति मन्दाचरितं महात्मनामिति कुमार-
सम्भवम् । ५ । ७५ ।

४८ । द्राक्षि काष्ठे घोरस्ते } (द्राक्ष, भ्वा, प)

४९ । भाक्षि काष्ठे घोरस्ते } (भाक्ष, भ्वा, प)

५० । प्राक्षि काष्ठे घोरस्ते } (प्राक्ष, भ्वा, प) आद्यन्तौ

रेफयुक्तादौ, मध्यम ओष्ठवर्गशेषयुक्तादिः । घोरस्तमिति तिरश्चा-

मेव घोरशब्दः । इ—द्राद्धति, घ्राद्धति, भ्राद्धति पक्षौ । नमध्य-
पाठेनैवेष्टसिद्धावेपामिदनुबन्धो वेदेषूच्चारणभेदार्थः ।

५१ । धप कड शक्तिबन्धे (धप, चु, आ) शक्तिर्बन्धः शक्ति-
बन्धः (अभिभव इत्यर्थः) । क, ड—धर्पयते यङ्गिण्यः ।

५१ । जि हृषान प्रागल्भ्ये (धप, स्वा, प) जि—हृष्टोऽक्षि ।
आ—धर्पितं हृष्टं तेन, प्रधर्पितः प्रहृष्टः सः । न—न हृष्योति
सुरोरप्रे (यः) इति हलायुधः । ८७ ।

५१ । धपु संजतौ हिंसे (धप, भ्रा, प) ड—धर्पित्वा हृष्टा ।
संजतिः सन्तुष्टः ।

५१ । धपा कि त्वमर्पे (धप, चु, भ्रा, प) आ—धर्पितं हृष्टं
तेन, प्रधर्पितः प्रहृष्टः सः । कि—धर्पयति धर्पति । अमर्प इह
अभिभव इति ऋट्मल्लः । न धर्पति निजाः प्रजाः । तमेव धर्पय-
त्येकं यस्तासु प्रतिकूलतीति हलायुधः । ८७ ।

५२ । धूप क धूये (धूप, चु, प) यष्ठस्वरौ । धूयः कान्ति-
कृतिः । क—चन्दनो धूपयत्यङ्गम् ।

५३ । लि धिप रवे (धिप, हा, प) र—वैदिकः । लि—
दिधेष्टि । रवः शब्दः ।

धिच धुचङ् सन्दीपे क्षेपे जीवे पुपग् पुप ।

पुष्टौष्ट पुप्यौच पुपक् धृतौ धौ पिप्लु चूर्णने ।

५४ । धिच ङ सन्दीपे क्षेपे जीवने } (धिच, भ्रा, आ)

५५ । धुच ङ सन्दीपे क्षेपे जीवने } (धुच, भ्रा, आ)

हौ केमात् तृतीयपञ्चमस्वरिणौ । ङ—धिचते, धुचते यङ्गिः,
सन्दीप्यते इत्यर्थः । धिचते धुचते जनः, क्षिण्यति जीवति येत्यर्थः ।

५६ । पुप ग पुटौ } (पुप, क्वा, प)

५६ । पुप पुटौ } (पुप, भ्वा, प) ग—पुण्याति । पुपोप ।

पोपति पुत्रं तातः ।

५६ । ल पुथौ च (पुप, दिवा, प) ल—अपुपत् । य—पुप्यति । थौ—पोटा । चकारात् पुटौ ।

५६ । पुपक् धतौ (पुप, चु, प) क—पोपयति । (तृष्णां न पुण्याति यथांश्चि पुप्यति प्रवारणैर्विप्रमनांश्चि पोपति । भट्यांश्च यः पोपयतीप्सितैर्धनैरिति सर्वत्र क्लृप्तायुधः । २१ ।

५७ । धौ पिप् ल चूर्णने (पिप, क्वा, प) ध—पिनटि लोको गोधूमम् । थौ—पेटा । ल—अपिपत् ।

पपक् वन्धे पपञ् वाधे ग्रन्थे पक्षक् परिग्रहे ।

५८ । पप क वन्धे (पप, चु, प) क—पापयति । तालध्यान्त एवायमिति वचनः, दन्त्यान्त इति केचित् । स्वरुन्ध्यान्तपाठस्तु केषाञ्चिदतुरोधात् ।

५८ । पपञ् वाधे ग्रन्थे (पप, भ्वा, ङ) ङ—पपति पपते । वाधो विहतिः । ग्रन्थो ग्रन्थनम् । ग्रन्थस्याने स्पर्शं पठन्ति केचित् ।

५८ । पक्ष क परिग्रहे (पक्ष, चु, प) क—पक्षयति ।

पर्यङ् स्नेहे प्रपग् सेकपूर्व्योश्च प्रपुदह्यम् ।

रलौ लुप्यल्लच प्युष्येर्भागे च प्युपकुत्सृजि ।

६० । पर्य ङ स्नेहे (पर्य, भ्वा, ञा) रेफोपधः । स्नेह इच्छाद्रोभावः । ङ—पर्यते पयसा पटः । स्पर्श इति चतुर्भुजः । स्पर्षते पस्परे ।

६१ । सुप ग. सेकपूर्वोच (सुप, क्त्वा, प) ग—सुष्णाति,
पुमोप । सेकस्थाने मोचनमिति धातुप्रदीपमट्टमह्वौ । चकारात्
खेहे च ।

६१ । सुपु दृङि (सुप, भ्वा, प) उ—मोयित्वा मुदा ।
मोपति । दृङि भञ्जीकरणे ।

अन् रलौ ।

अन् एतौ (प्रपधात्) रलौ च स्याताम् । रेफस्थाने
अन्तःस्यादतौ यो ययोरलौ रलौ । यथा—

६२ । सुप ग सेकपूर्वोच } (सुप, क्त्वा, प)

६२ । सुपु दृङि } (सुप, भ्वा, प) ग—सुष्णाति ।

उ—मोयित्वा मुदा । मोपति ।

६२ । सुप्य छ च (सुप, दिवा, प) अन्तःस्याद्युक्तः ।
य—सुप्यति । छ—असृपत् । पुमोप । चकारादृङि ।

६३ । प्युषेर् भागे च (प्युप, दिवा, प) अन्तःस्याद्युक्तः ।
य—प्युप्यति धनं दायादः । इर्—अप्युपत् अप्योपीत् । अच्चा-
न्वित्यं ऊ इति दुर्गः । चकारादृङि च ।

६३ । प्युप क उत्सृजि (प्युप, चु, प) अन्तःस्याद्युक्तः ।
उत्सृजि उत्सर्गे । क—प्योपयति धनं दाता । (१) ।

एयु, सेके पूय दृङ्वौ लृच् भुच् ज भञ्जणे ।

६४ । एषु सेके (एष, भ्वा, प) उ—पर्यित्वा दृष्टा । पर्यति ।

६५ । पूय दृङ्वौ (पूय, भ्वा, प) पठस्वरौ । पूषति । (प्रति-
क्षणं पूपति यस्य विक्रम इति हलासुधः । २१) ।

६६ । स्रज् ज मच्चणे } (स्रज्, भ्वा, उ)

६७ । भ्रूज् ज मच्चणे } (भ्रूज्, भ्वा, उ) हावन्तःस्या-

तृतीययुक्तौ । ज—स्रजति स्रजते ; भ्रूजति भ्रूजते । पञ्च, बभ्रूज । (१) । शेषस्य लस्याने सप्तमस्वर इति दुर्गः । स्रजति भ्रजते ।

भक्षक् च भिक्षङ् लाभार्थलोभोक्तिक्रिशि भापजम् ।
वाचि भ्रेपृज् चले भ्रेपृज् च भये भूप्कि भूपणे ।

६८ । भक्षक् च (भक्ष्, चु, प) क—भक्षयति । चकारात् भक्षणे ।

६९ । भिक्ष् ङ् लाभार्थं लोभोक्ति क्रिशि (भिक्ष्, भ्वा, ञा)
(चत्वारोऽर्थः) अर्थो वाचनम् । लोभादुक्तिर्लोभोक्तिः । ङ—
भिक्षते भूमिं दृष्ट्वात् पण्डितः, लभते इत्यर्थः । भिक्षते दातारं
धनं भिक्षुर्याचतीत्यर्थः । भिक्षते दातारं दीनः, लोभाद्वद-
तीत्यर्थः । भिक्षते जनः क्रिश्यतीत्यर्थः ।

७० । भाप् ङ् क् वाचि, (भाप, भ्वा, ञा) ङ—भापते ।
क्—अवीभपत् अवभापत् ।

७१ । भ्रेपृ ज् चले (भ्रेप, भ्वा, उ) रेफयुक्तः । ङ—
अपिभ्रेपत् । ज—भ्रेपति भ्रेपते । विभ्रेपे धर्मात् चलः ।

७२ । भ्रेपृ ज् च भये (भ्रेप, भ्वा, उ) ङ—अपिभ्रेपत् ।
ज—भ्रेपति भ्रेपते ; विभ्रेपे । चकाराद् भ्रेपृ ज् च (भयार्थकः)

(१) चेत्पुनः केचन भक्षार्थद्विरिति कातन्त्रजौभराद्याः । भक्षति भक्षते ।
मांसं भक्षन्ति शोणितमिति हलायुधोऽपि । स्वमते तु चौरादिकस्य भक्षयतेर्जे
रणिष्यतायां सिद्धिः । न च स्वमतेऽपि केचनभकारादिरिति वाच्यम्, तथात्वे
संख्याया अमृगतेः ।

७३ । भूप कि भूपणे (भूप, भु, भ्वा, प) कि—भूपयति
भूपति चारो जनम् ।

भप्, वुक्के पिशुनोक्तौ मप्, सुप् वधे सुप्य इच्छिदि

७४ । भप् वुक्के पिशुनोक्तौ (भप्, भ्वा, प) वुक्कः कुकुरादि
कर्तृकशब्दः । भपति श्वा । भपत्यन्यदोषं खलः, सूचयतीत्यर्थः ।
भर्त्सने इति प्राश्नः । भपति श्वा मान्यं, शब्देन निर्भर्त्सयते
इत्यर्थः इति रमानायः ।

७५ । मप् वधे } (मप्, भ्वा, प)

७६ । सुप् वधे } (सुप्, भ्वा, प) द्वौ कमादाद्यपञ्चम-
स्वरिणौ । मपति । मोपति ।

७७ । सुप्य इर् छिदि (सुप्, दिवा, प) पञ्चमस्वरौ । छेद
इह खण्डनम् । य—सुप्यति विपक्षं चतुरः । इर्—असुपत्
अमोषीत् । अस्मात् पुषादित्वान्नित्यं छ इति दुर्गः । (सुप्यत्यप-
हृतायाणां इ, खं धनसमर्पणादिति हलायुधः । (११५) ।

सुपग् मूप लुण्ठने मिपश् स्पर्द्धे मिप् मिप् सेचने ।

७८ । सुप् ग लुण्ठने } (सुप्, क्ता, प)

७९ । मूप लुण्ठने } (मूप, भ्वा, प) द्वौ कमात् पञ्चम-
पष्ठस्वरिणौ । ग—मुष्णाति । यो मूपति परद्रव्यमिति हला-
युधः । ११५ । गेपोऽपि ऋसीत्येके । मोपति । (१) ।

८० । मिप श स्पर्द्धे (मिप, तदा, प) स्पर्द्धः पराभिभवेच्छेति
वोपदेवः । श—मिपति यलो बलवन्तम् । मेयिता ।

७८ । मिषु सेचने } (मिष, स्वा, प)

७९ । मृषु सेचने } (मृष, स्वा, प) आद्यसृतीयस्वरी ।

शेषाद्याद्यत्वारः सप्तमस्वरिणः । उ—मेधित्वा मिद्धा । मर्षित्वा
मृद्धा । मेपति । मर्षति ।

मृपक् चान्तौ मृप अ ङुमृष्य च क् मृत्त मृत्तणे ।

स्नेहने मृत्त सङ्घाते मृत्त रोपे च मोत्त कि ।

क्षेपे माक्षि स्पृहे येपृ ङ यत्ने यत्त कङ् महि ।

७९ । मृप क चान्तौ (मृप, णु, प) क—मर्षयति । अयमात्म-
नेपदीत्येके ।

७९ । मृप अ ङु च } (मृप, स्वा, उ)

७९ । मृप अ च } (मृप, दिवा, उ) अ—मर्षति मर्षते ।

ङ—मर्षते । उ—मर्षित्वा मृद्धा । अयमात्मनेपदीत्यन्ये । य,
अ—मृष्यति मृष्यते । ममर्ष । चकारात् चान्तौ । अपि गुरु-
मपराधं मर्षति ब्राह्मणानामिति इत्यायुधः । १५ । (मृषयति न
कृपाणां मृष्यते चोद्धतानामनुचितमनुमात्रं न द्विषा मर्षते यः ।
अपि गुरुमपराधं (१) मर्षति ब्राह्मणानां सितवसनभृतां यो
मर्षयत्यागमञ्जमिति सर्वत्र इत्यायुधः । १५ ।

८० । क मृत्त मृत्तणे स्नेहने (मृत्त, णु, प) रेफयुक्तादिः । मृत्तणं
द्रव्यस्य द्रव्यान्तरेण संयोजनम् । क—मृत्तयति मृत्तेनान्नं लोकः ।

८० । मृत्त सङ्घाते (मृत्त, स्वा, प) रेफयुक्तादिः । मृत्तति
पथसा शत्रून् लोकः, राशीकरोतीत्यर्थः (सङ्घातोऽत्र निविड-
संयोगकरणम्) ।

८१ । मक्ष रोपे च (मक्ष, भ्वा, प) मक्षति । अकारात्
सङ्घाते च ।

८२ । मोक्ष कि क्षेपे (मोक्ष चु, भ्वा, प) कि—मोक्षयति ।
मोक्षति । सुमोक्षतुः ।

८३ । माक्षि स्पृहे (माक्ष, भ्वा, प) द्वितीयस्वरौ । इ—
माक्षति । नमध्यपाठेनैवेष्टसिद्धाविदुवन्धो वेदेष्वारणभेदार्थः ।

८४ । येष्ट ङ यत्ने (येष्ट, भ्वा, ञा) अन्तःस्यादि । ञ—
अयियेष्टत् । ङ—येष्टते, यियेष्टे ।

८५ । यक्ष क ङ मक्षि (यक्ष, चु, ञा) क, ङ—यक्षयते ।
मक्षि पूजायाम् ।

यूप् रिप् वधे रूप् जि च रुप्येर्जि क्रुधि रूपक् तथा ।

८६ । यूप वधे } (यूप, भ्वा, प)

८७ । रिप् वधे } (रिप्, भ्वा, प) आद्यः पष्ठस्वरौ ।

यूपति । रेपति ।

८८ । रूप जि च (रूप, भ्वा, प) एतदाद्यास्त्रयः पञ्चम-
स्वरिणः । जि—रुष्टः रुपितोऽस्ति (वाक्पामहृषेत्यादिना द्रुम्-
निषेधविकल्पनात्) रुरोप । अकाराद्वधे ।

८८ । रुप्येर्जि क्रुधि (रूप, दिवा, प) य—रुप्यति भृत्याय
भूपातः । इर्—अरुपत् अरोपीत् । अस्याञ्चित्यं ङ इति दुर्गः ।
जि—रुष्टः रुपितोऽस्ति ।

८८ । रूप क तथा (रूप, चु, प) क—रोपयति । तथा—
क्रुधि ।

जि रक्ष पालने रेष्ट् ङ् छेपायामथ लूप् क वधे ।

८१ । जि रक्ष पालने (रक्ष, भ्रा, प) जि—रक्षितोऽक्षि ।
रक्षति ।

२० । रेपृ ङ क्रेपायाम् (रेप, भ्रा, ञा) क्रेपा घोटक-
कर्तृकशब्दः । षट्—अरिरेपत् । ङ—रेपतेऽशः । रिरेपे ।

२१ । अथ लूप क वधे (लूप, चु, प) पटस्यरी । क—
लूपयति

लुप् च स्तेये लपक् शिल्पयोगे लप्य लप ज् सृष्टि ।

२२ । लुप च स्तेये (लुप, भ्रा, प) लोपति । चकारात्
लूपक च ।

२३ । लप क शिल्पयोगे (लप, चु, प) क—लापयति
कुयलो वृत्त्ये, शिल्पं मुनक्तीत्यर्थः ।

२३ । लप्य ज सृष्टि } (लप, दिवा, ङ)

२३ । लप ज सृष्टि } (लप, भ्रा, ङ) य, ज—लप्यति
लप्यते । ज—लपति लपते ।

लक्ष क ज् दर्शनेऽङ्गे कङ् लक्षालोचे विपिर्लि औ ।
ङ व्याप्तौ विप गौ विप्रयोगेऽथ विप सेचने ।

२४ । लक्ष क ज् दर्शनेऽङ्गे (लक्ष, चु, ङ) क, ज—लक्षयति
लक्षयते घटं लोकः, पश्यति, चिह्नयुक्तं करोति वेत्यर्थः ।

२४ । क ङ लक्षालोचे (लक्ष, चु, ञा) आलोचः
प्रणिधानम् । क, ङ—लक्षयते कार्यं मुधीः ।

२५ । विपिर्लि औ ङ व्याप्तौ (विप, हा, ङ) इद्—अविपत्
अविचत् । लि, ज—वेवेष्टि वेविटे (निजा खेरेणुः) औ—
वेष्टा । ङ—वेविटे । उभयपदीत्यन्ये । अफलवत्कर्त्तर्यात्मने-

पदार्थो ङकारः । वेदेष्टि पिष्टं सर्वं कीर्तयिष्याति गायिनीति
हलायुधः (१८१) ।

८५ । विष गौ विप्रयोगे (विष, क्रा, प) ग—विष्णाति
जानी, पुत्रादिभ्यो वियुक्तः स्यादित्यर्थः । औ—अविच्छत् ।
दन्त्यान्तोऽयमिति विस्त्रयद्भ्युत्पत्तौ सुभूतिः (विस्त्रं स्यादामगन्धि
यदित्यत्र विस्त्र विप्रयोगे वाङ्मत्याद्भक् इत्युक्तम्) (विष्णाति विषयत्
प्राणान् तयोधर्माद्विषामसाविति हलायुधः । १८१) ।

८५ । अथ विषु सेचने (विष, आ, प) उ—वेपित्वा
विद्वा । वेपति ।

हृप् चाथ कङ् हृप् च प्रजनैश्येऽथ वृत्त ङ ।

हृतौ वक्ष् रोपसंहत्योर्वाञ्छि काङ्क्तेऽथ वप् शप् ।

शिप्वधे शिप्क्वसर्वोपयोगे वेरतिशायने ।

८६ । हृप् च (हृष, आ, प) उ—वर्षित्वा वृद्धा । वर्षति ।
चकारात् सेचने ।

८६ । अथ क ङ हृप् च प्रजनैश्ये (हृष, चु, आ) क, ङ—
वर्षयते । अस्य पञ्चमस्वरानुबन्धो लेखकभ्रमकृत एव, जरन्तेभ्यः
सर्वत्र नित्येभ्यः साम्प्रदायिकत्वात् । न च प्राचामनुरोधात् पाठ्य
इति वाच्यं, तर्हि अक्षकव्यक्तौ, कङ वक्ष वक्षने, हृतक दीप्तौ, हृषक
दीप्तौ, दिव कङ परिकूजने, क दिव अर्द्धे, हृष कङ शक्तिवन्धे, जसक
वधेऽनादरे इत्येषामष्टानामपि पञ्चमस्वरानुबन्धित्वापत्तेः । वस्तुतस्तु
एषां (पूर्वोक्तानामष्टानां) पञ्चमस्वरानुबन्धः प्राचीनैः पठितोऽप्य-
नर्थः । अतएव रसानाथोऽपि एषामुदनुबन्धः पूर्वपठितघातवो-
र्ग्यान्तरेषु चुरादयः स्युर्नत्वेने श्यग्घातव इति ज्ञापनार्थं

इत्याह । (१) । प्रजनो गर्भग्रहणम्, ऐशं ऐश्वर्यम् । चकारात्
एपुच (एतदुभयार्थकः) ।

२७ । अथ एच ङ एतौ (एच, भ्या, आ) सप्तमस्यरी ।

ङ—एचते वरं कन्या (२) ।

२८ । यत्न रोपसंहत्योः (यत्न, भ्या, प) यत्नति ।

२९ । यात्ति काङ्क्षे (याङ्क्ष, भ्या, प) इ—याङ्क्षति ।

नमध्यपाठेनैवेष्टसिद्धाविदनुबन्धो येदेपुञ्जारणभेदार्थः ।

१०० । अथ यप वधे (यप, भ्या, प)

१०१ । शप वधे (शप, भ्या, प)

१०२ । शिप वधे (शिप, भ्या, प) यपति, शप ते,

शेषति ।

१०३ । शिप किञ्सर्वोपयोगे (शिप, तु, भ्या, प) अस्वर्षोप-
योगः परियोषीकरणम् । कि—शेषयति कीर्त्तिं लोकः, अवशिष्टा
करोतीत्यर्थः ।

चेरतिशायने । शिप किरनुवर्त्तते । कि—विशेषयति वि-
शेषति सम्पत्त्या भूषं विधिः । (श्रिया शकं विशेषति । विशेषयति यो
वाग्मी वाचा वाचस्पतेर्वच इति ह्यसुधः । २१) ।

(१) भाद्यादयो वेऽष्टमभ्यतयो धातवस्तत्पर्यान्तरेषु चुरादयो भवन्ति, नतु
चुरादयस्ते पुष्योक्तेभ्य एवमन्तात् इति आपनार्थमेव चुरादिभ्यश्चादिषु उदनुवज्ज-
स्त इति रमानाद्योक्तिरन्तरार्थः । उक्तञ्च धातुपदीषे उदितं पिञ्जिकल्पार्थ
मिति ।

(२) अथ इति ईदण्यमावरणञ्च, तथाचामरटीकाया इवमज्झत्युत्तौ इचते
इति पचादित्वादिति भरतः ।

शिप्ल धौ तु विशेषेयिप् श्लिप् दाहे श्लिपौ य्लजि ।
 ज्ञेपे श्लिप क्च शुष्यौ ल शोपे श्लिच् ङ श्लिचणे ।

१०२ । शिप्ल धौ तु विशेषे (शिप्, रुधा, प) विशेष उप-
 रञ्जनम् । ल—अशिपत् । घ—विशिनष्टि स्मरं मूर्त्या (यः)
 इति हलायुधः । २१ । मूर्तिविशिनष्टं करोतीत्यर्थः । औ—शेटा ।

१०३ । श्लिप् दाहे } (श्लिप्, आ, प)

१०४ । श्लिप् दाहे } (श्लिप्, आ, प) द्वौ कमाद्रेफान्तःस्या-
 त्तीययुक्तौ । च—श्लेपित्वा श्लिप् । ज्ञेपित्वा श्लिप् । श्लेपति ।
 ज्ञेपति ।

१०४ । श्लिपौ य ल्जि ज्ञेपे (श्लिप्, दिवा, प) अन्तःस्या-
 त्तीययुक्तः । औ—ज्ञेट्ठा । य—श्लिप्यति । ल—अश्लिपत् ।
 आलिङ्गने तु अश्लिपत् । जि—श्लिष्टोऽस्ति । ज्ञेप आलिङ्गनम्,
 यत्तोदयसंयोग इति धावत् । श्लिप्यति कामपीति जयदेवः । (मा न
 श्लिचः प्रियं प्रिये इति भट्टिः । ६ । ६) । ज्ञेपः सम्बन्धीभावश्च ।
 अत्ताकर्म्मकोऽयम् । श्लिप्यति वृत्ते लता, लग्ना स्यादित्यर्थः ।

१०४ । श्लिप क्च (श्लिप्, चु, प) अन्तःस्यात्तीययुक्तः ।
 क—ज्ञेपयति । चकारात् ज्ञेपे । (यः श्लिप्यति प्रियां प्रेम्णा
 ज्ञेपति द्विपतां पुरम् । दुःज्ञेपाय्यपि कार्याणि धिया ज्ञेपयति
 क्षयादिति सर्वत्र हलायुधः । ६१) ।

१०५ । शुष्यौ ल शोपे (शुष्प, दिवा, प) शोपः स्नेहरहिती-
 भावः । य—शुष्यति घान्यमातपात् । औ—शोटा । ल—
 अशुषत् ।

१०६ । श्लिच् ङ श्लिचणे (श्लिच्, आ, आ) ङ्रसी । ङ—

शिक्षते । शिक्षणं विद्याग्रहणम् । अशिक्षतास्त्वं पितुरेव भन्तव-
दिति रघुः । ३ । ३१ ।

शूप् प्रसवे दृक्ष गमने पूर्च् सूर्चतु ।

अनादरे स्तृच् गत्यां शूप् प्रसवे हृप् हृष्य जि ।

इर्हटौ हृपुजि प्रोक्तोऽलीके ह्येष्टु ङ सर्पणे ।

१०७ । शूप् प्रसवे } (शूप्, भ्रा, प)

१०८ । शूप् प्रसवे } (शूप्, भ्रा, प) द्वौ पष्ठस्वरिणौ

कामात्तालव्यसूहृन्त्यादी च । शूपति । शूपति । सुशूप । आद्यः
कौचिन्न मन्यते ।

१०९ । दृक्ष गमने (दृक्ष, भ्रा, प) सप्तमस्वरयुक्तसामर्थ्यः ।

सृक्षति । तरौदृक्ष्यते ।

२१० । पूर्च् अनादरे } (पूर्च्, भ्रा, प)

१११ । सूर्च् तु अनादरे } (सूर्च्, भ्रा, प) द्वौ रेफयुक्तौ

पष्ठस्वरिणौ कामात्तालव्यसूहृन्त्यादी च । सूर्चति इष्टं लोकः ।
पसृक्ष । सुसृक्ष ।

११२ । स्तृक्ष गत्याम् (स्तृक्ष, भ्रा, प) सप्तमस्वरयुक्तसामर्थ्यः ।

सृक्षति । तरौस्तृक्ष्यते ।

११३ । शूप् प्रसवे (शूप्, भ्रा, प) पष्ठस्वरी । शूपति ।

सुशूप ।

११४ । हृष्य जि इर्हटौ } (हृष्य, दिवा, प, क्तावेट्)

११४ । हृष्य जि इर्हटौ } (हृष्य, दिवा, प) हृष्टि-

श्चित्तोत्पादः । उ—हर्षित्वा हृष्टा । य—हृष्यति लोकः सुखात् ।

जि—हृष्टोऽस्ति । इर्—अहृषत् अहर्षीत् । अस्मान्नित्यं ङ इति

दुर्गः । पूर्वस्य ज्ञावेदत्वान्नेम् डीखीत्यादिना इमो निषेधे
निष्ठायां हृष्टः, शेषस्य हृषित इति भेदः ।

११४ । हृषु जि मोक्तोऽलीके (हृष, भ्वा, य) उ—हृषित्वा
हृडा । जि—हृष्टोऽस्ति । अलीकं मिथ्याकरणम् । हृषति कयां
नीचः, मिथ्याकरोतीत्यर्थः ।

११५ । ज्रेपु ङ सर्पणे (ज्रेप, भ्वा, ञा) रेफयुक्तः । ङ—
अजिज्रेपत् । ङ—ज्रेपते, जिज्रेपे ।

ङ ह्रेपु च खनेऽश्वानां पान्ताः षोडशकं शतम् ।

११६ । ङ हे षु च खनेऽश्वानां (ह्रेप, भ्वा, ञा) (अश्वानां
खनेऽर्थे) । ङ—ह्रेपते दोटकः, जिह्रेपे । ङ—अजिह्रेपत् ।
चकारात् ज्रेपु ङ च (अश्वखनार्यकः) । मधुरमधुरं ज्रेपन्त्येते
इति गण्यतानित्यत्यात् परस्मैपदम् ।

पान्ताः षोडशकं शतम् ।

१ षोडशकमिति षोडशभिर्मुक्तं शतमित्यर्थे दशादर्शयुते शतादा-
विति ङः, ततः स्वार्थे कः ।

सान्तवर्गः ।

असु भावेऽसु इर्क्षेपे असुजऽपार्थे जि लास ङ ।

उपवेशे गुधसुञ्जे कुधसुत्क्षिपि च ऋसु ।

स्य हृतौङ् ऋस् कुसि कि च भासने कुस्य इर्क्षिपि ।

१ । असु भावे (अस, अदा, य) भावः सत्ता । सा चेह
विद्यमानतैव । ल—अस्ति विष्णुः ।

४ । कस्य हृतौ (कस, दिवा, प) एतदादी द्वौ दन्त्य-
नकारयुक्तकारादी । उ—कसित्वा कस्त्वा । म—कसयति कान्त्या
जगत् यान्यः (दीपयतीत्यर्थः, परत्र कुसि कि च भासने इति
चकारानुलटत्वादयं दीप्तार्थकोऽपि) । य—कस्यति खल, कुटिलः
स्यादित्यर्थः । (हृतिः कौटिल्यम्) ।

४ । कसि कि भासने { (कन्स, चु, भ्वा, प)

५ । कुसि कि च भासने { (कुन्स, चु, भ्वा, प) शेषः
पञ्चमस्वरौ । इ—कंस्यते, कुंस्यते । कि—कंसयति कंसति ।
कुंसयति कुंसति । चकारात् कस्य च (भासनार्थकः) भासनं
दीप्तिः ।

५ । कुस्य ईर्षिषि (कुस, दिवा, प) य—कुस्यति वाला
कान्तम् । इर्—अकुसत् अकोसीत् । अस्मान्नित्यं ऊ इति दुर्गः ।

कास्ङ् कुशब्दे कुत्सक् ऊ अवक्षेपे कसन् गतौ ।

६ । कास् ऊ कुशब्दे (कास, भ्वा, आ) कुशब्द इह रोग-
हेतुककुक्षितयब्दः । षट्—अचकासत् । ऊ—कासने दृष्टः ।

७ । कुत्स क ऊ ज अवक्षेपे (कुत्स, चु, उ) पञ्चमस्वरौ
दन्त्यवर्गाद्योपधः । अवक्षेपो निन्दा । यो न कुत्सयते कुत्समिति
जलासुधः । २४१ । ज—कुत्सयति कुत्सयते । अयमात्मनेपदीत्यन्ये,
कदाचित् परस्मैपदार्थो जकारः ।

८ । कस ज गतौ (कस, भ्वा, प) ज—कासः कसः ।
विपूर्वोऽयं प्रफुल्लिभावे । तथा च प्रफुल्लोत्फुल्लसंफुल्लयाकोप-
विकचंस्फुटाः । फुल्लसैते विकसिते इत्यमरः । विकसति
पद्मजकलिका ।

कसि कस् ल ङ शाते च ग्रस् कि ग्रासे ग्रस ग्लसु ।
 ङ भक्षे लृ घसौ चाथ घसि ङ क्षरणे च्युसक् ।
 हानौ चकासृक्षु दीप्तौ जस् क् वधेऽनादरे जसु ।
 दूर्य मोक्षे जसिक् रक्षे जर्त्स भर्भे च लङ् णिसि ।
 चुस्वे णसङ् हृतौ णासृङ् तुसध्वाने वसक् धृतौ ।
 ग्रहे निपेधे वसि कि भासि वस्य वसीण् भवे ।

८ । कसि लङ् शाते } (कन्स, अदा, आ)

८ । कस लङ् शाते च } (कस, अदा, आ) शात इह
 धंसना । इ—कंस्यते । ल, ङ—कक्षे कंसम् । चकाराद्-
 गतौ च ।

९ । ग्रस कि ग्रासे (ग्रस, चु, भ्वा, प) रेफयुक्तः । कि—
 ग्रासयति फलं लोकः । ग्रसति तव सुखेन्दुं पूर्णचन्द्रं विशाव ।
 इमं ग्रहणे पठन्ति केचित् ।

१० । ग्रसु ङ भक्षे } (ग्रस, भ्वा, आ)

१० । ग्लसु ङ भक्षे } (ग्लस, भ्वा, आ) द्वौ क्रमाद्रे-
 फान्तःस्याद्वितीययुक्तौ । ङ—ग्रसित्वा ग्रस्ता । ग्लसित्वा ग्लस्ता ।
 ङ—ग्रसते ग्लसते । हिमांशुमाशु ग्रसते इति भाषः । २ । ४८ ।

११ । ल घसौ च (घस, भ्वा, प) ल—अघसत् । औ—
 घस्ता । चकाराद् भक्षे ।

११ । अथ घसि ङ रक्षणे (घन्स, भ्वा, आ) इ—घंस्यते ।
 ङ—घंसते । अयं कैश्चिन्वमन्यते ।

१२ । च्युस क हानौ (च्युस, चु, प) अन्तःस्यादियुक्तः ।
 क—च्योसयति ।

१३ । चकाश् चल् दीप्तौ (चकास, अदा, प) ऋ—अची-
चकायत् अचचकासत् । अनेकाचत्वात् सन्वद्भावविकल्पः । च—
चकासति । लु—चकासि ।

१४ । जस क वषेऽनादरे (जस, जु, प) क—जासयति ।
(निजौजसोज्जासयितुं जगद्गुह्यमिति भावः । १ । ३७) ।

१४ । जस इयं मोक्षे (जस, दिवा, प) उ—जसित्वा
जस्त्वा । इट्—अजसत् अजासीत् अजसीत् । अस्मान्नित्यं ङ
इति दुर्गः । य—जस्यति वत्सं गोपः ।

१४ । जसि क रक्षे (जन्स, जु, प) इ, क—जंसयति ।

१५ । जर्त्तुं भर्त्तुं च (जर्त्तु, भ्रा, प) रेफयुक्तदन्त्यवर्गाद्यो-
पधः । जर्त्तुति । भर्त्तुं भर्त्तनमुक्तिश्च । चकाराद्रक्षे च ।

१६ । लङ् णिसि युस्वे (णिन्स, अदा, आ) ल, ङ—
निंसे । इ—निंस्यते ।

१७ । णस ङ कृतौ (णस, भ्रा, आ) कृतिरिङ् कुटिली-
भावसात्करणश्च । ङ—नसते खलः, कुटिलः स्यादित्यर्थः ।
नसते लतां बाहुः कुटिलां करोतीत्यर्थः ।

१८ । णाश् ङ ध्वाने { (नास, भ्रा, आ)

१८ । तस ध्वाने { (तस, भ्रा, प) ऋ—अननासत् ।

ङ—नासते । तोसति ।

२० । तस क धृतौ ग्रहे निषेधे (तस, जु, प) एतदाद्याश्च-
त्वारो रेफयुक्ताद्याः । क—वासयति घगं व्याधः, धरति गृह्णाति
निराकरोति वेत्यर्थः ।

२० । तसि कि भासि (तन्स, जु, भ्रा, प) इ—तंस्यते ।
कि—तंसयति तंसति । भासि दीप्तौ ।

२० । तस्यो ण भये } (तस, दिवा, प)

२० । तसो ण भये } (तस, भ्वा, प) य—तस्यति ।

इ—तस्याः । ण—वेसतुः तवसतुः । तसति । (१) ।

तसिक्कलङ्कतौ तस् दस्यु इतूत्तत्तेपणे दसिक् ।

भासि दसिङ्क दृशौ दंशे दासृञ् दानेर्नदास् वधे ।

२१ । तसि क्कलङ्कतौ (तनृस, चु, भ्वा, प) इ—तंस्यते ।

कि—तंसयति तंसति चारो जनम् ।

२१ । तस्यु इर् उत्तेपणे } (तस, दिवा, प)

२२ । दस्यु इर् तु उत्तेपणे } (दस, दिवा, प) य—

तस्यति, दस्यति धूलिं वायुः । स—तसित्वा तस्त्वा, दसित्वा दस्त्वा । इर्—अतसत् अतासीत् अतसीत्, अदसत् अदासीत् अदसीत् । अस्मान्नित्यं छ इति दुर्गः ।

२२ । दसिक् भासि (दनृस, चु, प) इ, क—दंसयति ।

भासि दीप्तौ ।

२२ । दसि ऊ ऋ दृशौ दंशे (दनृस, चु, भ्वा) दशिरिति पश्यतेरौणादिककिप्रत्यये रूपम् । इ, ऊ, ऋ—दंसयते फलं शिशुः, पश्यति, दशति वेत्यर्थः । भट्टमल्लमते दंश इच्छ सन्नाशः ।

२३ । दासृञ् दाने (दास, भ्वा, उ) ऋ—अददासत् ।
अ—दासति दासते ।

२३ । र न दास वधे (दास, स्वा, प) र—वैदिकः । न—दासोति ।

(१) इमं केचिदुभ्वादौ केचिच्च दिवादौ पठन्ति, तदुभयमतसंयहार्धमाचार्येण भौषादिकादेव ऋषभमेवादिना विकल्पेन गन्तुं विहित इति बोध्यम् ।

ध्रस् कुत्क्षेपे ध्रस्गु चोञ्छे धूस् धूशे ध्वन्सु लृङ् गतौ ।
 भ्रंशे पेस् पिस् गत्यां पिस् कपट्टार्थे च प्युस् इर् ।
 भागे इर् लुस् दाहे च प्रस् पङ् प्रसवे ततौ ।

२४ । ध्रस् कुत्क्षेपे (ध्रस्, चु, प) क—धासयति ।

२५ । ध्रस् ग उ च उञ्छे (ध्रस्, क्रा, प) ग—ध्रस्नाति शस्यं
 दीनः । उ—ध्रसित्वा ध्रत्वा । चकारात् ध्रसक च (उञ्छार्थकः) ।

२६ । धूस् क धूशे (धूस्, चु, प) पठस्वरौ । धूयः कान्ति-
 कृतिः । क—चन्दनो धूसयत्यङ्गम् । भक्ष्यधूसरितः सरितस्तट-
 मिति जानकीहरणायमकाङ्क्षान्त एयावमिति रमानाथः ।
 स्यमते तालव्यमूर्धन्यान्तोऽप्ययम् ।

२७ । ध्वन्सु लृङ् गतौ भ्रंशे (ध्वन्स, भ्वा, क्वा)
 उ—ध्वंसित्वा ध्वत्वा । लृङ्—अध्वसत् । ङ—ध्वंसते । भ्रंशोऽधः-
 पतनम् ।

२८ । पेस् गत्याम् (पेस्, भ्वा, प)

२९ । पिस् गत्याम् (पिस्, भ्वा, प) ङ—अपिपेसत् ।

पिपेसतुः । पिपिसतुः ।

३० । पिस् क पट्टार्थे च (पिस्, चु, प) क—पेसयति ।
 मूर्धन्यान्तोऽयमिति केचित् । पट्टार्थो निक्षेपनहिंस्रबलदानानि ।
 चकारात्तयाञ्च ।

३१ । प्युस् द्विभागे (प्युस्, दिवा, प) चन्तःस्याद्युक्तः ।
 य—प्युस्यति घनं दायादः । इर्—अप्यसत् अप्योसीत् । अस्मा-
 न्नित्य ङ इति दुर्गः । (भागो विभजनम्) ।

३२ । इस् दाहे च (लुस्, दिवा, प) चन्तःस्यात्तीय-

शुक्तः । इट्—अमुसत् असोसौत् । य—मुख्यति । चकाराट् विभागे च ।

३२ । प्रस म षञ् प्रसये ततौ (प्रस, भ्रा, आ) रेफयुक्तः । म—प्रसयति । य—प्रसा । ञ्—प्रसते कीर्त्तिं विद्या, प्रसूते विस्तारयति येत्यर्थः ।

प्रसिक् नाशे प्रसृक् प्रसञ् पान्तवत् प्रिसि कि त्विपि ।

३३ । प्रसि क नाशे (प्रसृ, चु, प) नाश इत् नष्टीकरणम् । इ, क—प्रसयति पापं गद्वा ।

३३ । प्रस क पान्तवत् } (प्रस, चु, प)

३३ । प्रस ज पान्तवत् } (प्रस, भ्रा, उ) क—प्रासयति ।

ज—प्रसति प्रसते । इयक् पाठादाद्यो न जित् । अन्यथा प्रसकि ज इत्यनेनैवेष्टिसिद्धौ इयक्पाठोऽनर्थः स्यात् । पान्तवदिति पप क वन्धे, पप ज बाधे ग्रन्थे इतिवदर्थबोधक इत्यर्थः ।

३४ । प्रिसि कि त्विपि (प्रिन्स, चु, भ्रा, प) इ—प्रिंस्यते ।

कि—प्रिंसयति प्रिंसति । त्विपि दीप्तौ ।

पुंस्क मर्हं वृक्षेर्हानौ विश्वेर्ल्यपेक् ङ भर्त्स ज ।

भर्त्सर्भस् लि द्युतौ चाथ म्नास्य भ्रास् ङृण्टु शान्तवत् ।

३५ । पुंस क मर्हं (पुंस, चु, प) ओष्ठवर्गशेषोपधः, सयोगान्धकारस्यानुस्वारः । तेन किपि पुंसोऽसुद्धावित्यनेनासुडि सकारपरत्वाभावादनुस्वारस्य पुनर्भकारे पुमान् । न च नकारजावनुस्वारमशमाविति नियमान्धकारोपध एवायमिति वांष्म, सुतसुरातिरितिद्वयोक्तालथ्यशकारादिपाठेन तद्वचनस्य व्यभिचार-

दर्शनात् । (१) । मर्होऽभिमर्दनम् (पीडनमित्यर्थः) क—
पुंसयति पशुं राजा ।

३६ । मुस्येर्छानौ (वृस, टि, प) य—मुस्यति जलं मेषः,
त्यजतीत्यर्थः । इर्—अवुसत् अयोसीत् । अस्मान्नित्यं छ इति
दुर्गः । मुसं कङ्कहरः ।

३७ । मिस्येर्छाये (विस, दिवा, प) य—मिस्यति । इर्—
अविसत् अयेसीत् । अस्मान्नित्यं छ इति दुर्गः ।

३८ । क छ भर्त्य ज भर्त्ये (भर्त्य, चु, उ) रेफयुक्तदन्त्य-
वर्गाद्योपधः । भर्त्यो भर्त्येनम् । भर्त्यनन्त्यपकारगीदित्यमरः ।
क, छ—भर्त्ययते जनं राजा । ज—भर्तयति भर्त्ययते ।
अयमात्मनेपदीत्यन्ये, कदाचित् परस्मैपदार्थो जकारः ।

३९ । र भस लि द्युतौ च (भस, हा, प) र—वैदिकः ।
लि—वभक्षि । चकाराङ्गत्वे च ।

४० । अय भ्रास्य छ क ण टु शान्तवत् (भ्रास, दिवा, आ)

४० । भ्रास छ क ण टु शान्तवत् (भ्रास, भ्रा, आ)

हौ रेफयुक्तौ । य, छ—भ्रास्यते । छ—भ्रासते । क—अव-
भ्रासत् । (२) ण—भ्रेसे वभ्रासे । टु—भ्रासयुः । शान्तवदिति
भासि, तौ रणौ चेत्यर्थः । (शान्तवदित्यनेन तालव्यशकारान्त

(१) अस्मायमाययः—सुतचुरतिरित्युभयोस्मात्त्वयशकारः कुलादि निमित्ता-
भावे नैमित्तिकस्याप्यभाव इति न्यायात् रुकरत्वं नाप्नोति । तस्मादेवमिदं स्थले
शकारजः शकारश्च इति नियमस्य यथा व्यभिचारस्तथात्वापीति ।

(२) अणयोर्धौर्ह्रस्वकारानुबन्धः प्राचीनमतानुसारेणैवोक्तः । सप्तमे तु
भ्राजभ्रासेत्यादिस्थलेचानयोर्विकल्पेन ह्रस्वविधानात् व्यभिचयस्य अपभ्रामदिति
रूपद्वयमेवेति बोध्यम् ।

आशधातुवदिभावपि दीप्तार्थकौ रस्यानजातनकारौ च स्याता-
मित्युक्तम्) तेन भ्रास्य भ्रास ङ् ण टु भासि इत्यपि ।

४१ । भ्रास्य ङ ङ् ण टु भासि } (भ्रास, दिवा, आ)

४१ । भ्रास ङ ङ् ण टु भासि } (भ्रास, भ्रा, आ)

य, ङ—भ्रास्यते । ङ—भ्रासते । ङ्—अवभ्रासत् । ण—भ्रूसे
बभ्रासे । टु—भ्रासयु । केचित्तु भ्रास भ्रास्य ङ् ण टु इति पूर्वं
रेफपुक्तमनुबन्धभूतं शेषं दन्त्यनकारसुक्ताद्यं पठित्वा शान्तवदि-
त्यस्य भासीत्येवार्थं व्याख्याति तद्वेयं, तथात्वे निःसन्देहार्थं शान्त-
वदिति नोक्ता दीप्तने इत्येवावदिष्यत् ।

भासृ ङ् दीप्तौ भ्यसङ् भीत्यां सुसेर्छिदि मसिर्य ई ।
परिमाणे परीणामे इर्यस्यु यतने रस ।
शब्दे रासृङ् ङपि लसक् शिल्पयोगे लस स्तिपि ।
क्रीडे व्रीस ब्रूस् कि वधे वसक् स्नेहच्छिदोच्च यु ।
वसिर् स्तम्भे वसै औ निवासे वस ङ्ल स्तुतौ ।

४२ । भासृ ङ दीप्तौ (भास, भ्रा, आ) ङ्—अवीभसत्
अवभासत् । ङ—भासते ।

४३ । भ्यस ङ भीत्याम् (भ्यस, भ्या, आ) ङ्—भ्यसते ।

४४ । सुसेर्छिदि (सुस, दिवा, प) छिदि षसुडने । य—
सुस्यति विपक्षं चतुरः । इर्—अमुसत् अमोसीत् । अद्यान्नित्यं
ङ इति दुर्गः ।

४५ । मसि र्य ई परिमाणे परीणामे (मस, दिवा, प)
इर्—अमसत् अमासीत् अमसीत् । अद्यान्नित्यं ङ इति दुर्गः ।

य—मस्यति धान्यं गृही, परिमातीत्यर्थः । ई—मसः । परीषाम
इति कस्यचिदनुशेषात् ।

४६ । इर्यस्य यतने (यच, दिवा, प) इर—अयसत् अया-
सीत् अयसीत् । अद्यानित्यं ऊ इति दुर्गः । य—प्रयस्यति ।
कसलमस्रमेत्यादिना केवलात् सम्पूर्णाश्वाभात् अन्विकल्पनात्
यस्यति यसति संयस्यति संयसति । उ—यसित्वा यसा । यतनं
यत्नः ।

४७ । रस शब्दे (रस, भ्वा, प) रसति ।

४८ । रास ऊ अपि (रास, भ्वा, आ) दन्त्यान्तोऽयमिति
गदसिंहः । रासभः परः । इर्यसिंह इमं तासयानं मत्वा
क्रुशं हत्वा रसिशब्दे श्रुत्यादितयान् । रा—अररासत् । ऊ—
रासते । अपिशब्दात् शब्दे ।

४९ । लस क शिल्पयोगे (लस, लु, प) क—लासयति
कुगलो इत्ये, शिल्पं सुनतीत्यर्थः ।

४९ । लस द्विवि क्रौञ्चे (लस, भ्वा, प) लसति ।

५० । मीस कि वधे } (मीस, लु, म्या, प)

५१ । मूस कि वधे } (मूस, लु, भ्वा, प) हो रेफपुञ्ज-
दीर्घिणौ । मि—मीसयति मीसति ; मूसयति मूसति ।

५२ । वसक् खेचजिदोव (वस, लु, प) खेचः प्रीतिः ।
व—वसयति वस्यः । अकारादृशे ।

५३ । सु वसिह शम्भे (वस, दिवा, प) व—वसति । उ—
वसित्वा वसा । इर—अवसत् अवसीत् अवसीत् । अद्यानित्यं
ऊ इति दुर्गः । शम्भ इह मयतारहितोभाषः । सो वसत्यदि-
धिति वसादयः । १३ ।

५२ । वसै औ निवासे (वस, आ, प) ऐ—उयात् । औ—
अवाप्सीत् ।

५२ । वस ल ङ सृतौ (वस, अदा, आ) सृतिराच्छादन-
पूर्वकं धारणम् । ल, ङ—वसो वसं लोकः ।

वेखितौ अस् घलु प्राणे शस्लुर् स्वप्ने उग्रस् वधे ।

५३ । वेस् अ इतौ (वेस, आ, प) अ—अविवेसत् । विवे-
सतुः । इतौ गत्याम् ।

५४ । श्वस घलु प्राणे (श्वस, अदा, प) वकारसुक्तः । घ,
लु—श्वसिति लोकः, जीवतीत्यर्थः । आश्वसेयुर्निशाचरा (१)
इति भट्टौ (१८ । २१) न विश्वसेत् पूर्वविरोधितस्येति पक्षतन्त्रे,
न विश्वसेदविश्वसो विश्वसो नातिविश्वसेदित्यादौ च गणकृतमनि-
त्यमिति न्यायात् शमः स्थितौ सिद्धम् । अथवा आदेराकृति-
गणत्वान्तत्वं दृश्यम् । वस्तुतस्तु पचादित्वादिनि सद्वाचरतीति
कौ साध्यम् ।

५५ । शस लुर स्वप्ने (शस, अदा, प) लु—यक्षि । र—
वैदिकः ।

५५ । उ शस वधे (शस, आ, प) उ—शसित्वा यक्षा । यसति ।

आङ्पूर्वास्तु शसिङ् शसुङ् शसुलङ्ङाशिपिस्मृताः ।

५५ । आ + शसि ङाशिपि	} (आ + शनृस, आ, आ)
५६ । आ + शसु ङाशिपि	
५६ । आ + शसु ल ङाशिपि	

(१) भट्टौ आश्वसेयुः निशाचरा इति पाठो दृश्यते । तत्र “आश्वसेयुरिति
पाठान्तरम् । आश्वसा इवाचरेयुरित्यर्थः” इति अवमद्वत्ता ।

आङ्पूर्वा इति केवलानामन्यपूर्वाणाञ्च प्रयोगनिषेधार्थम् ।
 किन्तु “इदं गुरुभ्यः पूर्वभ्यो नमोवाकं प्रशास्यते” इत्युत्तरचरिते
 तृतीयः प्रपूर्वोऽपि दृश्यते । इ—आशंस्यते । उ—आशंसते ।
 उ—आशासते । उ—आशासित्वा आशास्त्वा । उदतुबन्धसामर्थ्यात्
 क्ताचो न यप् । समासाभावादिति गोविन्दभट्टः । किन्तु अस्यो-
 दतुबन्धफलं छन्दस्येवेति धातुप्रदीपः । ल, उ—आशास । शास-
 डिङ्गस्ठे इत्यत्र अक्षादीयशास एव ग्रहणादस्योपधाया इकारो
 न स्यात् । आशीरिष्टार्थशंसनम् । कीर्तिमाशंसते परामिति
 उल्लासुधः । २२ । एते इच्छायामित्यन्ये ।

शासु लुलु शासने शनसु हिंसास्तुत्यो र्य लृ णसु ।
 मि निवासे णस्य भक्षे पस् लुर्खापे लृ खनसु उ ।
 मंशे उ खनसु प्रसादे ह्रस ह्रस रवे हसे ।
 हासे हिस् विकि हिंसे ते सान्तापःस्यु पञ्चपटिषा ।

५६ । शासु लुलु शासने (शास, अदा, प) उ—शासित्वा
 गिहा । ल—शासति । लु—शासि । शासि यद्यान्त्रया राज्ञः
 स सम्भाङ्गित्यमरः ।

५७ । शनसु हिंसास्तुत्योः (शनस, भ्या, प) तालप्यादिः ।
 उ—शंसित्वा शस्ता । यः शंसति सतां वृत्तिमिति उल्लासुधः । २२ ।
 अनेकार्थत्वात् कथनेऽप्ययम् । यथा रघौ—शगंस पाचा
 पुनरुक्तयेवेति (२ । ६८) न मे क्रिया शंसति किञ्चिदोभित-
 मित्यादि च (३ । ५) ।

५८ । य लृ णसु मि निवासे (णस, दिवा, प) गूर्हण्यादि-

देन्त्यनकारयुक्तः । य—स्रस्यति । लृ—अस्रसत् । उ—स्रसित्वा
स्रस्वा । मि—स्रसयति स्रासयति ।

५२ । ण्यस्य भक्षे (ण्युस, दिषा, प) भ्रूह्न्यादिदेन्त्यनकार-
युक्तः । य—स्रस्यति । स्रण्योस ।

६० । पस लुर स्वापे (पस, अदा, प) भ्रूह्न्यादिः । लु—
ससि । र—वैदिकः । स्वापः शयनम् ।

६१ । लृ खन्स ऊ अंशे (खन्स, भ्या, ञा, द्युतादिः रेफ-
युक्तदन्त्यादिः । लृ—अंशसत् । उ—खसित्वा खस्वा । ऊ—
खंसते । अंगोऽधःपतनम् ।

६१ । ऊ खन्स प्रसादे (खन्स, भ्या, ञा) रेफयुक्तादिः ।
ऊ—खंसते । उ—खंसित्वा खस्वा । प्रसादः प्रसन्नीभायः ।

६२ । ऋस रये } (ऋस, भ्या, प)

६३ । ह्रस रये } (ह्रस, भ्या, प) द्वौ कमाद्रेफान्तःस्या-
द्वतीययुक्तौ । ऋसति । ह्रसति । रवः शब्दः ।

६४ । ऋसे ऋसे (ऋस, भ्या, प) ए—अहसीत् ।
(एदिप्त्वात् ऋसादेः सेम इत्यादिना न वृद्धिः) ऋसोऽपूर्वप्रीत्या
कपोलस्य विकसितीकरणम् । तत्रैवाकर्म्मकः । ऋसति शनैः
बुभुक्षदितमुखीति गोवर्द्धनः । यदा ॥ कस्यचिद्वोपादिक-
मुद्दिश्य तत्स्यात्तदा सकर्म्मकः । ऋसन्तमन्तर्वलमर्ब्बता रवेरिति
श्रीहर्षः । ऋसन्ति साधवश्चौरम् ।

६५ । हिंस धिकि हिंसे (हिन्स, रुधा, चु, भ्या, प) घ—
हिंसति । ह्र—हिंस्यते । कि—हिंसयति हिंसति । हन्त्यर्थेनैव
पात्रिक चुरादित्वे सिद्धे किकरणं भवादित्वार्थम् ।

ते सान्ताःस्युः पञ्चषष्टिषा । (पञ्चषष्टिप्रकाराः) ।

हान्तवर्गः ।

अहिक् भासेऽहिङ् गतेऽर्ह योग्यत्वेऽर्हक् च पूजने ।

१ । अहि क भासे (अन्, चु, प) इ, क—अंङयति ।
भासो दीप्तिः ।

१ । अहिङ् गते (अन्, भ्या, घा) इ—अंङ्यते । ङ—अंङ्यते ।

२ । अर्ह योग्यत्वे (अर्ह, भ्या, प) अर्हति विप्रो वेदं पठितुम् ।
सकर्मकोऽपि । यत्प्रदानतपास्यस्य कला नार्हन्ति षोडशीमिति ।

२ । अर्ह क च पूजने (अर्ह, चु, प) क—अंङयति ।
चकारादर्ह च ।

ईङ् ङ् चेटे उहिर्त्वर्हे ऊङ् तर्के ग्रह रलङ् ।
क्यादाने ग ग्रह ज च गर्ह गङ् ङ् कुत्सने ।

३ । ईङ् ङ् चेटे (ईङ्, भ्या, घा) दीर्घादिः । ङ—ईङ्यते ।
येहिट तं कारयितुं क्षतामेति भट्टिः । १ । ११ । सकर्मकोऽपि ।
सर्वः स्थाप्यं समीकते इति माघः । २ । ६५ । भामं भ्रमादपि
नेहते इति जयदेवः ।

४ । उहिर्त्वर्हे (उह, भ्या, प) ऊखादिः । ईर्—औङ्त्
औङ्त् । अर्ह ईङ् वधः ।

५ । ऊङ् तर्के (ऊङ्, भ्या, घा) दीर्घादिः । सन्देहा-
द्विचारस्तर्कः । ङ—ऊङ्यते तर्कं धीरः । यथः समूहनिव दिग्वि-
कीर्णमिति गेर्वास्थोचो ढेचेति परास्मैपदविधानात् शत्रन्तम् ।
अमुक्त मयूहति मण्डितोजन इति गणकृतानित्यत्वात्, पधा-
दित्वादिनि ऊङ् हवाचरतीति कौषा साध्यम् ।

६ । ग्रह कि आदाने } (ग्रह, चु, आ, प)

७ । गृह कि आदाने } (गृह, चु, आ, प) द्वौ कमाद्रे-

फान्तःस्यादतीययुतौ । ज—अग्रहीत् अघ्राचीत् ; अग्लहीत्
अघ्राचीत् । कि—ग्राहयति ग्रहति ; ग्लाहयति ग्लहति । आद्यः
कौशिन्ये मन्यते, जेपोऽपि आदिराजनेपद्येव मन्यते ।

६ क । ग ग्रह ज च (ग्रह, करा, च) ग, ज—गृह्णाति
गृह्णते । चकारादादाने ।

८ । गर्ह ङ कुत्सने } (गर्ह, आ, आ)

९ । गृह ङ कुत्सने } (गृह, आ, आ) द्वौ कमाद्रे-

फान्तःस्यादतीययुतौ । ङ—गर्हते, गृह्णते । कुत्सनं निन्दा ।

कि गर्ह च ङ गाह विलोडे गुह्र ज संहती ।

८ क । कि गर्ह च (गर्ह, चु, आ, प) रेकोपधः । कि—
गर्हयति गर्हति । चकारात्कुत्सने ।

१० । ङ गाह विलोडे (गाह, भ्रा, आ) ङ—गाहन्तां
महिषानिपानमलिलमिति शाकुन्तले । ज—अगाहिष्ट अगाद ।

११ । गुह्र ज संहती (गुह्र, भ्रा, च) पञ्चमस्वरी । ज—
अगूहीत् अहुवत् । ज—गूहति गूहते । गुहोणोदरिति दीर्घः ।

चहवम चह शाये ङ जेह्र यत्ने ऽथ गृह्य जौ ।

बन्धे टह ध तन्ह्रश् हिंसे तुह्र दुहिरहने ।

१२ । चह कम शाये } (चह, चु, प)

१२ । चह शाये } (चह, भ्रा, प) क—चहयति ।

चहति खलः, साधुं प्रतारयतीत्यर्थः ।

१३ । उ जेह यत्ने (जेह, भा, या) उ—जेहते, जिजेहे ।
 षट्—सदिजेहत् ।

१४ । अथ णत्तु औ वन्धे (णत्तु, दिया, उ) य, ज—नत्तति
 नत्तते । औ—अनात्तीत् अनत्त ।

१५ । त्ठ धू हिंसे } (त्ठ, धा, प)

१६ । त्ठम्ह य हिंसे } (त्ठम्ह, तदा, प) द्वौ सप्तम-

स्वरिणौ । ध—त्ठणेदि । ज—अतर्हीत् अत्तत्तत् । ज—अत्तंहीत्
 अत्तत्तत् । य—त्तत्ति ।

१७ । त्ठिर् अर्हने } (त्ठ, भा, प)

१८ । ड्ठिर् अर्हने } (ड्ठ, भा, प) ड्ठ—अतर्हत्

अतोहीत् । तोहति । ड्ठ—अड्ठत् अदोहीत् । दोहति ।
 अर्हन्मिह वधः ।

डुह ल्जौ डुहि ल्ठ डुह्हा जिघांसे दिह्हा औ लिपि ।

१८ । डुह ल औ डुहि (डुह, अदा, उ) धुक् दोहनम्, तच्च
 व्यक्तीकरणमिति धातुपारायणिकाः । ल, ज—दोग्धि दुग्धे गां
 दुग्धं गोपः । औ—अधुक्षत् । स्वयं प्रदुग्धेऽस्य गुणैरुपसृता
 वसूपमानस्य वसूनि मेदिनीति किराते (१ । १८) वसूनीति
 कर्मणो विद्यमानतया कर्मकर्तृत्वाभावात् सुवर्णितमित्येके ।
 डुहादेरप्रधानकर्मविषये कर्मकर्तृत्वे प्रधानकर्मप्रयोगो दुर्भिवार
 इति कुलचन्द्रः । स्वमते तु अतएवानयोर्दोऽपि ढषत्वमिति, पचदुहोः
 कर्मणि विद्यमानेऽपि कर्मकर्तृत्वमित्यर्थः ।

१९ । ल्ठ डुह्हा जिघांसे (ड्ठ, दिया, प) जिघांस ड्ठ
 अनिष्टाचरणमिति विद्यानिवासः । ल्ठ—अड्ठत् । य—ड्ठत्ति
 अलः साधवे । ज—द्रोहिष्यति घोष्यति ।

२० । दिङ् ल ओ लिपि (दिङ्, अदा, उ) दिङ् उपचमे
इति प्राश्नः । उपचयो दृष्टिस्तत्करणश्च । ल, ज—देग्धि दिग्धे
देङ्, प्रतिदिनमुपचितं स्यादित्यर्थः । देग्धि सौधं मुखया लेपकः
उपचितं करोतीत्यर्थः । औ—अधिचत् ।

दहौ दाहे दहिक् दीप्तौ दाहे द्राह्ण्ड जागरे ।
निक्षेपे दृहि दृह् दृहौ स्निहङ् गत्यां वर्ह्वल्ह ङ ।
स्तुतिहिंसादानवाक्षु मह पूजे महिक् त्विपि ।

२१ । दहौ दाहे (दह, आ, य) औ—अधाक्षीत् । दाहौ
भस्मीकरणम् । दहत्यग्निः काष्ठम् ।

२१ । दहिक दीप्तौ दाहे (दह, चु, य) इ, क—दंष्टयति ।

२२ । द्राह्ण्ड जागरे निक्षेपे (द्राह, आ, आ) ण्ट—अद-
द्राहत् । ङ—द्राहते । (द्राहते च नियागमे इति हला-
युधः । १०८ । जागर्तोत्यर्थः) ।

२३ । दृहि दृहौ } (दृह, आ, य)

२३ । दृह दृहौ } (दृह, आ, य) हौ सप्तमस्वरिणौ ।

इ—हंक्षते । हंक्षति । दर्ह्वि ।

२४ । स्निह ङ गत्याम् (स्निह, आ, आ) अन्तःस्यात्तृतीय-
युक्तः । ङ—क्षेचते ।

२५ । वर्ह्व ङ स्तुतिहिंसादानवाक्षु } (वर्ह्व, आ, आ)

२६ । वल्ह ङ स्तुतिहिंसादानवाक्षु } (वल्ह, आ, आ)

ङ—वर्ह्वते, वल्हते । (स्तुतिराच्छादनं, वाक् कथनम्) ।

२७ । मह पूजे (मह, आ, य) महति । (नित्यं महति
माहेयीमिति हलायुधः) । ३४ ।

२७ । महिक् त्विपि (मन्ह, चु, प) ह्, क—मंहयति ।
 त्विपि दीप्तौ ।

महिङ् दृष्टौ तु मुह्य लृ जि वैचित्ये मिहौ सिचि ।

२७ । महिङ् दृष्टौ तु (मन्ह, ध्वा, चा) ह्—मंहाते ।
 ङ—मंहते ।

२८ । मुह्य लृ जि वैचित्ये (मुह, दिवा, प) वैचिन्त्य ज्ञान-
 रहितौभावः । य—तेन मुह्यति चिराय मे मन इति सुरादिः ।
 ज—मोहयति मोह्यति । लृ—अमुहत् । जि—मुग्धः
 मूढोऽस्ति ।

२९ । मिहौ सिचि (मिह, ध्वा, प) यौ—अमिहत् ।
 मेहति । (सिक् क्षरणम्) ।

माहृञ् माने रिह् वधे जि कृहौ जन्यां रह त्यजि ।

३० । माहृञ् माने (माह, ध्वा, ङ) ङ—अममाहत् ।
 ङदनुबन्धस्याने पठस्वरानुबन्ध इत्येके । ज—माहति माहते ।

३१ । रिह वधे (रिह, भ्रा, प) रेहति ।

३२ । जि ज कृहौ जन्याम् (कृह, भ्रा, प) जि—कृहोऽस्ति ।
 ज—रोहः कृहः । जनिर्जन्म । रोहति अनुः जायते इत्यर्थः ।
 कृह जन्मप्रादुर्भावे इति प्राञ्चः । जन्मप्रादुर्भावयोरेकोऽर्थ इति
 गोविन्दभट्टचतुर्भुजमिश्रौ । रसानाथस्तु जन्म अस्तदुत्पत्तिः,
 प्रादुर्भावः स्फूर्तिरितिभेदमाह ।

३३ । रह त्यजि (रह, भ्रा, प) त्यजि वर्जने । रहति
 सुखं दीनः ।

रहि गत्यां लुहौ गार्धेल् लिहौञ् स्वादे क्वर्ह वधे ।
दीप्तौ वर्ह वल्हङ् यैष्ठे वल्हक् त्विपि वृहि क्यपि ।

३३ । रहि गत्याम् (रन्च, भ्रा, प) इ—रञ्चते । रञ्चति ।

३४ । लुहौ गार्धे (लुह, भ्रा, प) औ—अलुक्षत् । गार्धं
लक्ष्मिच्छा । लोहति घनं लोकः ।

३५ । ल लिहौ ज स्वादे (लिह, अदा, उ) ल, ज—लेहि
मुष्पाणि पट्पदः लीढे । औ—अलिजत् ।

३६ । क वर्ह वधे दीप्तौ (वर्ह, चु, प) रेफोवधः । क—
अर्हति ।

३६ । वर्ह ङ् यैष्ठे } (वर्ह, भ्रा, आ)

३७ । वल्ह ङ् यैष्ठे } (वल्ह, भ्रा, आ) द्वौ क्रमा-
द्वेफान्तःस्यादृतीयोपधौ । ङ्—वर्हते, वल्चते धनी यैष्ठः
स्यादित्यर्थः । (निवर्हयति मुह्यारीन् तपसा यो निवर्हते
इत्युभयत्र इलासुधः । २५२) ।

३७ । वल्ह क त्विपि (वल्ह, चु, प) अन्तःस्यादृतीयोपधः ।
क—वल्हयति । त्विपि दीप्तौ ।

३८ । वृहि क्यपि (वृन्च, चु, भ्रा, प) एतदाद्याः पञ्च सप्तम-
स्वरिणः । इ—वृञ्चते । कि—वृञ्चयति, वृञ्चति । अपिगद्भात्
त्विपि ।

वृहिर्ध्वनद्धोर्वृहि च वृह् वृहौ शू वृज्जद्वमे ।

वेह वाहङ् यलेऽथ वहिङ् वृहौ वहिक् त्विपि ।

३८ । वृहिर्ध्वनद्धोः (वृह, भ्रा, प) इ—अवृहत् अवर्हति ।
ध्वनः शब्दः । ध्विर्वृद्धिः ।

३८ । वृद्धि च (वृद्ध, भ्रा, प) इ—वृद्धते । वृद्धिरे गज-
पतय इति भाषे आत्मनेपदप्रयोगः प्रामादिक इति वल्लभः ।
चकारात् ध्वनद्धीः । ध्वन्येह इति कर्तृकः, वृद्धितं करिगर्जित-
मित्यमरात् । वृद्धितं करिगर्जायां शब्दमात्रेऽपि कथ्यत इति
शब्दमहाणवात् कदाचिदभ्यकर्तृकोऽपि, तेन श्रीहर्षचरिते सिञ्च-
वृद्धितमिति बाणभट्टप्रयोगः ।

३८ । वृद्ध वृद्धौ (वृद्ध, भ्रा, प) वर्धति । वृद्धिर्ध्वनद्धीरित्यने-
नैवेदसिद्धावस्य पाठो वृद्धौ (अर्थे) इतरुबन्धवर्जनार्थः । किन्त्वनेनै-
वेदसिद्धौ तत्र वृद्धिग्रहणं परत्वामुत्पत्त्यर्थमेव । अयं धातुः कैश्चिन्न
मन्यते ।

३८ । वृद्ध वृद्धौ (वृद्ध, तदा, प) श—वृद्धति । ज—अव-
र्धत् अवर्धत् ।

३९ । वेष्टय यत्ने (वेष्ट, भ्रा, आ)

४० । वाहय यत्ने (वाह, भ्रा, आ) षट्—अविवेचत्,

अववाहत् । ङ—वेष्टते, विवेष्टे, वाहते वयाहे ।

४१ । अथ वहि ङ वृद्धौ (वृद्ध, भ्रा, आ) इ—वर्धते ।

ङ—वर्धते ।

४१ । वहि क त्रिषि (वृद्ध, भ्रा, प) इ, क—वर्धयति ।

त्रिषि दीप्तौ ।

वहै औ प्रापणे प्पुच्छू ल उद्गारे प्पिह्ण य् ल जि ।
प्रीतौ प्पिहक् स्नेहने पद्म कि शक्तौ पह ज्ङ् च ।

४१ । वहै औ प्रापणे (वह, भ्रा, उ) प्रापणमिह जगन्तस्य
रूपम् । ऐ—उत्थात् । ज—वहति वहते भारं ग्रामं जनः, प्रापय-

तीत्यर्थः । औ—अवाचीत् । अर्थान्तरेऽकर्मकोऽयम् । जम्बू-
सरिद्वदिति सीमनि कम्बुकण्ठीति नैपथम् । मन्दं मरुद्वदिति गर्ज्जति
वारिवाह इति मछानाटकम् । ववाह रक्तं पुरुषास्तातो जाताः
सहस्रय इत्यादिचिह्नार्थमोद्यादिकञ्च वचधातुं मन्येते वषण्दे-
शनायरणदेशौ । यस्तुतस्तु वज्रवाद्यसम्मतत्वादोद्यादिरनेनोपे-
जितः । ववाह इत्यादिप्रयोगस्य बाह्वद यत्ने इत्यस्माद्गणकृत्य-
नित्यत्वात् परस्मैपदे सिद्धिः, अनेकार्यत्वात् सुच्चापेत्यर्थः । अथवा
वव इत्याह इत्येव व्याख्यानम् ।

४२ । ष्युहू छ उन्नारे (ष्युह, दिवा, प) मूर्धन्यादिरयम् ।
एतदाद्यास्तयोदन्यनकारयुक्ताद्याः । उन्नारोवातिः । य—सुहृ-
त्यन्त्रं लोकः । क—स्त्रोद्विष्यति स्त्रोद्वति । छ—असुहृत् ।

४३ । ष्यिह यल्लि प्रीतौ (ष्यिह, दिवा, प) क—स्त्रेहि-
ष्यति स्त्रेह्यति । य—ल्लिह्यति बन्धुः । छ—अस्त्रिहृत् । जि—
क्षिप्रः स्त्रीदोऽस्ति ।

४४ । ष्यिह क स्नेहने (ष्यिह, चु, प) स्नेहनं क्षिप्रधीभावः ।
क—स्नेहयति वर्तिका तैलेन ।

४५ । पहा कि शक्ती (पहा, दिवा, चु, भ्रा, प) शक्तिरिह
दैवादिकशकधातोरूपम्, तेन क्षमेत्यर्थः । य—सह्यति दुःखं
लोकः सहत इत्यर्थः । कि—साहयति सहति । स एवार्थं भागः
सहति कलभेभ्यः परिभयमिति ।

४६ । पहा ज छ च (पहा, भ्रा, आ) चकारात् शक्ती । इहापि
शक्ति क्षमा । ज—साहः सहः । छ—अन्यायं सहने नासाविति
हलायुधः । (साहयत्याहवे क्षीमं सहति द्विविधश्चयम् । अन्यायं
सहते नासौ सह्यति क्षितिरक्षणे इति सर्वत्र हलायुधः । ३१) ।

लृ पुह्य तपि च टृह टृह स्तृह स्तृहश्च वधे ।

लृ खन्द् उ तु विश्वासे हकारान्ताः शतार्द्धकाः ।

४५ । लृ पुह्य तपि च (पुह, दिवा, प) पञ्चमस्वरो । चकात्
शक्तो । इहऽपि शक्ति क्षमा । लृ—असृजत् । थ—सृजति इ खं
लोक', सृजते इत्यर्थः । भुषोच ।

४६ । टृह श वधे (टृह, तुदा, प)

४७ । टृह श वधे (टृह, तुदा, प)

४८ । स्तृह श वधे (स्तृह, तुदा, प)

४९ । स्तृह श वधे (स्तृह, तुदा, प) हावाद्यौ मूर्धन्यादी,

शेषौ द्वौ दन्त्यादी, चत्वारस्तमध्या, आद्यतृतीयावष्टमस्वरिणौ,
अन्यौ सप्तमस्वरिणौ । ज—असृजत् असृजत्, असृजत् असृ-
जत् । थ—सृजन्ती सृजती । सृजति । एवमन्यथोच । तिटृहयिपति
तितृहयिपति । तिसृहयिपति तिसृहयिपति ।

५० । लृ खन्द् उ तु विश्वासे (खन्द्, भ्रा, आ) रेफयुक्तादि ।
विश्वासः शङ्कारहितीभावः । लृ—अखजत् । उ—खंजित्वा
खाद्वा, द्वोद्विषयेति दीर्घ । उ—खजते पुत्रो मातरि । धातुरयं
कैश्चिन्न मन्यते ।

हकारान्ताः शतार्द्धकाः । (शतस्यार्द्धं परिमाणं येषां ते,
पञ्चाशदित्यर्थः) ।

अथ सौत्राः ।

कर्कं हासे चकि भ्रान्तौ मर्कं सर्पे तु सिक् सिचि ।

(१) कर्कं हासे (कर्कं) पृथक् पाठस्वेपा नियतप्रयोगाभावात् ।

कर्कशः, कर्कट इत्यादयः शब्दा यथेष्टमुणादिप्रत्ययाद्यर्थ्यत्वाद-
नीयाः । (२) चकि भ्रान्तौ (चनूक) इ—चङ्करः । (चङ्कुरो
रथद्वयोरिति मेदिनी) (३) मर्क सर्पे (मर्क) मर्कटः । (४)
सिक सिचि (सिक) दन्त्यादिः । सिकता ।

मर्च ग्राहे कजि रुहे पजि रोधे मजि ध्वनौ ।

(५) मर्च ग्राहे (मर्च) तालव्यवर्गप्रथमान्ताः । मर्कः । (६)
कजि रुहे (कनूज) इ—कङ्करः (ब्रह्मा) । रुधो जन्म, रुधोः
कभाव इति भावे कः । (७) पजि रोधे (पनूज) इ—पङ्करम् ।
(८) मजिध्वनौ (मनूज) इ—मङ्करी, मङ्गुलम्, मङ्गुपा, मङ्गिः ।

मट सादे वटि स्तेये कुठ छिद्युड संहतौ ।

(९) मट सादे (मट) मटङ्कः । (१०) वटि स्तेये (वण्ट)
इ—वण्टकः । (११) कुठ छिदि (कुठ) कुठारः, कुठेरः, कुठाकुः ।
(१२) उड संहतौ (उड) उडुपः ।

वड आरोहणे कुत्वास्तृतौ पुत्त गतौ लत ।

घाते सात्क सुखे उद्ग आघाते छद संहतौ ।

(१३) वड आरोहणे (वड) वडभी, वडिगम् । (१४)
कुत्वास्तृतौ (कुत, तृ—पादपूरणे) कुतपः । (१५) पुत्त गतौ
(पुत्त) पुत्तिका । (१६) लत घाते (लत) लता । (१७) सात्क
सुखे (सात) दन्त्यादि । क—सातयः । (साहि साति चेतीति
यः) । (१८) उद्ग आघाते (उद्ग, कग) पञ्चमसरादिः ।
उदङ्गः । (१९) छद संहतौ (छद) छत्ता ।

उपसंहारः ।

अथ ग्रन्थकृदिति धातुन्निर्घातं उपसंहरति, शिष्यपरम्पराभि
र्नामोत्कीर्तनाद्यशो वर्धनार्थं स्वनाम च निर्दिशति ।

इति स्तोतः सप्तदशशत्या षट्कोनपष्टया ।
धातुस्कन्धैर्वुधा सेव्य कविकल्पद्रुमः फलन् ।
विद्वद्वनेशशिष्येण भिषक्केशवस्तुना ।
तेने वेदपदस्थेन वोपदेवद्विजेन यः ।

हे बुधा य एष कविकल्पद्रुमो वोपदेवद्विजेन तेने • कृत
स सेव्यो युष्माभिरिति शेष इति श्लोकद्वयेनान्वयः । (कथम्भूत)

स्कीतो महान् । कल्पद्रुमसाधन्यमाह । सप्तदशयत्या षट्कोन-
 पटया धातुस्कन्धैः फलन्—सप्तदशानां शतानां समाहारः सप्तदश-
 शती तथा, पक्षां समूहः षट्कं षट्केन कना षट्कोना सा चासौ
 पट्टिचेति षट्कोनपट्टिः षट्कोनपट्टा युता सप्तदशशती षट्कोन-
 पट्टा, दशादर्धो युते शतादाविति ङ प्रत्यये स्त्रियामत आप् तथा ।
 धातवश्च ते स्कन्धाश्चेति धातुस्कन्धाः तैः, फलन् प्रतिधातुस्कन्धेन
 प्रत्ययभेदेन नानाप्रयोगरूपाणि फलानि यद्येष्टमर्पयन्नित्यर्थः ।
 गुरोः पितृश्च प्रतिष्ठार्थं तन्नामनी ख्यापयति विद्वद्भनेत्येत्यादि ।
 वेदानां षडे व्यससाये तिष्ठतीति वेदषडस्यः तेन । वोपदेव इति ।
 छः शिवः अकारो विष्णुः, उच् चयवो, ववोरुप समीपे दीव्यतीति
 पञ्चादित्वादनि वोपदेवः । तथा च छ सम्बुद्धौ रूपोक्तौ च शिव
 वाचीत्वनव्ययम् । अ स्यादभावे स्वल्पार्थे विष्णावेव त्वनव्ययम् ।
 उप हीनेऽधिके प्रोक्तमासन्नेऽप्युप कीर्त्तितमिति विखप्रकाशः ।

कश्चित्च्छिष्यस्तत्कीर्त्तिं बह्वयन्नाह ।

स्वर्गे गीर्वाणनार्यः सुरपतिमभितः शब्दिकानां वरेण्यं
 पाताले नागराजं भुजगयुवतयो यस्य गायन्ति कीर्त्तिम् ॥
 यस्मीर्यः शब्दपायोनिधिमखिलमिमं गोप्पदं वा सुराद्रौ
 शिष्योऽकार्पोऽहनेशः कविकुलतिलकः कैशविर्वोपदेवः ॥

इत्याचार्यचक्रचूडामणिश्रीवोपदेवविरचितः

कविकल्पद्रुमोनाम धातुपाठः समाप्तः ।

स्वर्गे गीर्वाणनार्यः शब्दिकानां वरेण्यं सुरपतिं अभितः
 सुरपतेः समीपे यस्य कीर्त्तिं गायन्ति, पाताले भुजगयुवतयः

शाब्दिकानां वरेण्यं नागराजं अभितो यस्य कीर्तिः । नतः, यस्य
अखिलं समस्तं इन्द्रचन्द्रादिप्रणीतं शब्दपाथोनिधिं गोप्सदं वा
गोप्सदमिव तीर्थः ततार, स गोपदेवः सुरादौ मुनेरुपसृजते (१)
इमं ग्रन्थमकार्षीदित्यर्थः । सिद्धत्वात् मुनेरुपसृजतिः सम्भवतीति ।

गाङ्गोलीयजसर्वदेयविदितयोऽसर्वभौमात्मनो
दुर्गादास इमाश्चकार विपदां टीकां मुनेषावधि ।
टीकेयं विमलात्मना प्रतिपदं सम्पादयन्ती मुदं
विद्यायां विद्वतां घातगङ्गे गार्हूलविकीर्णितम् ।
सर्वस्य भौगधवोधानामन्येषां हेमराशिवत् ।
कविकल्पद्रुमस्याग्रे दीप्यते घातटीपिका ।

इति वासुदेवसर्वभौममहाचार्यात्मजश्रीदुर्गादासविद्यावागीश-
विरचिता घातटीपिका नाम कविकल्पद्रुमटीका समाप्ता ।

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

शिवमस्तु ।

149

(१) अत्र सुराश्रित्यन्दो देवगिरिप्रयागत्वेन प्रयुक्तो नतः सुमेरुवाचकत्वेन ।
देवगिरिश्च दक्षिणान्यप्रदेशान्तर्गतमात्तनराजधानीविशेषः (दौलताबाद इति
भाषा) तत्र देवर्षीयन्त्रपतीमात्मन्यतमस्य महादेवस्य समस्तकरणाधीनद्वरेण
सेमाश्रित्या ज्ञातव्यो गोपदेवस्यैव देवगिरौ वसतिर्न ग्रन्थमकार्षीदिति
केचित् ।

श्रीगोगानवमी—गोगामेड़ी-दर्शन

[भाद्रपद कृष्ण नवमी]

(भीमाराधनाजी योगी 'विकट', साध्विपुत्रेन्द्र)

भाद्रपद श्रीकृष्णाष्टमीके दूसरे दिनकी पुण्यतिथि नवमी 'श्रीगोगानवमी' नामसे प्रसिद्ध है। इसी तिथिके श्रीजहखौर गोगाजीका जन्मोत्सव ब्रह्मा भक्तोंद्वारा अपार भक्ति-भावसे मनाया जाता है। इस अवसरपर बाबा जहखौर गोगाजीके भक्तगण अपने घरोंमें निज इष्टदेवकी याड़ी (थान-वेदी) बनाकर अष्टपङ्क्त्योति-जापरण करते हैं तथा परम्परागत अपने पुरोहित नाथ-योगियोंद्वारा डहिले-सारंगीकी ध्वनिके साथ जहखौरकी शैत्य-गाथा एवं जन्म-कथा श्रवण करते हैं। इस प्रथाको जहखौरका जोत-कथा-जापरण कहा जाता है। प्रान्तीय मान्यताओंके अनुसार श्रीगोगाजी महाराजको जहखौर, गोगावीर, गुगालवीर, गोगाभी एवं जहखौरही नामसे भी पुकारा जाता है।

आपकी जन्मस्थली, राजस्थानके 'चूरु' जनपदमें 'ददेरबा' नामसे तथा पूजास्थली समाधि-मन्दिर 'गोगामेड़ी' नामसे प्रसिद्ध है। जो तहसील भादरा, जनपद गहानगरके सक्रिय स्थित है।

बाबा श्रीको पूजा-सामग्रीमें लौंग, जायफल, कपूर, गुग्गुलु और गो-घृत विशेषरूपसे प्रचलित हैं। चूँकि श्रीगोगाजीका शुभ वाहन नीलाश्वकी घोड़ा रहा है। सम्भवतः इसी कारण बाबाके नीलाश्वको प्रसन्न करनेकी कामनासे उनकी भोग-प्रसादमें हरी दूब एवं चनेकी दाल समर्पित की जाती है और चन्दन-चूरा बाबाकी समाधिपर मला जाता है।

श्रीगोगाजीके प्रादुर्भावकी कथा नाथ-सम्प्रदायके योगपुत्रसे मिली हुई है। योगी गोरक्षनाथने ही आपको भक्त बाह्यतः उनकी पूजा-अर्चना-तपस्यासे प्रसन्न होकर प्रसादरूपमें अभिमन्त्रित गुग्गुलु प्रदान किया था। जिसके प्रभावसे पाँच बन्धा माताओंने पाँच पुत्रों (वीरों)-को जन्म-दिया था। क्रमशः महारानी काउलसे जहखौर गोगाजी, पुर्वोत्तरीसे नरसिंह पाण्डे, दासीसे यन्त्रवीर, मल्लानीसे रत्नावीर तथा बन्धा घोड़ीसे नीलाश्ववीरका प्रादुर्भाव हुआ। ये पाँचो वीर अपूर्व चमत्कारी तथा असाधारण व्यक्तित्वधारी थे। इन वीरोंका सनातनधर्म एवं गौरवार्थ यवन राजासे संग्राम हुआ। जिसमें श्रीगोगाजी एवं नीलाश्वको छोड़कर रत्ना एवं मञ्जुवीर वीरगताको प्राप्त हुए। अन्तमें गुरु गोरक्षनाथके योग, मन्त्र, प्रभाव एवं प्रेरणाले प्रेरित होकर श्रीजहखौर गोगाजीने

नीले घोड़ेसहित धरतीमें जीवित समाधि लेकर अमर बलिदानकी धर्मध्वजा फहराया।

समाधिके पश्चात् चौर गोगाजीने प्रकट होकर क्लृप्त हो चार भक्तोंको मनोसामनाई पूर्ण की है और आज भी भक्तोंकी मान्यताओं एवं विश्वासके अनुसार ये प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षरूपसे भक्तोंका मार्गदर्शन करते हैं और उनके विश्वासको जगाने हैं। इसी कारण गोगाजीको प्रकटवीर (जहखौर) कहा जाता है।

बागड़-दर्शन एवं यात्रा

भाद्रपद कृष्ण पक्षमीको, भारतके अनेक प्रान्तोंमें भक्तगण अपने गाँव, नगर एवं शहरोंमें अपने-अपने कुलगुरु (नाथयोगियों)-द्वारा पधरारी मानाका विधिवत् पूजन करके सपरिवार पीले यस्त्र धारण करके नगर-परिक्रमा करते हुए बागड़-दर्शनके प्रस्थान करते हैं।

प्रारंभ गोगानवमीके दिन गोरखटोलेके समीप करीब डेढ़ कि०मी० की दूरीपर स्थित समाधि-मन्दिर गोगामेड़ीके लिये प्रस्थान किया जाता है। इस प्राचीन मन्दिरके अंदर चौर गोगाजीको अमर समाधि है। इस समाधिपर भक्तगण अटूट ब्रह्माभावसे परिक्रमा करते हुए अपने दोनों हाथोंमें चन्दन-घुँका मर्दन करते हैं।

यह तो रहा राजस्थानका बागड़-दर्शन-मेला। इसके इतर हरियाणा, पंजाब, हिमाचल प्रदेश, मध्य प्रदेश एवं उत्तर प्रदेश आदि प्रान्तोंमें भी श्रीगोगाजीके मेलोंका क्रम बना ही रहता है। यथा—चन्दर सहारनपुरमें गुगालवीरका मेला, जालन्धरमें गोगाजीका मेला, बिजनौरके चौदुन-दातनगर गंजमें छड़ियोंका मेला। नैनीताल रायनगंजमें जहानाबादका जहखौरकी छड़ियोंका मेला। इसी प्रकार मथुरा, आगरा, झाँसी, फर्रुखाबाद, भैरवपुर, एटा 'रघुनाथपुर गढ़ी' पर जहखौर योग दिवानका मेला भी प्रचलित है।

रात्रिके पश्चात् बागीचोंकी निज-निज नगरोंमें आगमन होता है। पुनः पयवाते-पूजनके पश्चात् वे गृहप्रेरणा करते हैं तथा गौत-मङ्गलादि और माताके छन्दोंका गायन-वादन होता है। शाम-पड़ोस एवं गृह-कुटुम्बिकोंकी प्रणतयिजन कर एक-दूसरेके गले मिलते हैं और अपने-आपको कृतकृत्य एवं धन्य समझते हैं।